

*0: EK
*1: 2011-2012
*2: 12
*3: WordXP
*4: 12de vergadering
*5: Dinsdag 13 december 2011
*6: 10.15 uur
**

Voorzitter: Fred de Graaf

Tegenwoordig zijn 74 leden, te weten:

Backer, Barth, Beckers, Beuving, Van Bijsterveld, De Boer, Van Boxtel, Brinkman, Bröcker, Broekers-Knol, Van Dijk, Dupuis, Duthler, Elzinga, Engels, Essers, Ester, Faber-van de Klashorst, Flierman, Franken, Frijters-Klijnen, Ganzevoort, Fred de Graaf, Machiel de Graaf, Thom de Graaf, Marcel de Graaff, De Grave, Hermans, Hoekstra, Holdijk, Ter Horst, Huijbregts-Schiedon, Van Kappen, Klever, Kneppers-Heijnert, Knip, Koffeman, Koole, Kox, Kuiper, De Lange, Van der Linden, Linthorst, Lokin-Sassen, Martens, Meurs, Nagel, Noten, Postema, Putters, Quik-Schuijt, Reuten, Van Rey, Reynaers, Ruers, Schaap, Scholten, Schouwenaar, Schrijver, Sent, Slagter-Roukema, Smaling, Sörensen, Van Strien, Strik, Swagerman, Sylvester, Terpstra, Thissen, Vliegenthart, Vlietstra, Vos, De Vries en De Vries-Leggedoor,

en de heer Weekers, staatssecretaris van Financiën, de heer Bleker, staatssecretaris van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, en de heer De Krom, staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

**

*N

De **voorzitter**: Ik deel aan de Kamer mede dat is ingekomen een bericht van verhindering van het lid:

Popken, wegens ziekte.

**

Dit bericht wordt voor kennisgeving aangenomen.

*B

!Bedwelming bij ritueel slachten!

Aan de orde is de behandeling van:

- het voorstel van wet van het lid Thieme tot wijziging van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren in verband met het invoeren van een verplichte voorafgaande bedwelming bij ritueel slachten (31571).

De **voorzitter**: Ik heet de initiatiefneemster mevrouw Thieme, de staatssecretaris van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie en de adviseurs van de initiatiefneemster, de heer Nicolai en mevrouw Van Hagen, van harte welkom in de Eerste Kamer.

Ik verzoek de leden om zich aan de toegemeten tijd te houden. Het woord is allereerst aan de heer Schrijver.

**

De beraadslaging wordt geopend.

*N

De heer **Schrijver** (PvdA): Voorzitter. Weinig onderwerpen, althans buiten de financieel-economische sfeer, hebben dit jaar onze samenleving zo in beroering gebracht als dit wetsvoorstel tot het invoeren van voorafgaande bedwelming van dieren bij ritueel slachten. Over geen ander onderwerp heeft onze fractie zoveel brieven, berichten en petitie's ontvangen. Namens de Partij van de Arbeid wil ik al deze burgers en organisaties dankzeggen voor hun grote betrokkenheid en voor de verscheidenheid aan adviezen. Deze hebben onze kennis verrijkt en onze inzichten verdiept.

Er is heel duidelijk een rode draad in de vele reacties te ontwaren. Heel veel mensen in ons land zijn begaan met het dierenwelzijn. Ook wij vinden dat heel belangrijk. Onze Tweede Kamerfractie heeft vorige week bij de begrotingsbehandeling nog een aantal belangrijke voorstellen gedaan om het dierenwelzijn te verbeteren, onder meer door hogere eisen aan intensieve veehouderij te stellen. Wij juichen de publieke belangstelling toe die dit wetsvoorstel heeft opgeroepen voor het voorkomen van onaanvaardbaar dierenleed voorafgaand aan en gedurende de slacht.

Ik roep nog even in herinnering dat het oorspronkelijke wetsvoorstel-Thieme een algeheel verbod tot het onbedweld slachten van dieren beoogde, maar dat tijdens de behandeling in de Tweede Kamer bij amendement-Van Veldhoven c.s. een algemeen geformuleerde uitzondering voor de rituele slacht volgens de joodse of de islamitische ritus is aangenomen.

Voorzitter. Mijn fractie heeft wel heel wat vragen. In de korte tijd die u ons toegewezen heeft, deel ik die in vier onderwerpen in. Dat is allereerst het grondrechtenperspectief. Respect voor grondrechten, inclusief voor vrijheid van godsdienst en rechten van minderheden, maakt deel uit van de kenmerken waar Nederland als land van tolerantie en pluriformiteit eeuwenlang voor gestaan heeft. Deze waarden behoren ook tot de kern van onze democratische rechtsstaat en van de internationale rechtsorde. Zij zijn diep verankerd in onze Grondwet en internationale mensenrechtenverdragen die op dit punt directe werking in Nederland hebben. Het gaat om fundamentele vrijheidsrechten die burgers, individueel en in groepsverband, tegen de Staat beschermen.

Vanuit het mensenrechtenperspectief valt in de eerste plaats op dat in het wetsvoorstel het dierenwelzijn vooropstaat, zonder afwegingsbevoegdheid ten opzichte van het rechtsgoed van godsdienstvrijheid. De eerste volzin van het wetsvoorstel formuleert een algemene

verbodsbepaling voor onbedweld slachten volgens de joodse of de islamitische ritus. Dat is een verbodsbepaling die natuurlijk voor velen binnen deze geloofsgroepen innerlijk tegenstrijdig is. Veel joden en moslims zien immers verdoofd slachten per definitie niet als slachten volgens de Israëlitische of islamitische ritus.

Het amendement zoals opgenomen in de tweede volzin, zien wij als een oprechte handreiking van de vier betrokken partijen -- VVD, D66, GroenLinks en Partij van de Arbeid -- aan beide geloofsgroepen om een politieke gulden middenweg te bewandelen. Je kunt zeggen: om zo de kool van het grote belang van het dierenwelzijn en de geit van de vrije godsdienstbeleving te sparen. Wij waarderen dat en begrijpen de achtergrond daarvan heel goed.

Tegelijkertijd roept het aldus herziene wetsvoorstel bij onze Eerste Kamerfractie wel heel wat vragen op, omdat het nu een grondrecht beperkt waarbij de bewijslast op de rechthebbende en niet op de overheid berust. Een burger mag zijn grondrecht niet uitoefenen tenzij hij op basis van onafhankelijk vastgesteld bewijs kan aantonen dat er geen schade wordt berokkend. Vanuit het prisma van de grondrechten hebben wij daar vragen bij. Vrijheid behoort de regel te zijn en beperking de uitzondering. Hier is de beperking de regel en de vrijheid de uitzondering. Voorts moet daarbij door de rechthebbende aan een voorwaarde voldaan worden waarvan de initiatiefneemster -- die ik overigens van harte welkom in ons midden heet -- zelf zegt dat daaraan althans op dit moment niet valt te voldoen.

Ik citeer uit pagina 21 van de memorie van antwoord. Daarin wordt gesteld dat de initiatiefneemster op dit moment geen gronden ziet waarop een aanvraag voor een ontheffing voor de verplichte bedwelmeling vooraf aan de slacht gehonoreerd zou kunnen worden volgens de nu bekende methoden en technieken.

Mijn vraag aan zowel de initiatiefneemster als aan het kabinet is hoe zo'n omgekeerde bewijslast die is neergelegd bij degenen die van hun grondrecht gebruik willen maken, strookt met de grondgedachte achter de rechten van de mens, namelijk bescherming van burgers tegen de Staat. Is de ontheffingsgrond, gezien de antwoorden van de initiatiefneemster op de vraag vanuit de Eerste Kamer, eigenlijk niet een wassen neus of mag ik zeggen een doekje voor het bloeden? De initiatiefneemster heeft in de Tweede Kamer zelf tegen het amendement met de ontheffingsgrond gestemd. Ik lees in haar beantwoording dat zij er nog steeds niet in gelooft.

Artikel 6, lid 1 van onze Grondwet waarborgt de vrijheid van godsdienst, uiteraard behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet. Die bijzin geeft aan dat een beperking van het grondrecht natuurlijk mogelijk is. Ook artikel 9 van het EVRM, het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden, formuleert de vrijheid van eenieder om zijn godsdienst te belijden onder meer in praktische toepassing daarvan en -- let op! -- in het

onderhouden van geboden en voorschriften. Dat laatste is in dit verband heel erg belangrijk.

Op 27 juni 2000 heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in het arrest *Cha'are* etc. versus Frankrijk ritueel slachten aangemerkt als "an essential aspect of the Jewish religion". Dat geldt dan, gezien het gelijkheidsbeginsel, uiteraard ook voor de moslims. Ook onder het EVRM is beperking van dit grondrecht mogelijk.

Dan is er nog artikel 18 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, dat het recht op godsdienstvrijheid en godsdienstbeleving op wereldwijd niveau formuleert, en met een soortgelijke beperkingsgrond als het EVRM. Om de fundamentele positie van dit grondrecht te onderstrepen, is in artikel 4 van dit wereldverdrag zelfs bepaald dat ook ten tijde van een algemene noodtoestand godsdienstvrijheid tot de kleine geselecteerde groep rechten behoort waarvan niet mag worden afgeweken.

Als we deze voor Nederland belangrijke teksten samennemen, dan is beperking van het grondrecht van godsdienstvrijheid mogelijk mits, in de eerste plaats, bij wet voorzien. Dat is het legaliteitsvereiste. Volgens de ontstaansgeschiedenis van onze Grondwet moet aan dit legaliteitsvereiste bij formele wet voldaan worden, en niet bij nadere regelgeving. Ik citeer uit Kamerstuk 13872 over de grondrechtencatalogus: "alleen de formele wetgever, zonder delegatiebevoegdheid, is bevoegd de uitoefening van het grondrecht aan beperkingen te onderwerpen". Ik vraag de initiatiefneemster en het kabinet of dit algemene wetsvoorstel in hun ogen wel de vereiste specificiteit heeft en aan dit legaliteitsvereiste voldoet.

In de tweede plaats noem ik, wat de Raad van State noemt, kernrechteneerbiediging. Uit de wetsgeschiedenis blijkt het volgende. Ik citeer: "In het algemeen mag in geen enkele beperkingsbevoegdheid de bevoegdheid gelezen worden het grondrecht illusoir te maken." Dit citaat komt uit hetzelfde document en staat op pagina 16. In het genoemde arrest stelt het Europees Hof in soortgelijke zin dat een beperking een recht niet mag aantasten in "its very essence".

Een derde punt is: is noodzakelijk in een democratische samenleving. Het gaat om het noodzakelijkheids- en ook het proportionaliteitsvereiste. Was het nu wel nodig om meteen met een algemene verbodsbepaling te komen?

Vervolgens vloeit uit de teksten voort dat het in de vierde plaats een legitiem doel moet dienen. Het moet in het belang van de openbare orde, gezondheid, goede zeden, enzovoorts zijn.

Ten slotte gaat het om de vraag of langs een minder vergaande weg dan een verbodsbepaling niet hetzelfde doel is te bereiken. Dat is de zogenaamde subsidiariteitstoets. Ik vraag opnieuw: waarom is de initiatiefneemster meteen met een verbodsbepaling gekomen en niet met initiatieven voor beleidsmaatregelen? Was deze vergaande weg de enige die openstond?

Voorts zijn er de rechten van minderheden. De Partij van de Arbeid staat daar pal voor en hecht aan de eerbiediging van deze rechten. Zij zijn onder meer vastgelegd in artikel 27 van het IVBPR dat verbiedt dat een persoon die tot een minderheid behoort, het recht ontzegd wordt zijn eigen godsdienst te belijden en die in de praktijk toe te passen. We kunnen niet onze ogen en oren sluiten voor het feit dat dit wetsvoorstel bij veel joodse en islamitische medeburgers hard overkomt en als het niet-respecteren van hun rechten als minderheid. Niet ontkend kan worden dat het klimaat voor minderheden in Nederland zo nu en dan behoorlijk guur is. De Partij van de Arbeid neemt daar afstand van. Ik zou wel eens van de initiatiefneemster willen horen hoe zij de protesten van joodse en moslimmedeburgers tegen haar wetsvoorstel heeft ervaren. Wat heeft zij hun op dit terrein te bieden? Hoe ziet de regering haar taak in dezen om de boel, de samenleving, een beetje bij elkaar te houden?

Ik sluit dit belangrijke punt af met de opmerking dat de beantwoording van deze vragen over de omgekeerde bewijslast bij een beperking van grondrechten en het voldoen aan de formele en materiële eisen die voortvloeien uit onze Grondwet, het EVRM en het IVBPR voor de Partij van de Arbeid een kernpunt zullen vormen in de eindbeoordeling van het wetsvoorstel.

Mijn tweede punt betreft enig wetstechnisch commentaar. Ook in geamendeerde vorm zijn de verbodsbepaling en de opgenomen ontheffingsgrond zo algemeen en wordt daardoor zoveel aan de algemene maatregel van bestuur en de beoordelingsvrijheid van de minister overgelaten, dat wij ons afvragen of dit toepasbaar en handhaafbaar is. Hoe lang de tweede volzin van het wetsontwerp ook moge zijn, ik vraag de initiatiefneemster of deze in haar opvatting nu ook inhoudelijke voorwaarden en criteria bevatten voor de mogelijke verlening van de ontheffing. Onze vragen daarover aan de regering zijn grotendeels onbeantwoord gebleven en daarom stel ik deze nog maar eens aan de staatssecretaris.

Het blijft voor ons erg onduidelijk wat "onafhankelijk vastgesteld bewijs" is. En: kan dat wel bestaan? Is het in de praktijk door bijvoorbeeld kleine ondernemers te leveren en, zo ja, tegen welke kosten en binnen welke periode? Hoe groot is de beoordelingsvrijheid van de minister? Neemt hij zonder meer het "onafhankelijk vastgesteld bewijs" over en van wie komt dat dan wel? Van de nieuwe Voedsel en Waren Autoriteit? Van de European Food Safety Authority? Wat is de status daarvan in Nederland? Is het "onafhankelijk vastgesteld bewijs" ook voor tegenbewijs vatbaar?

Mijn vraag aan de initiatiefneemster en het kabinet luidt of we niet het gevaar lopen dat het wetsvoorstel, ook zoals het geamendeerd is, het ethische en juridische debat hierover verplaatst van de wetgevende naar de rechtsprekende zalen in ons land, althans voor degenen die zich onder dit kabinet nog een dergelijke rechtsgang kunnen veroorloven. En bestaat niet het gevaar dat de burger bijna per definitie verliest in het licht van de beoordelingsvrijheid van de minister? Kan het zelfs blijken dat het inroepen van de ontheffingsgrond

feitelijk vrijwel onmogelijk is en dat dit gegeven de uitoefening van het grondrecht illusoir maakt? Of is dat nu juist, zo vraag ik de initiatiefneemster, precies wat zij wil met het wetsvoorstel? Zij schrijft immers op pagina 7 dat met het wetsvoorstel wordt beoogd, een einde te maken aan het nu nog wettelijk toegestane onverdoofd slachten.

Voorzitter. Ik kom toe aan mijn derde punt: de feiten. Uit alle documentatie die wij hebben ontvangen, is allereerst duidelijk geworden dat zowel het onbedwelmd als bedwelmd slachten in alle zorgvuldigheid behoort plaats te vinden. Veel betrokkenen zijn het erover eens dat op dit punt nog heel veel verbeterd kan worden. Meer aandacht voor en het stellen van kwaliteitseisen aan het vakmanschap van vervoerders en slachters en de organisatie van slachthuizen alsmede meer aandacht voor toezicht daarop zijn op hun plaats. En waarom niet het grote geheel aanpakken? Ik vraag de initiatiefneemster waarom zij zo specifiek haar pijlen richt op de betrekkelijk kleine rituele slacht en niet met voorstellen komt om de grootschalige industriële slacht, met 500 miljoen dieren per jaar, aan te pakken.

In de tweede plaats is ons ook duidelijk geworden dat niet alle dieren over één kam geschoren moeten worden. Aan het ene uiterste hebben we het pluimvee, aan het andere uiterste de zware runderen. Dat zijn soms dieren met wel tien keer mijn gewicht. Wij zijn ervan overtuigd geraakt dat het onbedwelmd slachten van met name zware runderen veel dierenleed met zich mee kan brengen. In algemene zin vindt mijn fractie evenwel dat de initiatiefneemster te gemakkelijk van alle diersoorten vooronderstelt dat bedwelmd slachten altijd minder dierenleed veroorzaakt dan bedwelmd slachten.

Waarom zetten wij daar vraagtekens bij? Allereerst hebben wij veel berichten gelezen over wat er allemaal mis kan gaan in de bedwelmd slacht. Ook al zou dat slechts een heel klein percentage betreffen van het aantal geslachte dieren, dan nog praten we over miljoenen dieren die voor en tijdens deze zogenaamde gewone industriële slacht lijden. In de tweede plaats staat kennelijk, anders dan de initiatiefneemster in haar memorie van antwoord stelt, niet onomstotelijk en wetenschappelijk vast dat onbedwelmd slacht altijd en voor alle dieren meer dierenleed veroorzaakt dan bedwelmd slacht. Als dat wel zo zou zijn, zou immers de grond onder het ons nu aangeboden wetsvoorstel wegvallen.

Mijn fractie zou graag van zowel de initiatiefneemster als de regering willen weten hoe het nu eigenlijk zit. Is het juist dat de onbedwelmd slacht die in het wetsvoorstel in beginsel verboden wordt, potentieel even of zelfs minder schadelijk kan zijn voor dierenwelzijn dan de bedwelmd slacht die niet verboden wordt? Of is er gewoon geen zekerheid te geven dat wat in beginsel verboden wordt, de onbedwelmd slacht, potentieel altijd, bij alle dieren, schadelijker is voor dierenwelzijn dan wat niet verboden wordt?

Ik kom toe aan mijn vierde en laatste punt. Volgens mij zijn wij het over het doel allen eens: wij willen het dierenwelzijn verbeteren. Dat is ook

de winst van het debat. Ik wil de initiatiefneemster daarvoor prijzen. Maar zijn er alternatieve wegen daartoe open? Is hier voldoende consultatie over geweest? Wij zijn erdoor bemoedigd dat het wetsontwerp tot een enorme bewustwording over dierenwelzijn heeft geleid. Uit onze gesprekken met diverse belanghebbende organisaties is mij gebleken dat er misschien wel veel effectievere en tevens minder vergaande methoden bestaan om hetzelfde doel te dienen, namelijk verbetering van dierenwelzijn. Wij willen dat betere eisen worden gesteld aan de opleiding voor vervoerders en slachters. Wij willen kwaliteitseisen aan en een betere organisatie van slachthuizen. Wij willen een betere behandeling van dieren voor en tijdens de slacht en het toepassen van best practices. Ook daar hebben we brieven over gekregen, bijvoorbeeld over het tegengaan van kanteling van dieren. Wij willen invoering van kwaliteitseisen voor met name halalvoedsel door onder meer certificering. Wij willen ook certificering in het algemeen, die bepaalde garanties bevat op het terrein van dierenwelzijn. Wij willen frequenter en beter toezicht door de Voedsel en Waren Autoriteit en de EFSA, enzovoort.

Voortbouwend op de bereidwilligheid van de betrokken groepen en het gegroeide publieke bewustzijn over dit onderwerp, zou er het beste over de slachtmethoden en het voortraject daarvan een convenant gesloten kunnen worden. Voor alle betrokkenen, inclusief de indienst, kan dat een win-winsituatie opleveren. Het poldermodel past bij de veehouderij! Hoe staat de initiatiefneemster hierin? Is de staatssecretaris bereid, het voortouw te nemen bij het initiëren van een dergelijke convenant?

Ten slotte is er ook nog het grensoverschrijdende perspectief. De initiatiefneemster heeft in antwoord op vragen van de VVD uitgelegd waarom zij niet heeft ingezet op een consumptieverbod aangezien import nu eenmaal niet verboden kan worden. Mijn vraag aan de initiatiefneemster is: lees ik het goed dat zij inzet op een productieverbod, ook al heeft dat wellicht geen enkel effect op de consumptie van onbedweld ritueel geslacht vlees omdat de productie zich naar andere landen zal verplaatsen en er dus per saldo geen dier minder op die wijze zal worden geslacht? Uit de nuttige tabel op pagina 9 -- overigens niet zonder fouten -- blijkt dat Nederland met een dergelijke wet met slechts enkele andere landen een uitzonderingspositie zou innemen. De vergelijking met kinderarbeid, in de zin van: Nederland kent een verbod op kinderarbeid, maar nog steeds komen veel producten van kinderarbeid naar Nederland, vind ik behoorlijk mank gaan. Juist op het terrein van het tegengaan van kinderarbeid is veel internationale regelgeving tot stand gekomen: EU-regelgeving, diverse VN-mensenrechtenverdragen, waaronder het VN-Kinderrechtenverdrag, en het ILO-verdrag inzake het uitbannen van de ergste vormen van kinderarbeid. Waarom heeft zij, zo vraag ik haar, juist dit voorbeeld niet aangewend om via parlement en regering in te zetten op internationale initiatieven? Onderschrijft zij de noodzaak daarvan

omdat anders het gevaar van symboolwetgeving dreigt? Is de regering bereid om tot afspraken te komen in internationaal verband en zo ja, welke initiatieven is zij voornemens, te ontplooiën in het kader van onder meer de Europese Unie, de Raad van Europa en de Wereldvoedsel- en Landbouworganisatie?

Mijn fractie wacht met veel belangstelling de antwoorden af van zowel de initiatiefneemster als de regering.

*N

De heer **Backer** (D66): De D66-fractie spreekt haar waardering uit voor het werk dat mevrouw Thieme heeft verzet en de inzet die zij heeft getoond om haar initiatiefwet tot dit stadium van behandeling te brengen. Naar dit debat is door velen om zeer verschillende redenen lang uitgekeken, maar ik wil toch aan het begin van mijn bijdrage een ontnuchterende vraag stellen: is het juiste probleem geagendeerd? Als u mij toestaat, voorzitter, wil ik die vraag eerst bespreken.

Het industrieel slachten van dieren voor vleesproductie is in Nederland de normaalste zaak van de wereld. Wij spreken over onwaarschijnlijk hoge aantallen, namelijk 500 miljoen dieren per jaar. Stel dat een kabinet vier jaar zit, dan spreken wij over ongeveer 2 miljard dieren. Wie er niet veel mee te maken heeft, heeft er ook geen beeld bij. Er zijn veel verbeteringen mogelijk van het dierenwelzijn tijdens het leven dat voorafgaat aan de slacht. Ik noem het vervoer, de wijze van houden en al die onderwerpen die in de wat meer generieke debatten aan de orde komen, zoals de uitfasering van legbatterijen, de nerts- en pelsdierenfokkerij, mestkalveren en megastallen. In die agro-industrie valt significante winst te boeken voor het dierenwelzijn. Kenmerkend voor debatten over die onderwerpen is vaak dat een zekere minderheid wil dat een en ander sneller wordt afgebouwd, terwijl de regering daar trager in is. Het gaat dan eigenlijk altijd over economische belangen tegenover dierenwelzijn.

D66 werkt graag mee aan de verbreding van het draagvlak voor de versnelde afbouw. Daar zijn significante verbeteringen te realiseren. Maar vandaag staat dit niet op de agenda en mijn fractie betreurt dat. Vandaag staat immers niet het leven van dieren op de agenda, maar de dood. Het verbeteren van het dierenwelzijn in de slacht is eigenlijk een contradictio in terminis; een innerlijk tegenstrijdig concept. Natuurlijk valt er iets te verbeteren bij slachthuizen. Wellicht kan de staatssecretaris daar straks nog iets over zeggen. Men kent het rapport-Vanthemsche. Er zijn verbeteringen in de regels, mankracht en budget. Dit geldt zowel de reguliere als de onbedweldde rituele slacht, met de kanttekening dat het daar om relatief kleine aantallen gaat. De heer Schrijver wees daar ook op. Vandaag staan de significante verbeteringen voor de reguliere slacht, voor de grote aantallen niet op de agenda, maar wel het schrappen van een uitzonderingsbepaling die voor onbedweldde rituele slacht al heel lang in ons land geldt. Het schrappen van die bepaling raakt een

open zenuw in de samenleving. Wij zien de belangstelling voor het debat van vandaag. Evenals de fractie van de PvdA hebben wij ongelooflijk veel post en mails hierover gekregen.

Vandaag staat de initiatiefwet van mevrouw Thieme op de agenda en haar uitgangspunt is helder. Zij vindt het onbedwelmde ritueel slachten niet langer passen in de opvattingen van een beschaafde samenleving. Dat staat ook zo in het verkiezingsprogramma van de Partij voor de Dieren. Toch blijf ik zitten met de vraag waarom nu juist dit onderdeel is aangepakt als onderwerp voor een wetsvoorstel ter verbetering van het dierenwelzijn. Met deze keuze is ook het risico genomen dat er eerder verdeeldheid ontstaat in plaats van dat er meer draagvlak wordt gecreëerd voor het grotere doel van dierenwelzijn. Er is een voorspelbare polarisatie in het debat opgetreden. Daarmee is voor mijn fractie nog niet komen vast te staan dat er een brede maatschappelijke beweging is die de onbedwelmde rituele slacht een niet langer te tolereren misstand vindt die urgent, dringend en absoluut moet worden beëindigd. De Engelse term is hiervoor pressing social need. Ik kom later nog te spreken over het EVRM. Er zijn gepassioneerde minderheden die dit vinden. Die brede maatschappelijke beweging blijkt noch uit de parlementaire stukken die aan de initiatiefwet ten grondslag liggen, noch uit de behandeling in de Tweede Kamer. Deze kwestie is kort geleden in het parlementaire debat al aan de orde geweest. In dit huis, waarvan ik toen nog geen deel uitmaakte, is voor de zomer de Wet dieren (31389) vastgesteld die in 2009 door minister Verburg was ingediend. In die wet is de uitzonderingsbepaling van artikel 44, lid 4, van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, gehandhaafd. In het voortraject van die wet zijn door de Eerste Kamer vragen aan de minister gesteld.

De heer **Koffeman** (PvdD): De heer Backer zegt dat er gepassioneerde minderheden zijn en dat het voor hem niet duidelijk is dat het niet langer toestaan van deze praktijk breed leeft in de samenleving. Hoe ziet hij dan het stemgedrag in de Tweede Kamer? Een buitengewoon grote meerderheid heeft gesteld dat er een einde moet komen aan de onverdoofde slacht?

De heer **Backer** (D66): Ik kom daar straks op terug. Ik weet dat die meerderheid er is. Het amendement is aangenomen met brede steun, waaronder de fractie van mijn partij.

Ik keer terug naar het wetstraject. De uitzondering voor onbedwelmde rituele slacht is gehandhaafd met ruimte voor lidstaten voor hun eigen wetgeving. Is het de staatssecretaris bekend dat er in andere EU-landen wetsvoorstellen langs de lijn van het voorstel-Thieme zijn voorbereid? In 2006 was daar in België sprake van. In de memorie van antwoord refereerde mevrouw Thieme ook aan België, maar dan in het jaar 2010. Ik heb dat niet terug kunnen vinden. Vandaar mijn vraag aan de staatssecretaris.

Minister Verburg vond dat het recht op onbedwelmde ritueel slachten binnen de

grondwettelijke bescherming viel en handhaafde de uitzondering. Die wet is vervolgens hier vastgesteld en wordt gefaseerd ingevoerd. Ik heb nog een vraag aan de staatssecretaris. Als de minister nog geen twee jaar geleden zo helder aangaf waarom zij de uitzondering heeft gehandhaafd en daarmee heeft vastgesteld dat het onbedwelmde ritueel slachten binnen de grenzen van een redelijk doel valt -- het algemene criterium in de nieuwe Wet dieren -- waarom blijft hij dan zelf zo vaag in zijn antwoorden? Zijn er ontwikkelingen in de EU die wij gemist hebben, maar die nopen om nu alweer van de eerdere besluitvorming af te wijken? Zijn er ontwikkelingen in de boezem van het kabinet? Ik hoor het graag.

Het gegeven dat de wetgever hier recent naar heeft gekeken, belet indienster natuurlijk niet om een initiatiefwet te agenderen. Door het zo te doen, legt zij echter een eendimensionale keuze aan de Tweede Kamer voor: de onbedwelmde rituele slacht diende voortaan te worden verboden. Daar heeft de Kamer over beraadslaagd, zo zeg ik ook tegen de heer Koffeman. Gegeven het feit dat we in een land van minderheden leven, kan het geen kwaad, in herinnering te roepen dat de waarde van de democratie onder meer ligt in het respect voor minderheden. In de plenaire behandeling in de Tweede Kamer is geprobeerd om de wens van mevrouw Thieme om het dierenwelzijn te bevorderen te combineren met het respecteren van rechten van minderheden op het kunnen belijden van respectievelijk de israëlitische en islamitische ritus. Er is toen een gezamenlijk amendement van D66, PvdA, VVD en Groen Links aangenomen dat nu onderdeel is van het wetsvoorstel. Daarmee is geprobeerd om de tegengestelde posities toch binnen hetzelfde wetsvoorstel te verenigen, zo zeg ik weer tegen de heer Koffeman. Doordat dit binnen die kaders moest, valt de grootste verbetering van het dierenwelzijn buiten bereik van het wetsvoorstel. De grootste verbetering is te bereiken in de reguliere slacht.

Nu ligt hier het gewijzigde wetsvoorstel. De Eerste Kamer heeft daarmee een andere vraag voorgelegd gekregen dan de Tweede Kamer bij indiening van het oorspronkelijke wetsvoorstel. Zij zal daarover oordelen in overeenstemming met haar taak op rechtmatigheid, uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid. Die toets is deze keer wat zwaarder omdat de Raad van State niet over het gewijzigde wetsvoorstel heeft geadviseerd. Het advies van de Raad van State over het oorspronkelijke ontwerp was negatief. Het oordeel van de regering is afhoudend en voorzichtig, dus dat geeft weinig duiding.

In reactie op vragen van mijn fractie rijst in de memorie van antwoord het beeld op dat indienster het oorspronkelijke ontwerp handhaaft, namelijk een categorisch verbod. Uit het betoog van collega Schrijver maak ik op dat ik niet de enige ben die dit is opgevallen. Onze vraag aan indienster ligt in het verlengde hiervan: vindt zij dat omdat in haar interpretatie de ontheffingsmogelijkheid geen begaanbare route is en omdat zij dat ook eigenlijk niet wil? Het

antwoord op de vraag van mijn fractie in de slotalinea van de memorie van antwoord gaat in die richting. Zij stelt dat binnen een jaar na publicatie in het Staatsblad van de wet "al (niet) zodanige wetenschappelijke erkende methoden zullen zijn ontwikkeld, dat een aanvrager met succes een beroep zou kunnen doen op de ontheffingsmogelijkheid waarin art. 44 Gwwd voorziet". Daarmee lijkt de ontheffing zonder betekenis. In elk geval voor de eerste twaalf maanden. Wij kunnen ons niet voorstellen dat dit de bedoeling van het amendement is geweest. Graag verneem ik van de indienster haar reactie hierop.

Drie vragen zijn voor de beoordeling van dit voorstel voor mijn fractie belangrijk. Levert het schrappen van de bestaande uitzondering een significante bijdrage aan het beoogde doel van verbetering van het dierenwelzijn, zoals de indienster meent en met zeer veel overtuiging betoogt? Kan de beoogde inperking van deze vorm van godsdienstbeoefening met het wetsvoorstel de toets aan de grondrechten -- met name aan de Grondwet en het EVRM -- succesvol doorstaan? Anders gezegd: is er een overtuigende legitimatie van de inbreuk op de vrijheid van godsdienst om die inperking toch door te voeren? Indien het wetsvoorstel de rechtmatigheidstoets doorstaat, komen nog de vragen van behoorlijke wetgeving, handhaafbaarheid en de uitvoeringspraktijk aan de orde.

De voorlopige inzichten van mijn fractie op het eerste punt zijn de volgende. Ik gaf al aan dat wij in termen van effectiviteit en significante verbeteringen van het dierenwelzijn de onbedwelmde rituele slacht niet het belangrijkste thema vinden. Er is op dit gebied namelijk veel meer winst te boeken in de reguliere slacht. Het gaat om een kleiner aantal en het doel brengt op de schaal van de bereikbare verbeteringen weinig op. Maar het heeft een hoge symboolwaarde en spreekt zeer tot de verbeelding. Dat is gebleken.

Onze voorlopige inzichten op het tweede punt, de inperking van deze vorm van godsdienstbeoefening getoetst aan de grondrechten, luiden als volgt. Er is een hiërarchie in de bescherming van waarden en de wetgever heeft daarover nagedacht: verdrag, Grondwet, wet en AMvB.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik heb een vraag over de schaalgrootte. Heeft de heer Backer de indruk dat het voor een dier uitmaakt of het met heel veel andere dieren een behandeling krijgt die niet erg plezierig is, om het heel zacht uit te drukken? Of is het voor het dier in zichzelf van groot belang om niet onverdoofd zijn eigen sterven mee te maken?

De heer **Backer** (D66): Ik vind het erg moeilijk om namens de dieren te spreken. U heeft daar minder moeite mee. Ik geloof niet dat dit de vraagstelling is. In de schriftelijke beantwoording heeft u daar ook een vraag over gesteld. Ik betwist ook niet dat het niet maatgevend is of het om een klein aantal gaat als je dit wilt aanpakken. Dat is een opportuniteitsvraag. Het komt alleen terug in de

afweging als er een grondrecht ingeperkt wordt. Wellicht zijn er andere mogelijkheden om meer te bereiken en wellicht had daarvoor moeten worden gekozen. In dat kader komen die aantallen wel aan de orde.

De heer **Koffeman** (PvdD): Bij elk maatschappelijk probleem dat je aan de orde stelt, is altijd de vraag of er niet een groter maatschappelijk probleem is dat eerder opgelost zou moeten worden. De Nederlandse wetgeving heeft al zeer lang als vaste regel dat dieren verdoofd moeten worden geslacht. Zij hoeven hun eigen sterven niet mee te maken. Er wordt nu geen wet gemaakt die over kleine minderheden gaat. Er wordt een voorstel voor een wet gedaan waarin wordt bepaald dat alle slachtmethoden aan dezelfde regel moeten worden onderworpen, namelijk aan het algemene beginsel dat dieren die geslacht moeten worden, verdoofd moeten worden.

De heer **Backer** (D66): Ik neem kennis van uw opmerking. Ik stel vast dat de uitvoeringspraktijk van het doden van dieren ook voor de rituele slacht is gereguleerd. Er zijn 11 artikelen waarin uitvoerig wordt bepaald wat er wel en niet mag. Het is niet een soort vrije slacht die overal mag plaatsvinden. De discussie nu is of het verschil in de wijze waarop het nu gebeurt afgewogen tegen andere waarden in de samenleving een verbetering is en of dat toegestaan is. Daarmee komen wij in een discussie over leed die ik wil vermijden. Ik denk niet dat dat de kern van de discussie is.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik ben het daar zeer mee eens. Een discussie over leedconcurrentie is nooit goed als je probeert leed weg te nemen. De uitzonderingsmaatregel in de wet staat al heel lang ter discussie. In de jaren negentig van de vorige eeuw was er uitvoerig overleg tussen minister Van Aartsen en religieuze belangengroepen over de vraag hoe een vermindering van het leed dat met onverdoofde slacht wordt toegebracht, bereikt kan worden. Sindsdien is er geen sprake van een vermindering, maar zijn er juist meer slachtdieren onverdoofd geslacht.

De heer **Backer** (D66): Inderdaad, maar dan is het toch merkwaardig dat in dit huis de Wet dieren met die uitzonderingsbepaling is aangenomen. Ik wil er wel bij zeggen dat in dat kader ook de motie-Koffeman is aangenomen, waarvoor alsnog mijn felicitaties. Die uitzonderingsbepaling is gehandhaafd. Er zijn allerlei gesprekken -- overigens niet met de indienster van dit wetsvoorstel -- maar wel met mensen van het departement, zo blijkt uit de stukken. Het klopt dat die gesprekken al heel lang worden gevoerd. Die gesprekken leiden niet tot een conclusie omdat zij onderdeel zijn van een religieuze beleving. Ik begrijp wel dat de kwestie hier zwart-wit wordt voorgesteld. Als dat gebeurt, moet er ook rekening worden gehouden met deze reactie. Dat men zegt: wacht even, is dit nu op de schaal der dingen de juiste vraag? Daar begon ik ook mee en de heer Schrijver eindigde zijn betoog ermee. Daar moeten

wij over doordenken. De Kamer aan de overzijde heeft in grote meerderheid uitgesproken dat zij een positieve bijdrage wil leveren aan dierenwelzijn. Men zit echter gevangen in dit wetsvoorstel en dat heeft de nodige complicaties.

De grondwetgever heeft er bewust voor gezorgd dat fundamentele rechten een hogere beschermingswal genieten dan andere rechten juist om fundamentele rechten te beschermen tegen toevallige meerderheden of meerderheden contra legem. Fundamentele waarden en grondrechten staan ook opgesomd in het VN-verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (BUPO-verdrag), in het Europese verdrag inzake de mensenrechten én in onze eigen Grondwet. Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens biedt in zijn jurisprudentie op dit punt een normatief kader en wordt in dit huis altijd zeer hoog gehouden. Mijn fractie hecht eraan nog eens te benadrukken dat culturele identiteit en godsdienstvrijheid onderdeel uitmaken van het rechtens te beschermen belang van het mogen hebben van een eigen overtuiging. Aan de uitoefening van die overtuiging kunnen gelimiteerd beperkingen worden opgelegd, maar niet aan de overtuiging zelf. Het internationale Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten kent in artikel 18 een vergelijkbare bescherming.

Wij vinden het belangrijk dat in deze discussie over grondrechten de beperking, de proportionaliteitsvraag aan de orde komt. De vrijheid van een ieder om zijn godsdienst of levensovertuiging tot uiting te brengen, kan slechts in die mate worden beperkt als wordt voorgeschreven door de wet en op gelimiteerde gronden noodzakelijk is ter bescherming van de openbare veiligheid, de orde, de volksgezondheid en de goede zeden. De Raad van State wees daar ook al op bij het oorspronkelijke wetsvoorstel. Het bewaken door de Staat van pluriformiteit waarin de godsdienstvrijheid een belangrijke rol vervult, werd dit jaar nog eens opnieuw door het EHRM onderstreept in de zaak van de Eglise Metropolitaine de Bessarabie et autres tegen Moldavië. Het staat vast -- dat blijkt uit alle stukken en de indienster erkent dat ook -- dat het niet kunnen consumeren van koosjer en halal vlees een inbreuk is op de religieuze beleving van moslims en joden in ons land. Dit is een kernbepaling van het EVRM. Er ligt een casus voor waarover het Europese Hof zich via een variant al over de hoofdzak heeft uitgesproken. Ik heb de uiteenzetting van de indienster gelezen, maar ik kan er geen chocola van maken om het huiselijk te zeggen. Ik vraag de indienster om nog eens in het licht van de vragen die in dit huis gesteld zijn in te gaan op die uitspraak van het Hof.

De relevante noodzakelijkheids- en proportionaliteitsvraag die hier gesteld moet worden is deze: is het belang van het terugbrengen van de duur van pijn of stress bij dieren tijdens de rituele slacht een zodanig dwingende reden van goede zeden dat het zwaarder behoort te wegen dan het belang van voortzetting van de godsdienstbeleving van enkele belangrijke minderheden? Dit wordt ook beoordeeld tegen de achtergrond van de mogelijke andere verbeteringen

en de schaalgrootte daarvan in de reguliere slacht en van het dierenwelzijn bij leven. Graag een reactie hierop van de indienster en van de staatssecretaris.

Dan het wetstechnische punt. Zijn er voldoende procedurele waarborgen, ook vanuit een oogpunt van bescherming van mensenrechten, als bescherming van een grondrecht wordt overgeheveld naar een uitvoeringsbesluit en daarmee afhankelijk wordt gemaakt van de politieke opinie van de dag en dan ook nog eens voor een periode van maximaal vijf jaar?

U hoort het al, mijn fractie heeft de nodige aarzelingen bij de andersluidende uitleg van initiatiefneemster van de toets aan de grondrechten. Er moet op grond van de voorgaande observaties rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de initiatiefwet, zoals die nu voorligt, in strijd komt met de in verdragen en in de Grondwet voorziene waarborgen. Misschien kan de nadere gedachtewisseling tot een andere afweging leiden, maar dan moeten er op belangrijke onderwerpen nieuwe inzichten komen. Ik nodig de indienster en ook de staatssecretaris graag uit om daarop in te gaan.

Ten slotte kom ik aan de derde en laatste vraag toe, namelijk die inzake handhaafbaarheid en behoorlijke wetgeving. Het kan niet de bedoeling van het amendement zijn geweest om een absoluut verbod voor de eerste twaalf maanden in te stellen en daarna geen mogelijkheid te bieden dat alsnog ontheffing wordt verleend. Dit was nu juist de reden om het oorspronkelijke wetsvoorstel te amenderen. Graag zou ik van de indienster en de staatssecretaris willen weten hoe zij de praktische invulling zien. Hoe wordt dit verbod gehandhaafd als het allemaal doorgaat? Het zal tegenstellingen in de samenleving aanwakken. Hoe gaat de staatssecretaris dat praktisch doen? Heeft hij daar een scenario voor klaarliggen? Ik sluit niet uit dat het ritueel slachten ondergronds gebeurt, zodat het Offerfeest weer in de sfeer van de kofferbak en balkonslacht komt. Heeft de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit daar voldoende capaciteit en budget voor? Alle goede bedoelingen ten spijt moeten wij constateren dat er hier nog wel een aantal belangrijke vragen liggen die beantwoording behoeven.

Vanwege de tijd laat ik de vraag hoe dit voorstel zich verhoudt tot andere Europese wetgeving even liggen. Het ziet ernaar uit dat dit een alleingang wordt. Er zijn nog tal van vragen. Wij staan open voor argumenten en het debat. Misschien zijn er argumenten die wij wellicht niet op juiste waarde hebben geschat. Wij wachten de beantwoording af alvorens tot een finale afweging en politiek eindoordeel te komen.

De **voorzitter**: Het woord is aan mevrouw Vos, die haar maidenspeech zal houden.

**

*N

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Voorzitter. Allereerst mijn complimenten aan mevrouw Thieme. Ik spreek mijn waardering uit voor het wetsvoorstel dat zij aan ons voorlegt. Ik nodig de collega's uit om mij te interromperen als zij daar behoefte aan hebben. Dat lijkt mij zeer gepast bij dit onderwerp.

Vandaag bespreken we het initiatiefwetsvoorstel van mevrouw Thieme waarmee zij een verbod wil invoeren voor onbedwelmde rituele slacht van dieren. In principe is het in Nederland verplicht om dieren altijd te bedwelmen voordat zij worden geslacht, maar bestaat er een uitzondering voor slacht volgens de islamitische en israëlitische ritus. Deze uitzondering wil mevrouw Thieme schrappen. Dit wetsvoorstel leidt tot op de dag van vandaag tot maatschappelijke beroering. Voorstanders wijzen op het onaanvaardbare dierenleed veroorzaakt door onbedwelmde rituele slacht. Tegenstanders wijzen op de aantasting van een grondrecht, het recht op de vrijheid van godsdienst, en betwisten de ernst van het extra dierenleed dat hiermee ontstaat.

De fractie van GroenLinks steunt het doel van de indienster, namelijk het bevorderen van het dierenwelzijn. Maar ook is mijn fractie van mening dat er hierbij sprake is van inperking van de godsdienstvrijheid en zijn wij het niet eens met het oordeel van mevrouw Thieme dat er geen sprake zou zijn van beperking van dit grondrecht. Voor ons is de cruciale vraag of het doel van het wetsvoorstel, namelijk het bevorderen van dierenwelzijn, de beperking van de vrijheid van godsdienst in dit geval rechtvaardigt. Het gaat om een weging van belangen, waarbij ook proportionaliteit en subsidiariteit aan de orde zijn. Bij de vraag of de inperking van godsdienstvrijheid in dit geval gerechtvaardigd is, moeten we naar de feiten en daadwerkelijke effecten kijken, zowel op het gebied van dierenwelzijn als op het gebied van godsdienstvrijheid. Is de concrete verbetering van het dierenwelzijn die met deze maatregel wordt bereikt zodanig dat het de concrete aantasting van de godsdienstvrijheid in casu rechtvaardigt? En kan die verbetering niet ook bereikt worden met maatregelen die minder inbreuk maken op de vrijheid van godsdienst?

Ik kan u zeggen dat deze weging geen eenvoudige is voor mijn fractie, en dat daarover verschillende opvattingen bestaan. Om deze afweging te kunnen maken, hebben we ons intensief verdiept in wetenschappelijke literatuur, vele gesprekken gevoerd en een aantal bezoeken aan een slachthuis gebracht. Ik ga op een aantal onderwerpen in. Ik start met de aantasting van het dierenwelzijn. Daarna belicht ik de vrijheid van godsdienst om af te ronden met de wijze waarop wij denken tot een weging te moeten komen.

Onze fractie heeft met diverse partijen en deskundigen gesproken over de aantasting van dierenwelzijn bij onbedwelmde rituele slacht. Er bestaat discussie over dit onderwerp. Alles overziende, is GroenLinks het eens met de indienster dat dit over het algemeen tot meer aantasting van dierenwelzijn leidt. Ik baseer mij bij deze beoordeling op de vele wetenschappelijke rapporten waaronder het DIALREL-rapport,

opgesteld op verzoek van de EU/European Food Safety Authority. Dit is gebeurd door een team van onafhankelijke wetenschappers en deskundigen uit zeven landen. Ook sprak ik met onder anderen professor Ludo Hellebrekers van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde, gespecialiseerd in anesthesiologie. Volgens de KNMvD moet je naar de verschillende fasen en handelingen in het slachtproces kijken en allereerst naar het uitsélectioneren, verplaatsen en de fixatie. Het op de rug worden gebracht, leidt tot extra stress en pijn bij de al angstige dieren. Daarna is er de fase van het aanbrengen van de halssnede, waarna niet onmiddellijk bewustzijnsverlies optreedt. Die periode kan sterk variëren afhankelijk van de diersoort, de wijze van aanbrengen van de halssnede en de manier van verbloeden. Bij runderen en schapen kan deze periode oplopen tot twee minuten, en in uiterste gevallen bij runderen zelfs tot vier minuten volgens Hellebrekers. Tijdens deze periode is het dier bij kennis en is er zeer waarschijnlijk sprake van onnodige pijn en lijden door de halssnede. De KNMvD concludeert dat er bij het grootste deel van de schapen en bij alle runderen sprake is van onaanvaardbare pijn en lijden.

De KNMvD schrijft dat er alternatieven zijn, zoals het dier in staande positie slachten of de dieren direct na de halssnede schieten of elektrisch bedwelmen. Ook de reversibele bedwelming voorafgaand aan het ritueel slachten is een alternatief dat in Nederland al op beperkte schaal binnen islamitische kringen wordt toegepast. In Nieuw-Zeeland bestaan er protocollen voor reversibele elektrische bedwelming die niet in strijd worden geacht met voorschriften van bepaalde religies, omdat het dier na de bedwelming kan bijkomen. Dit is uiteraard niet de bedoeling. Nieuw-Zeeland exporteert veel halal geslacht schapenvlees van reversibel bedwelmde schapen naar het Midden-Oosten. In Maleisië en ook Indonesië is het geaccepteerd om bij de halal slacht direct na de halssnede te bedwelmen.

Ik heb zelf een aantal rituele slachtingen meegemaakt in het slachthuis op het Food Center aan de Jan van Galenstraat in Amsterdam; een slachthuis dat zowel reguliere slacht doet als slacht volgens de islamitische en joodse ritus. Samen met GroenLinks-collega Ruard Ganzevoort en andere collega's was ik getuige van de onbedwelmde slacht van kalveren volgens de joodse ritus. Hoe dan ook, dit ziet er afschuwelijk uit. De slacht van dieren is een afschuwelijk gezicht. Het is voor leken moeilijk te beoordelen in hoeverre de dieren pijn lijden en stress ervaren. Wat ik wel kan zeggen, is dat joodse slacht op rustige wijze gebeurde.

Ook heb ik zelf op de dag van het Offerfeest de halal slacht van schapen meegemaakt, volgens een methode die door de bedrijfsleider van het slachthuis is ontwikkeld, samen met de organisatie Halal Correct. Hierbij worden de schapen rechtop en goed vastgezet geslacht. Direct na de halssnede worden zij elektrisch bedweld. Later heb ik eenzelfde methode gezien voor de slacht van runderen. De dieren werden rechtop vastgezet in een kantenbox. Direct na de halssnede werd het dier

bedwelmd met een pin in de kop. Deze methode leidt ook volgens bijvoorbeeld het DIALREL-rapport tot minder aantasting van dierenwelzijn doordat het dier veel korter bij bewustzijn is. Overigens is ook volgens dit rapport bedwelming vooraf te prefereren.

Veel hangt ook af van de zorgvuldigheid waarmee het fixeren en aanbrengen van de halssnede gebeurt. Het is niet goed te begrijpen waarom aan de vakbekwaamheid van de uitvoerder van het onbedwelmd slachten slechts beperkte wettelijke eisen worden gesteld. Is de staatssecretaris dat met mij eens? En waarom is de vergunningplicht met behoefteverklaring voor het ritueel slachten afgeschaft in 2006? Is het juist dat de omvang van rituele slacht sindsdien verder is toegenomen, onder meer ten behoeve van de export? En is de staatssecretaris het met mij eens dat er hoe dan ook permanent toezicht moet plaatsvinden, niet alleen bij de grote slachthuizen, maar ook bij de middelgrote en kleine slachthuizen? Graag een reactie.

Er bestaat geen etiketteringsplicht voor vlees van onbedwelmd ritueel geslachte dieren, sowieso niet van ritueel geslachte dieren. Zo komt vlees van onbedwelmd geslachte dieren, dat afgekeurd wordt op basis van rituele eisen, in de gewone consumptieketen terecht zonder dat de consument hiervan kennis kan nemen. Is de staatssecretaris het met mij eens dat dit ongewenst is? Zo nodig overwegen wij een motie op dit punt in te dienen.

Aan de indienster heb ik de vraag waarom zij in het wetsvoorstel zelf geen onderscheid tussen verschillende diersoorten heeft gemaakt, gezien het grote verschil in effect op dierenwelzijn. Zo is zeker voor runderen de welzijnsaantasting veel ernstiger. Dit geldt in mindere mate voor schapen. Maar bij pluimvee hoeft welzijnsaantasting tijdens de onbedwelmd slacht niet groter te zijn. Overigens is in de algemene maatregel van bestuur die zal worden uitgewerkt op basis van het aangenomen amendement wel de mogelijkheid geschapen om onderscheid te maken naar verschillende diersoorten. In die zin heb ik een vraag aan de staatssecretaris, die in zijn antwoord aan ons schrijft dat het niet mogelijk is om onderscheid naar diersoorten te maken volgens het voorliggende wetsvoorstel. Graag opheldering op dit punt.

De Stichting Dier & Recht heeft in april 2011 een overzicht gegeven van inspectieresultaten van rituele slachterijen. In 2009 werden zestien slachthuizen bezocht en constateerde de inspectie dat er in elf van de dertien slachterijen waar onbedwelmd werd geslacht, tekortkomingen zijn. Bij vijf resulteerde dit in directe maatregelen.

Wanneer er sprake is van misstanden, dienen deze uiteraard onverwijld te worden aangepakt, door aanscherping van toezicht en handhaving. Ditzelfde geldt uiteraard voor de reguliere slacht, waar ook sprake is van misstanden. Is de staatssecretaris dit met mij eens en zal hij maatregelen nemen om toezicht en handhaving te verbeteren?

Het is voor mijn fractie duidelijk dat verbeteringen van dierenwelzijn bij de rituele slacht noodzakelijk zijn. De vraag is of er om deze verbetering te realiseren, absoluut een algeheel verbod op rituele slacht zonder bedwelming vooraf noodzakelijk is of dat er ook minder vergaande maatregelen getroffen kunnen worden. Allereerst moet er een aanzienlijke intensivering van controle en handhaving komen en van de eisen die gesteld kunnen worden aan opleiding, aan apparatuur die wordt gebruikt, aan de behandeling van dieren et cetera.

Een andere vraag is of met een maatregel als bedwelming direct na de halssnede voldoende verbetering kan worden bereikt. Ik hoor graag van mevrouw Thieme of zij minder vergaande maatregelen dan een verbod heeft onderzocht en wat haar oordeel over deze maatregelen is. Ook ben ik benieuwd of zij hierover met de religieuze groeperingen heeft gesproken. Is zij op de hoogte van de voornemens van het Contactorgaan Moslims en Overheid om een convenant te sluiten, waarin het zich wil vastleggen op eisen en maatregelen rond vergunningverlening, opleiding, transport, verblijf in slachthuis, fixatie en toedienen van de halssnede? Heeft zij hierover nog met het contactorgaan gesproken? Heeft zij zelf rituele slacht bezocht in Nederland en besproken met de betrokken partijen?

Dit brengt mij op de afweging tussen dierenwelzijn en vrijheid van godsdienst. Dit wetsvoorstel gaat niet om een verbod op ritueel slachten, maar om een verbod op het onverdoofd ritueel slachten. De vraag is of dit verbod mogelijk is in het kader van de Grondwet en internationale verdragen. Is er sprake van een inperking van de vrijheid van godsdienst? Het criterium dat daarbij wel wordt gebruikt is of het een aantasting is van een wezenlijk onderdeel van de betreffende religie. De overheid dient zich ten aanzien van de interpretatie terughoudend op te stellen. Gezien de vele reacties van zowel moslim- als joodse groeperingen blijkt dat de onverdoofde rituele slacht als belangrijk religieus ritueel wordt gezien en een verbod als inperking van hun recht op vrijheid van godsdienst. Mijn fractie is dan ook van mening dat er inderdaad sprake is van inperking van de vrijheid van godsdienst.

Vrijheid van godsdienst is geen absoluut grondrecht. In de Grondwet staat dat er uitzonderingen op gemaakt kunnen worden, en ook het EVRM bepaalt dat de vrijheid van godsdienst kan worden beperkt in het belang van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van rechten en vrijheden van anderen. Het is goed te beargumenteren dat het verbod op onverdoofd slachten als een beperking op grond van goede zeden, namelijk de bescherming van dierenwelzijn, gezien kan worden. Volgens het beperkingsstelsel dat uit artikel 6 van de Grondwet voortvloeit, kan beperking op de uitoefening van godsdienstvrijheid aangebracht worden wanneer deze bij wet voorzien is, voldoende specifiek is en een legitiem doel dient. De vraag is of hieraan voldaan wordt en of het belang van dierenwelzijn in dit geval zodanig is dat

het de inperking van de vrijheid van godsdienst rechtvaardigt. Het gaat om een weging van belangen waarbij ook de proportionaliteit en subsidiariteit aan de orde zijn.

De Raad van State is in haar advies over het oorspronkelijk ingediende wetsvoorstel -- dus zonder amendement-Van Veldhoven c.s. -- kritisch. Een ongeclausuleerd verbod op ritueel slachten maakt deze vorm van godsdienst belijden niet langer mogelijk schrijft de raad. De raad stelt dat bij een beperking er materiële criteria moeten worden gehanteerd waaraan een rechtmatige beperking van grondrechten moet voldoen. Een grondige belangenafweging is vereist, waarbij de bescherming van het grondrecht zwaar dient te wegen. Het wetsvoorstel voldoet daar niet aan, oordeelt de Raad van State. Ook vindt de raad het niet aannemelijk dat de inbreuk op dierenwelzijn een dusdanige maatschappelijke behoefte vertegenwoordigt dat een ongeclausuleerd verbod op onverdoofd ritueel slachten erdoor kan worden gerechtvaardigd. Ik vraag mevrouw Thieme hier nogmaals in te gaan op de kritiek van de Raad van State en toe te lichten waarom zij van mening is dat het wetsvoorstel geen beperking van de vrijheid van godsdienst is.

Ten slotte wil ik op een aantal punten ingaan met betrekking tot de weging tussen deze twee belangen: het dierenwelzijn en het recht op de vrijheid van godsdienst. Allereerst zou ik willen stellen dat de maatschappelijke behoefte om dierenwelzijn te verbeteren flink is toegenomen de laatste jaren en duidelijk op de maatschappelijke en politieke agenda staat. Ook het feit dat de Tweede Kamer dit wetsvoorstel heeft aanvaard is daar een uiting van. Er bestaat dus wel degelijk een maatschappelijke behoefte om dierenwelzijn in het kader van rituele slacht te verbeteren.

Tevens vindt GroenLinks dat daarom juist naar het hele leven van het dier gekeken moet worden, inclusief het transport naar het slachthuis. Wanneer je dit wetsvoorstel in de gehele context van dierenleed ziet, is de vraag aan mevrouw Thieme: waarom richt u zich met uw wetsvoorstel op deze laatste minuten in het leven van het dier? Al zijn dit inderdaad de meest stressvolle momenten in het leven van een dier volgens deskundigen. Maar wanneer je dat hele leven beschouwt, hoeveel verbetering realiseert u met dit wetsvoorstel?

Waar het gaat om de proportionaliteit is de vraag: is deze concrete verbetering van dierenwelzijn voldoende om een verbod te rechtvaardigen? Gezien de vele wetenschappelijke rapporten lijkt met overtuiging te kunnen worden gesteld dat onverdoofd slachten tot meer aantasting van het dierenwelzijn leidt dan verdoofd slachten en dat er inderdaad grond is om tot een maatregel te komen. Maar dan is het de vraag of er ook maatregelen zijn die minder inbreuk maken op de vrijheid van godsdienst en die evenzeer het dierenwelzijn minder aantasten.

Ik noemde eerder in mijn betoog al maatregelen op het gebied van handhaving en controle en een aantal andere maatregelen. Is dit pakket aan maatregelen voldoende? Een

verdergaande maatregel is het bedwelmen direct na de halssnede. Het dierenwelzijn wordt er flink door verbeterd -- al blijft bedwelmen vooraf te prefereren volgens onder anderen professor Hellebrekers van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde -- maar is dit een oplossing voor de religieuze groeperingen? Er zijn tal van moslims die deze methode aanvaardbaar achten. Zie de Stichting Halal Correct. Zie bijvoorbeeld moslims in landen als Maleisië en Indonesië. Er zijn echter ook moslims in Nederland voor wie dit geen oplossing is. Voor een deel van de joodse gemeenschap is dit ook niet aanvaardbaar, al zijn er in Nederland en bijvoorbeeld in de Verenigde Staten rabbijnen die deze praktijk wel accepteren.

Toch is, zoals de staatssecretaris ook schrijft, enige beoordeling van de in het geding zijnde praktijk onvermijdelijk; een praktijk die ook gericht is op het welzijn van het dier, die juist ontstaan is ter bescherming van het dier. Wanneer vaststaat dat die praktijk haar doel voorbij schiet, en er inmiddels methoden zijn ontwikkeld die het dierenwelzijn veel beter beschermen, dan is de vraag aan de religieuze groeperingen wat zij willen doen om het dierenwelzijn aanzienlijk te verbeteren. Mijn fractie is van mening dat we hier religieuze groeperingen kritisch op mogen bevragen en uitdagen om zich opener op te stellen tegenover bijvoorbeeld reversibel bedwelmen en bedwelmen direct na de halssnede. De religieuze groeperingen bepalen zelf wat binnen de rite past, maar de vraag stellen is op zijn plaats.

Ten slotte kom ik bij de doelmatigheid en de effectiviteit van het wetsvoorstel. Leidt verbieden in Nederland tot veel meer import van vlees van ritueel geslachte dieren en minder zicht op zorgvuldige rituele slacht? Kortom, zou dit wetsvoorstel in feite, wanneer je het globaal bekijkt, niet veel betekenen voor het dierenwelzijn? Dit is een relevante vraag, die niet eenvoudig te beantwoorden is. Dit hangt uiteraard af van de reactie van de geloofsgemeenschappen. Wellicht neemt de consumptie van onbedwelmd ritueel geslacht vlees af, maar dit is niet zeker. Het is ook de vraag of rituele slacht in het buitenland minder zorgvuldig gaat dan in Nederland. Aan de andere kant, waarom zou dit het geval zijn? Toch knelt de redenering dat hier geen sprake is van het ontnemen van de mogelijkheid om onbedwelmd ritueel geslacht vlees te eten, omdat wie wil het uit het buitenland kan halen. Dit kan geen doel van het wetsvoorstel zijn. Graag een reactie van mevrouw Thieme.

Dan wil ik ingaan op het amendement-Van Veldhoven c.s. en de kwaliteit van wetgeving. Dit amendement beoogt ruimte te maken voor methoden waarvan op basis van onafhankelijk vastgesteld bewijs is aangetoond dat het welzijn van de slachtdieren niet in grotere mate wordt benadeeld dan bij de reguliere slacht. In die gevallen kan een ontheffing worden verleend. Daarbij moet het gehele slachtproces worden meegenomen. Op al deze facetten mag het dierenwelzijn niet meer worden aangetast dan bij reguliere slacht met voorafgaande bedwelming. In

de algemene maatregel van bestuur kan onderscheid naar diersoorten worden gemaakt.

Volgens de toelichting krijgt de bevoegd bewindspersoon de bevoegdheid om die slacht- en verdovingsmethoden te beoordelen op basis van bij algemene maatregel van bestuur vooraf vastgestelde criteria voor het verlenen van een ontheffing op het verbod om te slachten zonder voorafgaande bedwelmingsmiddelen.

Dit amendement roept vragen op. De criteria van beoordeling zijn niet in de wet opgenomen, de wet geeft geen richting aan de wijze van toetsing. Wie moet het onafhankelijke bewijs leveren dat een methode niet dierenonvriendelijker is? Het amendement blijkt ook voor velerlei uitleg vatbaar. De indieners van het amendement beogen hiermee ruimte te creëren voor methoden van rituele slacht. Mevrouw Thieme heeft in de Tweede Kamer betoogd dat het onmogelijk is om via dit amendement alsnog een methode van onbedwelmde slacht te ontwikkelen die voldoet.

De staatssecretaris schrijft aan de Eerste Kamer dat dit amendement geen ruimte biedt voor een afweging als er geen onafhankelijk bewijs bestaat dat de nieuwe slachtmethode niet in groter mate het dierenwelzijn aantast. Zegt de staatssecretaris hiermee dat de hem toebedeelde discretionaire bevoegdheid te gering is? Wil de staatssecretaris toelichten hoe hij de uitvoerbaarheid ziet, hoe hij de AMvB vorm zal geven en wie het onafhankelijke bewijs zou moeten leveren naar zijn idee?

Volgens de indieners beoogt het amendement een actieve uitnodiging te doen aan geloofsgemeenschappen om te zoeken naar slacht- en verdovingsmethoden die voor hen passend zijn binnen de eigen geloofsovertuiging en die onnodige aantasting van dierenwelzijn vermijden. De fractie van GroenLinks steunt deze intentie. Maar dient dan niet de interpretatieruimte van dit amendement vergroot te worden, zodat ook methoden die qua aantasting van het dierenwelzijn dicht in de buurt komen van de reguliere slacht, zonder exact op alle punten minimaal gelijk te scoren, hieronder kunnen vallen? Ik hoor graag een reactie van mevrouw Thieme. Ziet zij een mogelijkheid om bijvoorbeeld de methode met bedwelmingsmiddelen direct na de halssnede, onder strikte randvoorwaarden, binnen de reikwijdte van het amendement en het wetsvoorstel te laten vallen? Dit zou een mogelijkheid kunnen zijn om een substantiële verbetering van het dierenwelzijn bij rituele slacht te realiseren, waarbij voor een deel van de mensen een oplossing wordt gecreëerd, al is dit zeker niet voor iedereen het geval. Ik nodig de indienster en de staatssecretaris uit, hierop te reageren.

Ten slotte is het onze fractie opgevallen dat in de Tweede Kamer twee moties verworpen zijn die beoogden het dierenwelzijn gedurende het hele leven te verbeteren, en niet alleen in de laatste fase. Het bevreemdt mijn fractie dat deze moties zijn verworpen, terwijl ook hier dierenwelzijn het doel is. GroenLinks wil de collega's in de Eerste Kamer uitnodigen, via een motie aandacht te

vragen voor het welzijn van dieren, ook in de fase voorafgaande aan de slacht.

Voorzitter. Ik kom tot een afronding. De fractie van GroenLinks wacht met belangstelling de antwoorden van de indienster en de staatssecretaris af alvorens zij tot een oordeel komt over dit wetsvoorstel.

De voorzitter: Mevrouw Vos, blijft u even staan. Ik heb u graag een kleine overschrijding van de tijd toegestaan vanwege het feit dat dit uw maidenspeech is.

Ik dank de Kamer voor het respecteren van de maidenspeech van mevrouw Vos door niet te interrumperen, ook al had mevrouw Vos de Kamer zelf uitgenodigd, dat wel te doen. Maar dat zal te maken hebben met het feit dat zij niet voor het eerst achter een parlementaire microfoon staat.

Mevrouw Vos, dit is zeker niet uw debuut als lid van het Nederlandse parlement. Aan de overzijde van het Binnenhof was u van mei 1994 tot mei 2006 -- dat zijn twaalf volle jaren -- Kamerlid voor GroenLinks. Gedurende vier jaar was u tevens vicefractievoorzitter van GroenLinks, en daarmee ook plaatsvervangend lid van het Presidium van de Tweede Kamer. Voor uw komst naar het Binnenhof was u drieënhalve jaar partijvoorzitter van GroenLinks.

De "kijkers thuis" -- dat is een aanduiding van een gerespecteerd senator uit deze Kamer, de heer Wiegel -- herkennen u als de voorzitter van de Parlementaire enquêtecommissie bouwrijpheid, waarmee u tussen februari 2002 en april 2004 met regelmaat in het nieuws kwam. Van oktober 2005 tot september 2006 was u lid van de tijdelijke commissie Onderzoek TBS. Gelukkig werd u spoedig na uw aantreden in deze Kamer een volgende gelegenheid geboden met de Parlementaire Onderzoekscommissie Privatisering/Verzelfstandiging Overheidsdiensten, waarvan u nu dus ook lid bent.

In het verleden bediende u zich graag van het parlementair gereedschap. Als lid van de Tweede Kamer hebt u maar liefst vier maal één of meerdere ministers geïnterpelleerd, onder wie minister-president Kok, over milieugerelateerde onderwerpen. Ook was u de indiener van maar liefst vier initiatiefwetsvoorstellen, waaronder het voorstel in 2002 voor een verbod op toepassing van kernenergie bij de elektriciteitsproductie.

Na uw lidmaatschap van de Tweede Kamer was u vier jaar wethouder in Amsterdam, belast met onder meer openbare ruimte, milieu en personeel en organisatie. Toen u niet terugkeerde in het nieuwe college leek het er even op dat u uw politieke lier aan de wilgen zou hangen, maar u bent, wat men dan zo noemt, een politiek dier -- daar moet ik vandaag wel voorzichtig mee zijn -- zij het met een scherp oog voor wetgeving en een reflectieve inslag. En dan kom je uiteindelijk uit bij de Eerste Kamer.

Uw hoofdfunctie is voorzitter van de MOgroep Welzijn & Maatschappelijke Dienstverlening, die de belangen behartigt van bedrijven op het terrein van zorg en welzijn. Gelet op de vele voorzitterschappen en bestuursfuncties

die u vervult bij diverse platforms, programmaraden en stichtingen zal het werk in de Eerste Kamer voor u niet veel meer kunnen worden dan een nevenfunctie. En ook dat is hier traditie.

Met uw brede kennis en ervaring zult u deze nevenfunctie ongetwijfeld sterk kunnen invullen. Ik wens u namens de Kamer een heel inspirerende periode toe.

Ik schors de vergadering voor een ogenblik om de gelegenheid te geven, mevrouw Vos geluk te wensen met haar maidenspeech.

**

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.

*N

De heer **Holdijk** (SGP): Voorzitter. Staat u mij toe dat ik ook vanaf deze plaats mevrouw Vos met haar maidenspeech feliciteer.

Het voorliggende wetsvoorstel heeft een dusdanig uitgebreide Tweede Kamerbehandeling gekregen -- al was die niet vlekkeloos -- en heeft zo veel maatschappelijke discussie teweeggebracht dat het mij vrijwel onmogelijk lijkt dat nog nieuwe gezichtspunten of argumenten ingebracht kunnen worden. Deze Kamer staat in de eindfase van de parlementaire behandeling voor de taak om een gewetensvolle en rechtsstatelijk deugdelijke afweging van de in geding zijnde belangen te maken.

De kern van het wetsvoorstel behelst het schrappen van de bepaling van artikel 44, derde lid, Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, dat onverdoofde slacht van dieren toestaat. De wetgever heeft de onverdoofde slacht volgens de israëlitische ritus gerespecteerd en toegestaan, de jaren van de Tweede Wereldoorlog uitgezonderd, toen de Duitse bezetter in juli 1940 als tweede anti-joodse maatregel een verbod instelde. Na de oorlog is de vrijstelling hersteld en mede dankzij wisselende politieke meerderheden uitgebreid tot de islamitische ritus. Dit is recentelijk nog eens bevestigd in de Wet dieren.

Het voorstel wil het dierenwelzijn verbeteren in de allerlaatste fase van het leven van een slachtdier. We zullen het erover eens zijn dat elke slacht onvermijdelijk met een zeker lijden gepaard gaat. Dat lijden of die pijn is voor mensen moeilijk te meten. Het bewustzijn van een dier is voor de mens ontoegankelijk. Wij projecteren onze gevoelens over pijn op dieren. Dat is een vorm van antropocentrisch denken. Gevoel of sentiment kan niet uitgeschakeld worden maar kan evenmin leidend zijn. De wetenschappelijke of quasi-wetenschappelijke rapportages in dezen zijn niet eenduidig en niet onomstreden. Dat is begrijpelijk.

Wat verder opvalt is dat rationele argumentatie afgewisseld of zelfs gedomineerd wordt door niet-rationele overtuigingen. Daarnaast is het opmerkelijk dat het voorstanders van een verbod lijkt te ontbreken aan inschattingsvermogen van wat een verbod in religieus opzicht voor moslims en joden betekent. Velen lijken zich beter

in te kunnen leven in het bestaan van een kip dan in dat van een gelovige.

Wat mijn fractie betreft ligt ons uitgangspunt wat betreft zorg voor en omgang met dieren in de Bijbel die onder andere duidelijk maakt dat dieren als voedsel voor de mens mogen dienen en dus gedood mogen worden.

De heer **Koffeman** (PvdD): Wat collega Holdijk zegt, intrigeert mij. Is het juist dat de SGP in het verleden fel tegenstander was van het rituele slachten? In de Handelingen van de Kamer staat dat de SGP-fractie enkele decennia geleden sprak van "vreselijk lijden van het dier dat tot een einde moest komen". De SGP-fractie stelde ook vast dat er in de mozaïsche wetten niets terug te vinden was van de verplichting tot onverdoofd slachten en dat om die reden er voor de SGP geen enkele reden was om dat toe te staan. Kan de heer Holdijk zeggen wanneer de SGP tot andere inzichten gekomen is en op basis waarvan? De partij van de heer Holdijk staat voor onveranderlijke grootheden. Een wisseling van standpunten op dit thema is dan ook boeiend.

De heer **Holdijk** (SGP): Voor zover ik daar in kort bestek iets over kan zeggen: ik heb niet voor niets zo-even gesproken over wisselende politieke meerderheden. Als de heer Koffeman de parlementaire geschiedenis van het onverdoofd slachten is nagegaan, weet hij wat ik daarmee bedoel. Niet alleen de SGP maar ook andere fracties en partijen zijn in de loop der tijd van standpunt gewisseld.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ja, maar de SGP is een getuigenispartij die haar waarden ontleent aan onveranderlijke grootheden. Dus het gaat niet zozeer aan of de PvdA of welke andere seculiere partij op een gegeven moment van opvatting wisselt. De SGP was er op basis van haar beginselen als getuigenispartij van overtuigd dat er een einde moest komen aan de onverdoofde slacht en nu bent u ervan overtuigd dat er geen einde moet komen aan de onverdoofde slacht. Mijn vraag aan u is: hoe zit het nu bij de SGP? Wanneer is dat inzicht geboren en op basis waarvan?

De heer **Holdijk** (SGP): Ik werd geïnterrupteerd toen ik een zin nog niet helemaal af had. Die zin luidde als volgt: de Bijbel maakt onder andere duidelijk dat dieren als voedsel voor de mens mogen dienen en dus gedood mogen worden, maar nergens is voorgeschreven hoe dieren geslacht moeten worden. Op dat laatste beroep ik mij in dezen.

De heer **Koffeman** (PvdD): Dan wil ik toch nog graag antwoord op mijn vraag. Omdat de Bijbel niet voorschrijft dat er onverdoofd geslacht moet worden, was de SGP in het verleden fel tegenstander van het onverdoofd slachten en nu is zij er voorstander van. Gerelateerd aan de onveranderlijke uitgangspunten van de SGP vraag ik de heer Holdijk wanneer en waar die omslag is gekomen en op grond van welke argumenten.

De heer **Holdijk** (SGP): Ik ben zelf nooit van gedachten veranderd in dezen, maar misschien neem ik een ander standpunt in dan mijn voorgangers.

De heer **Koffeman** (PvdD): Dus u houdt het voor mogelijk dat er binnen de SGP -- nogmaals, ik benadruk die onveranderlijke uitgangspunten waarop de SGP zich baseert -- zowel tot de conclusie gekomen kan worden dat je onverdoofd moet slachten als dat je verdoofd moet slachten.

De heer **Holdijk** (SGP): Het onveranderlijke standpunt is, zoals ik zo-even heb weergegeven, dat nergens in de Bijbel is voorgeschreven hoe dieren geslacht moeten worden. Op grond van die argumentatie zien wij geen reden voor een verbod op onverdoofd slachten. Ik benadruk: op die grond. Er kunnen andere gronden zijn, maar niet op die grond.

De heer **Vliegenthart** (SP): Ik werd even getriggerd door de vergelijking van de gelovige met de kip. Ik was eerst niet van plan om op te staan, maar die vind ik toch wel een heel bijzondere. Er zouden best mensen kunnen zijn die voor dit wetsvoorstel zijn die proberen de verschillende belangen af te wegen. We moeten dit niet zo zwart-wit afschilderen. Uit de verschillende inbrengen blijkt dat er verscheidenheid in de opvattingen is. Het zou goed zijn wanneer de SGP dat ook in haar inbreng laat doorklinken, want dan houden we het debat enigszins zuiver.

De **voorzitter**: Dit was geen vraag maar een standpunt. Ik verzoek de heer Holdijk, zijn betoog te vervolgen.

**

De heer **Holdijk** (SGP): Goed, ik eindigde zo-even met te zeggen dat het Bijbelse standpunt op zichzelf geen reden is voor een verbod van onverdoofd slachten. Wel is zorgvuldigheid gedurende het hele leven van het dier duidelijk een menselijke plicht. Misstanden in dezen moeten worden aangepakt en als er andere, voor ieder acceptabele slachtmethoden zijn, moeten die worden toegepast. Ook wij hechten aan het belang van dierenwelzijn en een evenwichtige, realistisch uitvoerbare bevordering daarvan kan op onze steun rekenen. Of en, zo ja, welke beleids- of wettelijke consequenties verbonden moeten worden aan veranderingen in het denken over dierenwelzijn moet door regering en parlement tenslotte worden bepaald. In een democratische rechtsstaat is de uitkomst van die discussie -- gelukkig -- niet alleen afhankelijk van de getalsmatige meerderheid.

De initiatiefneemster stelt zich op het standpunt dat niet de rituele slacht als zodanig wordt verboden, maar slechts het slachten zonder bedwelming en voorts dat de mogelijkheid om vlees van onverdoofd geslachte dieren te consumeren niet wordt beperkt, want de import van zulk vlees blijft mogelijk. Deze redenering vormt, als ik het goed zie, de grondslag van haar betoog dat het grondrecht van de vrijheid van godsdienst niet in

het gedrang komt door haar voorstel. De Raad van State was, zoals bekend, een andere opvatting toegedaan en meende dat het voorstel de grenzen van de vrijheid van godsdienst raakte. Dit verschil in beoordeling moet de nodige vragen doen rijzen.

De initiatiefneemster stelt in de memorie van antwoord dat het wetsvoorstel niet uitgaat van de gedachte dat dieren rechtssubjecten zijn. Terecht. Ik zou daaraan nog toe willen voegen dat dieren dus niet hetzelfde recht op staatsbescherming hebben als de mens. In confesso is denk ik ook dat er in dit geval dus geen sprake kan zijn van een botsing van grondrechten, een situatie die we ook aantreffen. Daarmee staat mitsdien het recht op godsdienstvrijheid voorop en is de vraag naar de al dan niet gerechtvaardigde beperking van dat grondrecht volop actueel, aangezien minderheden in onze samenleving door het verbod worden getroffen.

De stelling van de initiatiefneemster is, zoals gezegd, dat rituele slacht mogelijk blijft, maar dat onverdoofde slacht verboden wordt. Is deze stelling geen contradictio in terminis te noemen? Wordt de rituele slacht niet verboden? Indien volgens de betreffende minderheden tot de rituele slacht het onverdoofd zijn van het dier moet worden gerekend, dan is de godsdienstvrijheid en ook de kern daarvan in het geding.

De initiatiefneemster stelt in de memorie van antwoord op pagina 24 weliswaar dat het onderhavige voorstel geenszins beoogt te bepalen wat in essentie de halal of koosjere slacht inhoudt, maar dan is toch de vraag wie dat wel bepaalt. Voor ons is de intrinsieke kwaliteit van het belang dat inherent is aan de godsdienstbeleving van in kwantitatief opzicht als minderheden aan te merken belanghebbenden daarbij doorslaggevend. De wetgever heeft zich bij deze stand van zaken terughoudend op te stellen op grond van het ongeschreven constitutionele rechtsbeginsel van de scheiding van kerk en staat. Het zijn deze betreffende minderheden die bepalen wat in dit land moet worden verstaan onder de "slacht volgens de israëlitische en islamitische rite". Daarbij past geen onderscheid tussen godsdienstige en morele argumenten. In deze benadering raakt het wetsvoorstel wel degelijk de kern van de godsdienstvrijheid.

De heer **Koffeman** (PvdD): Daar bestaat geen onderscheid tussen. Bestaat er wat u betreft wel onderscheid tussen de islamitische rite en de israëlitische rite? Ik heb begrepen dat de SGP heeft voorgesteld om naar mogelijkheden te zoeken om het koosjere slachten toe te blijven staan en het halal slachten ofwel te verbieden ofwel een voorbeeld te laten nemen aan de koosjere slacht. Is dat zo?

De heer **Holdijk** (SGP): Voorzitter. Het antwoord zal volgen uit het vervolg van mijn betoog.

Voorzitter. Ook al mag het in deze discussie niet gaan over kwantiteiten noch de getalsgrootte van de minderheden noch over het aantal dieren dat met het voorstel gebaat zou zijn, merk ik toch nog het volgende op. Voor zover mij bekend is,

verbiedt de islam het onverdoofd slachten niet. Hoe dan ook zijn aan de joodse manier van slachten meer voorschriften verbonden dan aan de islamitische. Het gevolg is dat een verbod de joodse gemeenschap in ons land relatief het zwaarst zal treffen. Ik bepleit geen ongelijke behandeling, maar als het hier om zeer aanzienlijke minderheden zou gaan, vraag ik mij af of een voorstel als het onderhavige ook maar enige kans zou hebben gemaakt. Meerderheden doen er zeker toe bij wetgeving, maar minderheden evenzeer.

In dit verband kan ik echter niet voorbijgaan aan het voorgestelde derde lid van artikel 44 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, dat gestoeld is op het amendement-Van Veldhoven c.s. en dat een ontheffingsmogelijkheid wil bieden voor het onverdoofd slachten. Dit te elfder ure ingediende en gewijzigde amendement is een "handreiking" genoemd, maar de vraag is aan wie? Aan de betreffende godsdienstige groeperingen of aan de politieke achterbannen van de fracties die het amendement steunden? Opvallend was in elk geval dat de initiatiefneemster tegen het amendement stemde omdat het naar haar opvatting zinloos was. Ik ben het in dat opzicht volkomen met haar eens.

Het amendement moge een politieke uitweg hebben geboden maar ik beschouw het als een hypocriet en onwerkbaar compromis. Over religie kun je niet "polderen". De geformuleerde ontheffingsmogelijkheid impliceert een bewijsopdracht van een dusdanige hoogte, ook van de ermee gepaard gaande kosten van onderzoek, dat deze een onneembare barrière zal blijken te zijn, zodat ontheffing een illusie genoemd kan worden. Ook de initiatiefneemster ziet op dit moment geen gronden waarop een aanvraag om ontheffing van de verplichte bedwelming gehonoreerd zou kunnen worden. Ik citeer: "Een situatie dat bij inwerkingtreding van de wet al duidelijk zou kunnen zijn dat op basis van nieuwe wetenschappelijke inzichten of technieken een aanvrager in aanmerking zou kunnen komen voor een ontheffing is niet realistisch." Dit staat in de memorie van antwoord op pagina 31. Een rechtvaardigingsgrond voor overgangsrecht bestaat in de visie van de initiatiefneemster dan ook niet. Mijn conclusie is dat bij aanneming van het wetsvoorstel, na inwerkingtreding van de wet, voor het eerst een absoluut verbod zal gelden, en mogelijk voorgoed.

Mijn eindconclusie op dit punt luidt dan ook dat de beperking van de vrijheid van godsdienst niet voldoet aan de daarvoor geldende voorwaarden. Kern van de overweging daarbij is dat de beperking niet tegemoet komt aan een dringende maatschappelijke behoefte en niet in redelijke verhouding staat tot het nagestreefde doel -- het proportionaliteitsvereiste -- en dat de daarbij te maken belangenafweging tussen het algemeen belang en de belangen van de betrokken minderheden niet tot een redelijke balans leidt. Het gegeven van deze voorlopige eindconclusie zal een zwaar element vormen bij onze afweging van de opportuniteit van het wetsvoorstel.

*N

De heer **Koffeman** (PvdD): Voorzitter. Allereerst dank ik de indiener van het wetsvoorstel en de staatssecretaris voor hun noeste arbeid bij de beantwoording van onze vragen. Die vormt een goede basis voor het debat dat wij vandaag met elkaar voeren over een zeer gevoelig onderwerp. Die gevoeligheid betreft niet alleen de mensen die bij het onderwerp betrokken zijn, maar zeker ook de dieren, die als lijdend voorwerp -- of liever gezegd: als lijdend levend wezen -- tegen wil en dank in deze kwestie betrokken worden. Ik vind het jammer dat het wetsvoorstel waarover wij vandaag spreken zoveel heftige emoties tussen mensen veroorzaakt. Het zou goed zijn om die emoties niet de boventoon te laten voeren. De Tweede Kamer kwam na een langdurige gedachtewisseling en weging van het wetsvoorstel tot aanneming ervan met de zeer overtuigende meerderheid van 116 tegen 30 stemmen.

Het wetsvoorstel dat voorligt, wordt ten onrechte wel aangeduid als een wetsvoorstel dat het ritueel slachten zou willen verbieden. Niets is echter minder waar. Het wetsvoorstel ziet niet op het inperken van rituelen, maar op het vermijden van onaantvaardbaar dierenleed, zoals de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde heeft vastgesteld. De leden van de Eerste Kamer dienen zich te realiseren dat onomstotelijk en wetenschappelijk is aangetoond dat het dierenwelzijn bij onbedweld slachten in grotere mate wordt aangetast dan bij reguliere slacht. Dat stelt KNMvD-voorzitter prof. Hellebrekers. Dit is beschreven in de wetenschap, zoals bijeengebracht door de EU en zoals verwoord in het DIARLEL-rapport. In dit rapport staat dat het proces van bewustzijnsverlies na de halssnede bij dieren minutenlang kan duren tot zelfs vier minuten bij runderen. Het is jammer dat het onafhankelijke wetenschappelijke bewijs door sommigen in de aanloop naar dit debat is weggewimpeld alsof het niet deugdelijk zou zijn en het gevoel van dieren niet te meten zou zijn. Het is vervangen door meningen die vooral op emoties gebaseerd lijken te zijn. Eigen waarneming zou niet de doorslag moeten vormen voor het al dan niet accorderen van een slachtvorm die zonder uitzondering door onafhankelijke wetenschappers als oorzaak van onnodig en vermijdbaar dierenleed gezien wordt. Juist in dit huis van reflectie zou het oordeel over een wetsvoorstel dat zo veel levende wezens, mensen en dieren, tot in het diepst van hun wezen raakt, niet louter op basis van de eigen waarnemingen gevormd moeten worden. Het oordeel van onafhankelijke wetenschappers op het gebied van slachtmethoden, dierenwelzijn, ethiek en rechtsgeleerdheid zou van doorslaggevende betekenis moeten zijn in de heroverwegende functie die wij hebben bij wetsvoorstellen. Deze primaire politieke weging heeft plaatsgevonden in de Tweede Kamer. Die moeten wij niet overdoen. Onze taak is gelegen in een inhoudelijke wetstechnische weging.

De heer **Backer** (D66): Voorzitter. Ik onderbreek de heer Koffeman voordat in dit debat verder komt vast te staan dat de wetenschap hierover unaniem is. Ik ben historisch niet bekend met dit dossier, maar mij viel wel op dat er zeer veel verschillende gezichtspunten zijn. Ik heb zelf ook met de vraag geworsteld welke discipline eigenlijk aan zet is. Ik kan mij goed voorstellen dat veeartsen hierover een mening hebben, maar er komen ook brieven binnen van neurofysici en anderen die deze weerspreken. De heer Holdijk gaf daarvan een heel goed beeld. Hij zei dat de leedtolerantie van het dier via de mens loopt. Wij kunnen proberen om dat in een wetenschappelijke sleutel te zetten, maar het blijft natuurlijk een subjectieve beleving. Ik laat in dit debat liever niet de suggestie hangen dat de wetenschap unaniem is op dit punt, want dat is niet het geval.

De heer **Koffeman** (PvdD): Dat is een ernstig misverstand. Onafhankelijke wetenschappers zijn het unaniem eens over het feit dat onverdoofde slacht onder gelijke omstandigheden meer dierenleed meebrengt dan verdoofde slacht. Daarover bestaat wetenschappelijke consensus. Het is waar dat er wetenschappers zijn die niet gespecialiseerd zijn in veterinaire onderwerpen maar daarover wel een mening hebben. Die meningen zijn echter niet gepeerreviewd. Dat zijn geen wetenschappelijke rapporten gestoeld op veterinaire wetenschap. Langs die lijn kan inderdaad gezegd worden dat de meningen verschillen. De unanieme wetenschappelijke conclusie van het vergelijken van best practices verdoofd slachten en best practices onverdoofd slachten luidt dat de onverdoofde slacht tot meer -- volgens de KNMvD zelfs "onaanvaardbaar" meer -- dierenleed leidt.

De heer **Backer** (D66): Mag ik uw antwoord zo verstaan dat vanuit de wetenschap van de veeartsenij dat het overheersende oordeel is? Daarmee staat nog niet vast dat er een tabel van Mendelejev is voor leed, aan de hand waarvan leed gemeten kan worden en als onderdeel van een beoordeling kan worden vastgesteld. Dat suggereert u wel met die wetenschappelijke consensus. Die heb ik niet aangetroffen.

De heer **Koffeman** (PvdD): Nee, dat probeer ik niet te zeggen. Er bestaat alleen gepeerreviewd onderzoek dat aantoonde dat onverdoofd slachten tot extra dierenleed leidt. Er is geen gepeerreviewd onderzoek dat stelt dat het misschien tot minder dierenleed leidt. Dat is er niet. Er zijn wel individuele wetenschappers, vanuit verschillende disciplines, die daarover opvattingen hebben, maar er is geen gepeerreviewd onderzoek waarvan wetenschappers gezamenlijk tot de conclusie komen dat onverdoofde slacht tot minder dierenleed leidt.

De heer **Schrijver** (PvdA): Voorzitter. De opvattingen van individuele wetenschappers kunnen heel belangrijk zijn. Vindt de heer Koffeman dat dat over de hele linie, voor alle dieren, geldt,

van de kip, het pluimvee, tot de runderen? Als hij dat vindt -- dat heeft hij eigenlijk gezegd -- hoe moet ik dan lezen, op pagina 4 van de memorie van antwoord, dat de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde spreekt over het onbedwelmd slachten van runderen en in mindere mate bij dat van schapen, waarvan het welzijn enorm wordt aangetast? Ik zie daarin geen uitspraken over bijvoorbeeld pluimvee. Veroorzaakt het halal of koosjer slachten van een kip per definitie meer dierenleed dan het bedwelmd slachten in de reguliere industriële slacht?

De heer **Koffeman** (PvdD): Uit het vergelijken van de best practices van beide methoden blijkt dat de onverdoofde slacht in alle omstandigheden leidt tot meer dierenleed dan de verdoofde slacht. Dat geldt voor kippen, voor geiten en voor runderen. Het geldt in verschillende mate voor de verschillende diersoorten. In de gangbare kippenslachterij is sprake van een zodanig grote massaliteit dat men geneigd is om de bad practice van de gangbare praktijk te vergelijken met de best practice van de onverdoofde slacht. Dat is een heel andere afweging. Daarmee wordt geen goede vergelijking gemaakt. Best practices moeten met elkaar vergeleken worden.

De heer **Schrijver** (PvdA): Het gaat u toch om het dierenwelzijn? Wij spreken over het industrieel slachten van misschien wel tientallen miljoenen kippen versus het op veel beperktere schaal ritueel onverdoofd slachten van kippen. Is het principieel reiterei of gaat het om zoveel mogelijk dierenleed voorkomen?

De heer **Koffeman** (PvdD): Het "zoveel mogelijk dierenleed voorkomen" wil ik niet kwantificeren naar aantallen dieren. Het gaat mij om het voorkomen van leed bij slachtdieren. Als uit de vergelijking van twee best practices blijkt dat een dier verdoofd beter af is dan onverdoofd, dan pleit ik ervoor om de algemene regel die wij in dit land kennen algemeen geldend te maken en het dier te verdoven.

De heer **Schrijver** (PvdA): Vindt u dan dat een verdoofde kip die in Nederland in de reguliere slacht geslacht wordt beter af is dan een onverdoofde kip in een moslimslachthuis of een kip die volgens de joodse ritus wordt geslacht?

De heer **Koffeman** (PvdD): U vergelijkt appels met peren; dat is wel de vegetarische variant dan. Bad practice en best practice moeten niet met elkaar vergeleken worden. U doet dat wel. U doet dat ook bij herhaling, maar daarmee maakt u geen goede afweging. Wetenschappers doen dat ook niet. Als wetenschappers die twee methoden met elkaar vergelijken, dan kijken ze niet naar hoe slecht het in de gangbare praktijk kan zijn bij de kippenslacht, maar dan kijken ze naar één kip die onverdoofd geslacht wordt en één kip die verdoofd geslacht wordt. Zij komen unaniem tot de conclusie dat de verdoofde kip beter af is.

De heer **Backer** (D66): Als ik het mij goed herinner, dan heb ik dat in een van de rapporten -- het Australische of het Nieuw-Zeelandse -- anders gelezen. Ik dacht ook dat de TNO-validatie van een aantal rapporten dat ook tegensprekt in relatie tot het pluimvee. Ik neem nog graag even dat laatste punt terug van het leed. Het is eigenlijk een cirkelredenering. U zegt dat vaststaat dat er leed is. Dat is de subjectieve beleving. Een aantal wetenschappers heeft daarover wat gezegd. Daarbij is veel beeldvorming gekomen. Mij valt op dat het daarbij bijna altijd over runderen gaat. U zegt vervolgens: omdat er meer leed is, is er meer leed en moet het aangepakt worden. Ik ga terug naar de discussie over de tabel van leed. Naar mijn mening is dat een heel lastig punt. Naar mijn mening moeten wij terug naar de eerlijke afweging en erkennen dat er voorschriften zijn over veiligheid, hygiëne en de Arbowet die objectief meetbaar zijn, maar dat er met de leeddiscussie een heel lastig, subjectief terrein wordt betreden. U probeert dat op de een of andere manier te objectiveren, maar ik heb dat er niet in kunnen lezen.

De heer **Koffeman** (PvdD): Naar mijn mening moet ervan uitgegaan worden dat de onafhankelijke wetenschappers die betrokken waren bij de 230 rapporten die ten grondslag lagen aan de DIARLEL-rapportage naar eer en geweten, en in alle objectiviteit, hebben geprobeerd vast te stellen wanneer een dier meer leed ervaart: bij verdoofd of onverdoofd slachten. U zegt nu dat zij dat eigenlijk niet kunnen meten. Het spijt mij echt, maar dat klinkt als een roker die zegt: ze zeggen wel dat je er longkanker van krijgt, maar dat kan helemaal niet bewezen worden.

De heer **Backer** (D66): Ik maak nog één opmerking en dan laat ik het er verder bij. Dergelijke vergelijkingen zijn altijd een beetje lastig; dat ziet u zelf ook wel. Mij gaat het om het punt dat wij bezig zijn met wetgeving. Mijn vraag is of met name bij de ontheffing de discussie over leed een grondslag kan vormen voor deugdelijke ontheffing; is dat een deugdelijk stuk wetgeving of is het dat niet? Daarover heb ik zorgen. Daarover stel ik ook de vragen. Dat is de achtergrond.

De heer **Koffeman** (PvdD): Laten wij "leed" omschrijven als een onacceptabele welzijnsaantasting. Dan blijkt dat in dit land wel meer wetten daarop gebaseerd zijn, waaronder wetgeving waar uw partij achter staat, zoals een verbod op de pelsdierfokkerij. Daarvan is ook te zeggen: is wat die nerts meemaakt heeft meetbaar? Ja, dat is in elk geval voldoende meetbaar om tot wetgeving te komen.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Voorzitter. Ik ben het met de heer Koffeman eens op het punt van runderen dat er aanzienlijk meer welzijnsaantasting is. Bij schapen is daarvan in mindere mate sprake. Op het punt van kippen ben ik echter wat verbaasd over wat de heer Koffeman zegt. Ik heb hierover met de heer Hellebrekers een gesprek gehad. Hij zei dat het slachten van kippen in de koosjere en

halal slacht niet tot meer dierenwelzijnsschade leidt dan het slachten van kippen aan de haak in de reguliere slacht. Als die praktijk niet dierenvriendelijker is, dan zie ik geen reden om het specifiek voor die groep te verbieden.

De heer **Koffeman** (PvdD): In dit verband is het amendement-Van Veldhoven c.s. een goede handreiking. Het is namelijk van groot belang om alle stappen in het slachtproces te beoordelen, dus zowel het ophangen aan een lopende band als het dompelen in een elektrobad dat al dan niet goed functioneert; vaak functioneert het niet goed. Het is erg belangrijk om met elkaar vast te stellen dat wij good practices met elkaar moeten vergelijken. Ik ben het met u eens dat er heel veel bad practices zijn in de reguliere kippenslacht. Die moeten ook worden aangepakt. Mijn fractie is daarvan zeker geen voorstander. Met het amendement wordt beoogd om een mogelijkheid te bieden als uit onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek blijkt dat de onverdoofde kippenslacht eigenlijk beter is dan de verdoofde kippenslacht. Dat zal dan wel door onafhankelijke wetenschappers gepeerreviewd vastgesteld moeten worden. Daarop is geen voorschot te nemen.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Hoor ik u zeggen dat er ten aanzien van kippen sprake is van een andere situatie en het onbedweld slachten van kippen in de koosjere en halal slacht tot minder grote aantasting van dierenwelzijn leidt dan in de reguliere slacht? Hoor ik u dat zeggen?

De heer **Koffeman** (PvdD): Nee. Ik zeg dat er een verschil is in welzijnsaantasting van verschillende diersoorten. Bij een rund is sprake van een veel grotere welzijnsaantasting dan bij een kip. Dat is zeker het geval. De vergelijking tussen de gangbare slacht van kippen met de rituele slacht van kippen gaat mank omdat het kleinschalige karakter van de rituele slacht van invloed is op het slachtproces. Mijn stelling is dat in de vergelijking van slachtprocessen good practices met elkaar worden vergeleken: één kip die verdoofd wordt geslacht moet worden vergeleken met één kip die onverdoofd wordt geslacht. Als dan blijkt dat de verdoving minder welzijnsnadelen met zich meebrengt dan de onverdoofde slacht, moet je daarvoor kiezen.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Ik vind dit echt een vreemde redenering. Uiteindelijk gaat het om de gesteldheid van de kip. Als de praktijk is dat de koosjere slacht altijd kleinschalig is en er daarom aandacht is voor de individuele kip, dan is dat winst. Die kleinschalige praktijk moet dan wel degelijk vergeleken kunnen worden met de grootschalige industriële slacht van kippen. Als die kleinschaligere aanpak dan beter uitpakt, moet je dat kunnen honoreren.

De heer **Koffeman** (PvdD): Het is niet de kleinschaligheid die bekritiseerd wordt, maar het onverdoofde karakter. Wij streven in alle omstandigheden naar kleinschaligheid. Wij vinden

dat de massaliteit in de veehouderij sowieso moet worden teruggebracht. Als er aandacht is in het rituele slachtproces voor het individuele dier, dan juichen wij dat toe. Wij wijzen niet het ritueel af of het rituele slachtproces. Wij wijzen het onverdoofde gedeelte ervan af.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Het zou toch bijzonder vreemd zijn als de Partij voor de Dieren vandaag zegt dat de grootschalige slacht van kippen vandaag ongemoeid wordt gelaten maar de kleinschalige slacht, waarin meer aandacht is voor het dier en de dierenwelzijnsaantasting mogelijk lager is, wordt verboden. Dat zou toch een heel vreemde situatie zijn?

De heer **Koffeman** (PvdD): U legt een onmogelijke keuze voor. U vraagt mij: kiest u vandaag voor het afschaffen van de grootschalige kippenslachterij in de gangbare sector of het afschaffen van de kleinschalige kippenslachterij in de religieuze sector? Dat is niet een keuze die ik heb. Mijn fractie is voorstander van het aanpakken van de gangbare slachtmethoden, want die zijn buitengewoon dierenonvriendelijk. Wij zijn er echter ook voorstander van om de kleinschaligere slacht die onverdoofd plaatsvindt aan te pakken, gewoon vanwege het feit dat wetenschappelijk vastgesteld is dat verdoofde slacht tot minder welzijnsaantasting leidt dan onverdoofde slacht. Op het moment dat daarmee een begin gemaakt kan worden omdat er in Nederland algemeen geldende wetgeving is die luidt dat alle dieren verdoofd moeten worden, dan is er een goed begin te maken met het helemaal niet meer onverdoofd slachten. Als dat leidt tot heel veel aandacht voor dierenwelzijn, in de zin dat mensen vervolgens zeggen "moeten wij ook niet de slacht in de intensieve veehouderij gaan aanpakken?", dan zeg ik: heel graag. Met al die mensen werken wij graag samen.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Voorzitter. De heer Koffeman tamboereert steeds op die unanimiteit in de wetenschap en de consensus binnen de wetenschap. Dat is toch een beetje een misverstand. Ik heb in de afgelopen maanden heel veel gelezen over de onverdoofde rituele slacht. Daarover bestaat helemaal geen unanimiteit of consensus. Er is veel kritiek op de wetenschappelijke methoden die gehanteerd worden. Dat geeft helemaal niets, want dat hoort bij wetenschap. Wetenschap gaat over debat en discussie. Ik zal daar straks in mijn plenaire bijdrage ook nog het nodige over zeggen. Net is het TNO-rapport genoemd. Bij mijn weten is dat niet genoemd in de memorie van antwoord. TNO is een gerenommeerd onderzoeksinstituut van faam dat een aantal studies tegen het licht heeft gehouden. Die studies staan heel centraal in de opvatting van de heer Koffeman. TNO zegt dat er veel mitsen en maren te plaatsen zijn, bij de methoden, de statistische verwerking, bij de interpretatie en bij de afstand tussen de conclusies en de feiten. De heer Koffeman komt hier niet zomaar mee weg. De consensus die hij duidt, heeft hij een beetje zelf gegenereerd.

De heer **Koffeman** (PvdD): Het is belangrijk om met elkaar vast te stellen dat er gepeerreviewde onderzoekers zijn die zeggen dat er sprake is van een grote welzijnsaantasting bij onverdoofde slacht. Er zijn geen gepeerreviewde rapporten waarin staat dat er geen sprake is van welzijnsaantasting bij onverdoofde slacht. Er zijn weliswaar allerlei wetenschappers en instituten zoals TNO die zeggen "ja, gut, als ik naar het onderzoek kijk, dan is daar nog wel wat op af te dingen" maar er is geen deugdelijk gepeerreviewd onderzoek dat tot andere conclusies komt. Een ander punt is het als u die 230 wetenschappelijke rapporten waarop DIARLEL gebaseerd is niet erkent.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik zit mijn hele leven al in de wetenschap en ik weet uitstekend waarover het gaat. U zet TNO nu wel even heel makkelijk weg als "een instituutje". Het is een van de meest gerenommeerde instituten in Nederland dat een heel intern peerreviewd systeem heeft om te kijken naar wetenschappelijk onderzoek.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik heb iemand gesproken bij TNO die zei: wij zijn eigenlijk helemaal niet geëquipeerd voor deze opdracht, wij hebben die aangenomen omdat wij geld moeten verdienen.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik ben hiervan niet onder de indruk. Dit is voor ons niet te controleren.

De heer **Koffeman** (PvdD): Voorzitter. Ik ga graag in op een aantal aspecten die in de aanloop naar dit debat het debat onnodig hebben gekleurd. Dat prominente oud-politici menen inperking van de godsdienstvrijheid te moeten verbinden aan een van de zwartste perioden uit onze geschiedenis is een vorm van vertroebeling van de discussie die niet te rechtvaardigen is. Ik zei al dat ik begrijp dat de emoties hoog kunnen oplopen bij een onderwerp dat zo nauw verbonden is met de tradities van mensen. Het opnieuw bezien van oude tradities is echter een logisch onderdeel van maatschappelijke ontwikkeling. Wij kennen in Nederland tradities uit vroeger tijd. Ik benadruk dat dit tradities met een niet-religieus karakter zijn. Dat zijn evenwel ook tradities die niet meer passen bij onze tijd. Het ganstrekken behoorde in ons land tot de vroegmiddeleeuwse kwelspelen met dieren die toen wijdverbreid waren over het platteland van Noordwest-Europa. Deze spelen komen in diverse vormen voor. Het hoofddoel van elk spel bestaat steeds uit het scheiden of verwijderen van de kop van het ganzenlijf. Met de jaren is de manier waarop het spel uitgevoerd wordt gewijzigd, onder andere omdat normen en waarden omtrent de kwelspelen met dieren veranderden. Tegen het midden van de negentiende eeuw kwamen er meer protesten tegen het kwelspel. Toen in 1876 het dierenkwelspel op de Amsterdamse kermis werd afgeschaft, leidde dat tot een kermisoproer. Daarna was het spel in Nederland nagenoeg afgelopen. Staatssecretaris Bleker schreef onlangs aan de Kamer dat het ganstrekken niet getuigt van respect

voor het leven van dieren en van respect voor het dode dier. De staatssecretaris overweegt een uitvoeringsmaatregel om het ganstrekken te verbieden. Nu is het doden van ganzen voor het ganstrekken nog niet verboden mits het dier bij het doden elke vermijdbare opwinding of pijn en elk vermijdbaar lijden bespaard blijft. Een op ganstrekken lijkend volksvermaak was het palingtrekken dat door de Nederlandse overheid eveneens verboden werd aan het einde van de negentiende eeuw. In 1886 leidde het beletten van een wedstrijd palingtrekken tot grote emoties waaruit het Palingoproer voortkwam.

Ik noem deze voorbeelden niet omdat ik de ene traditie met de andere wil vergelijken, laat staan folklore met religie. Ik wil ermee aangeven dat een veranderend denken over de omgang met dieren naar de mening van mijn fractie niets van doen heeft met het afwijzen van tradities uit andere culturen dan de onze. Ook in onze eigen cultuur is ruimte voor zelfkritiek en het uitbannen van vermijdbaar dierenleed. Als de staatssecretaris aangeeft dat het voor het ganstrekken gedode dier alleen gedood mag worden als elke vermijdbare opwinding of pijn of elk vermijdbaar lijden bespaard blijft, dan blijkt daaruit de hoofdlijn van de Nederlandse wetgeving in het geval dieren gedood worden.

In de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren staat met nadruk dat het verboden is om dieren te slachten zonder verdoving. Dat daarop een uitzonderingsmogelijkheid is geboden voor de slacht volgens de israëlitische en islamitische traditie wil niet zeggen dat daarover geen fundamentele discussie mogelijk is. Al sinds de uitvinding van het schietmasker is er discussie over een verbod op het onverdoofd slachten. In een aantal landen is deze methode ook verboden. Uit het in 2008 gepubliceerde rapport Ritueel slachten en het welzijn van dieren van de Animal Sciences Group weten wij dat het welzijn van dieren onnodig en ernstig wordt aangetast bij het onbedwelmd slachten. Ik citeer de belangrijkste conclusie van dat rapport omdat wij ons ervan bewust moeten zijn wat een dier dat zijn eigen sterven moet meemaken ondergaat. Uit het onderzoek kwam als voornaamste conclusie naar voren dat onbedwelmd ritueel slachten in vergelijking met slachten na bedwelming op diverse punten nadelig is voor het welzijn van het dier: "De noodzaak om dieren die zonder bedwelming geslacht worden zodanig vast te zetten, te fixeren, dat de halssnede trefzeker kan worden toegebracht, kan veel stress veroorzaken. Maar ook de halssnede zelf zal, gezien het grote aantal pijnreceptoren in de halsstreek, een ernstige pijnprikkel veroorzaken, bij sommige dieren onderdrukt doordat dieren in een shocktoestand geraken. Daar staat tegenover dat ze pijn niet via vocalisaties kunnen uiten, omdat ook de luchtpijp is doorgesneden. Verder blijkt het bij het toedienen van de halssteek vaak mis te gaan, met extra sneden en extra lijden als gevolg. Ook kan er bloed in de luchtpijp lopen, wat een gevoel van verstikking oplevert bij dieren die het bewustzijn nog niet geheel verloren zijn. Bovendien blijven de hersenen van onbedwelmd dieren na de halssteek

langer actief dan die van bedwelmd dieren. Het is niet uitgesloten dat in het bijzonder runderen na de halssnede relatief lang bij bewustzijn blijven doordat hun hersenen, anders dan bij schapen en pluimvee het geval is, via de niet doorsneden arteria vertebralis nog even van bloed voorzien blijven."

De conclusies van het rapport diskwalificeren op geen enkele wijze de israëlitische of islamitische traditie. Het is heel goed denkbaar dat wat 3300 jaar geleden de meest humane vorm van slachten was, ingegeven werd door een regulering van slachtmethoden in het belang van het dier. Nu wij echter over andere technieken beschikken evenals over het inzicht van onafhankelijke wetenschappers die ons aangeven dat dieren onacceptabel lijden bij de onverdoofde slacht, en nu er sprake is van een intersubjectief ethisch rechtsgevoel dat aangeeft dat wij in onze samenleving dieren niet langer onnodig willen laten lijden, is het van belang om vanuit dat perspectief te kijken naar tradities waaruit vermijdbaar dierenleed voortvloeit.

Minister Donner gaf aan dat inperking van de vrijheid van godsdienst wel degelijk tot de mogelijkheden van de overheid kan behoren. Hij zei in een commentaar op een voorgenomen boerkaverbod en de mogelijke strijdigheid daarvan met de godsdienstvrijheid: "Niet alles waarvoor je je op godsdienstvrijheid beroept, mag je ook maar doen." Minister Kamp, indiener van het wetsvoorstel dat gezichtsbedekkende kleding verbiedt, omschrijft het als volgt: "De noodzaak om de maatschappelijke veiligheid door middel van een algemeen verbod te verzekeren dient echter zwaarder te wegen dan deze als religieus ervaren manifestaties. Een van de fundamentele van de democratische rechtsstaat wordt immers gevormd door de scheiding van kerk en staat, die als uitgangspunt heeft dat niemand zich op grond van zijn religieuze opvattingen aan de gelding van algemene wettelijke voorschriften kan onttrekken."

Het voorkomen van onnodig dierenleed kan inmiddels in ons land worden gezien als een dwingende maatschappelijke behoefte. Ik gaf al aan dat die dwingende maatschappelijke behoefte niet voortvloeit uit het conflicteren of met elkaar concurreren van bepaalde levensbeschouwingen of overtuigingen, maar vanuit een intersubjectief ethisch rechtsgevoel dat in alle geledingen van onze samenleving gegroeid is.

De heer **Schrijver** (PvdA): Collega Koffeman maakt wel grote stappen: van het Palingoproer naar het eventuele boerkaverbod. Bij mijn beste weten gaat het bij het laatste nog maar om een wetsvoorstel, helaas ingediend door dit kabinet, mede onder verantwoordelijkheid van minister Donner. De Partij van de Arbeid zal daar in al haar vezels tegen zijn. Waar staat de heer Koffeman in dezen? Heeft dit hiermee eigenlijk iets te maken? Ik voeg eraan toe: hoe vaak is de heer Koffeman eigenlijk een vrouw in boerka tegengekomen in Nederland?

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik zie dat niet als een groot probleem, moet ik eerlijk zeggen.

De heer **Schrijver** (PvdA): U ziet een boerkaverbod helemaal niet als een probleem?

De heer **Koffeman** (PvdD): Dat zei ik niet. Ik zei dat ik een boerka niet als een groot probleem zie.

De heer **Schrijver** (PvdA): Dan neem ik mijn woorden terug.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik probeerde aan te geven dat voor de VVD en voor een prominent bewindspersoon met een CDA-achtergrond die wij binnenkort misschien in de Raad van State zullen tegenkomen, dingen die ik niet als een groot probleem zie, al voldoende reden geven voor een inperking van de godsdienstvrijheid. Dat is mijn punt.

De heer **Schrijver** (PvdA): Is het niet een heel slecht argument om dat in te roepen bij deze discussie over dierenwelzijn? Is dat niet een beetje onsmakelijk?

De heer **Koffeman** (PvdD): Dat denk ik niet. Nogmaals, ik wil niet inhoudelijk over dat onderwerp spreken. Mij gaat het erom op welke basis bewindslieden vinden dat je een inperking op de godsdienstvrijheid kunt maken. Als dat op een relatief klein punt al zo is, vind ik dat het op een belangrijk, groter punt, dat ernstig leed veroorzaakt, zeker zou moeten kunnen. Dat is het enige punt dat ik wil maken.

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik heb die bewindspersonen met hun gedoogpartner PVV daar helemaal niet bij nodig. Ik lees wat er in artikel 6 van de Grondwet, in artikel 9 van het EVRM en in artikel 18 van het mondiale mensenrechtenverdrag staat. Ik heb uiteengezet dat beperkingen van grondrechten mogelijk zijn. Met een boerkaverbod heeft dat echter helemaal niets te maken.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik duid dit alleen in termen van hoe dit op dit moment door mensen met een regeringsverantwoordelijkheid wordt gezien. Meer probeer ik hiermee niet te illustreren.

De heer **Backer** (D66): Ik zal dit punt even laten rusten, al had ik er wel vragen over. De heer Koffeman gebruikt de term "intersubjectief rechtsgevoel".

De heer **Koffeman** (PvdD): Ethisch rechtsgevoel.

De heer **Backer** (D66): Ethisch rechtsgevoel. Mevrouw Thieme doet dat ook. Ik ken die term niet. Kan de heer Koffeman dit uitleggen? Ik kan het alleen zo begrijpen: het dier is ook een rechtssubject, en dan zijn er twee subjecten die op gelijk niveau met elkaar moeten verkeren en daarin een evenwicht moeten vinden.

De heer **Koffeman** (PvdD): Nee, dat is het laatste wat ik hiermee bedoel. Ik ben dus blij dat de heer Backer deze vraag stelt; nu kan ik dit even duiden. Een "intersubjectief ethisch rechtsgevoel" wil niets

anders zeggen dan dat het in brede lagen van de bevolking als een belangrijke noodzaak wordt gevoeld om tot een bepaald ethisch besef, een bepaalde ethische afweging te komen. Dit vind je terug onder joden, christenen en atheïsten. Het is dus niet een voorrecht van een bepaalde groep. Een "intersubjectief ethisch rechtsgevoel" wil zeggen: een rechtsgevoel dat breed in de samenleving wordt gevoeld.

De heer **Backer** (D66): Dat hebt u geconstateerd op dit onderwerp?

De heer **Koffeman** (PvdD): Jazeker.

De heer **Backer** (D66): Dat debat hebben wij al gevoerd.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Ik zou graag van de heer Koffeman horen of hij vindt dat dit verbod op de onbedwelmde rituele slacht gepaard gaat met een inperking van de vrijheid van godsdienst.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ja, dat denk ik wel.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): U vindt dat dit het geval is? In de memorie van antwoord van de indiener van dit wetsvoorstel lees ik namelijk dat zij daar anders over denkt.

De heer **Koffeman** (PvdD): Nee, het is wel degelijk een inperking, maar het is de vraag of het een gerechtvaardigde inperking is.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Helder antwoord, dank u.

De **voorzitter**: Gaat u verder, mijnheer Koffeman. **

De heer **Koffeman** (PvdD): Het logisch uitgangspunt is dat dieren geen onnodig leed wordt aangedaan. Dit is breed gedragen in alle lagen van onze samenleving. Ook in joodse en islamitische kring geldt dat het denken over het welzijn van dieren zich ontwikkeld heeft, zoals dat ook in de rest van onze samenleving het geval is. De Stichting Halal Correct stelt dat meer dan 70% van het in Nederland geconsumeerde halalvlees inmiddels afkomstig zou zijn van verdoofde slachtmethoden. Dat vlees is halal-gecertificeerd; dat blijkt dus heel goed te kunnen. Albert Heijn verkoopt halalvlees dat zo wordt aangeprezen: "U kunt erop vertrouwen dat het bij ons verkochte halalvlees in alle gevallen afkomstig is van verdoofd geslachte dieren." Dat kan dus.

Ook in de joodse wereld is de discussie over verdoofde en onverdoofde slacht volop gaande, niet alleen de laatste jaren. Wij hebben allemaal de brief ontvangen van Joop Jacobs. Hij is vandaag aanwezig op de tribune. Hij is 80 jaar, dierenarts, en zijn vader was een koosjere slager. Lang heeft de heer Jacobs zijn ouders en familie niet gekend, want ze zijn allemaal slachtoffer geworden van de Holocaust. Hij schrijft: "Ik was er als zesjarig jongetje bij aanwezig toen de koosjere slager Sam

Jacobs in 1937 de rituele slachter het achter onze slagerij gelegen slachthuis uit stuurde en zei: dat nooit meer. Hij heeft daarna zijn slachtrunderen uitsluitend nog met een zogenaamd schietmasker pijnloos gedood. Als zoon van die dorpslager, later als veterinaire student en ten slotte als dierenarts heb ik thuis, op boerderijen en in slachthuizen tussen gezonde, zieke, stervende en dode dieren verkeer. Het is vanuit deze achtergrond dat ik tegen alle pleiters voor het handhaven van onverdoofd ritueel slachten zeg: weet u wel waarover u praat als u pleit voor het toestaan van rituele slacht? Hebt u dieren op allerlei wijzen zien lijden, zien slachten en zien sterven zodat u over ritueel slachten, dat is onverdoofd de nek afsnijden, kunt oordelen? Weet en begrijpt u meer van dieren dan ik en samen met mij de ruim 4000 Nederlandse dierenartsen, leden van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde, die de rituele slacht afwijzen?"

Voor mijn fractie staat voorop dat iedereen het recht heeft, zijn eigen geloof te beleven als de hoogste waarheid. Het is niet aan overheden om te treden in de vrijheid om te geloven wat iedere gelovige wil geloven. Maar manifestaties van religie of religieuze traditie moeten ingeperkt worden op het moment dat ze in botsing komen met het eerder genoemde intersubjectieve ethisch rechtsgevoel. Ouders mogen denken over het tuchtigen van kinderen zoals zij willen, maar de wetgever stelt paal en perk aan manifestaties die uit dat denken of geloven voortvloeien. Datzelfde geldt voor het denken over vrouwenrechten, rechten van homo's, vrijheid in de keuze van een huwelijkspartner, het beoordelen van huwelijksrouw en tal van andere onderwerpen die het onderwerp kunnen zijn van geloofsopvattingen. Zodra geloofsopvattingen in strijd komen met de rechten of het welzijn van anderen, zijn er wetten die de manifestatie van geloofsopvattingen kunnen inperken.

De vraag is of die inperking zich zou moeten beperken tot inbreuk op de rechten of het welzijn van mensen. Het past niet meer bij de maatschappelijke opvattingen van dit moment dat inperkingen op de vrijheid van godsdienst alleen gelegitimeerd zouden kunnen worden wanneer ze raken aan de belangen van mensen en niet wanneer ze raken aan de belangen van dieren. Wij mogen als een vaststaand feit beschouwen, zo bevestigen niet alleen onafhankelijke wetenschappers maar ook de regering, dat het welzijn van dieren in aanzienlijke mate wordt aangetast wanneer er sprake is van de toepassing van onverdoofde slachtmethoden. Dit geldt niet voor elk slachtdier in gelijke mate, maar het is ontegenzeggelijk vastgesteld. Ook is vastgesteld dat toepassing van verdoving leidt tot een aanzienlijke vermindering van deze welzijnsaantasting. Het pleidooi van de D66-woordvoerder in de Tweede Kamer dat het voor een dier niet zou mogen uitmaken wat het geloof van zijn slachter is, kan ik alleen maar onderschrijven. Voor zover er nog discussie is over de vraag of er daadwerkelijk sprake is van extra dierenleed tijdens de onverdoofde slacht, moet worden vastgesteld

dat die discussie er niet is tussen onafhankelijke wetenschappers.

Voor zover belangengroepen die opkomen voor de onverdoofde slacht, stellen dat hun slachtmethoden zorgvuldiger en welzijnsvriendelijker zouden zijn dan die van de reguliere slacht, voorziet het amendement van D66, PvdA, VVD en GroenLinks in de mogelijkheid om van die stelling het wetenschappelijk bewijs te leveren. Dat bewijs, op een deugdelijke wetenschappelijke wijze geleverd, zou vervolgens aan een onafhankelijk toezichthouder moeten worden voorgelegd, zoals de EFSA, die op dit moment ook op basis van de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek beoordeelt. Het gaat dan niet om politieke of religieuze afwegingen maar om een objectieve beoordeling van het welzijn van dieren, zoals die in de praktijk zonder discussie op meerdere onderwerpen wordt toegepast. Wij zien dit bijvoorbeeld bij een vergelijking tussen dierproeven die verdoofd en dierproeven die onverdoofd plaatsvinden. Ook daarbij wordt wetenschappelijk vastgesteld op welke wijze het kan en wat daarvan de achtergronden zijn.

Als de pleitbezorgers van onverdoofde slacht werkelijk overtuigd zijn van de diervriendelijkheid van hun slachtmethode en de kracht van hun argumenten, zouden zij de uitgestoken hand van D66, PvdA, VVD en GroenLinks met beide handen moeten aangrijpen. Het feit dat zij het amendement afdoen als onwerkbaar of onuitvoerbaar, roept vragen op over het geloof dat zij hechten aan hun eigen argumenten. Dat zou voor ons geen aanleiding moeten vormen om de bestaande praktijk te laten voortbestaan bij afwezigheid van wetenschappelijke argumenten, louter op basis van beweringen van belanghebbenden. De Nederlandse samenleving vraagt om het respecteren van het welzijn van dieren, niet alleen wat betreft het moment waarop het leven van het dier beëindigd wordt, maar ook wat betreft de behandeling van dat dier in de tijd die aan dat moment voorafgaat.

De heer **Schaap** (VVD): Ik vraag me af of de heer Koffeman de ontheffingsmogelijkheid zelf wel serieus neemt. Eerst beweert hij namelijk dat er een onomstotelijke wetenschappelijke consensus is dat onbedwelmd slachten altijd dieronvriendelijker is dan bedwelmd slachten. Vervolgens zegt hij: degenen die denken dat het anders is, kunnen natuurlijk proberen om het wetenschappelijk bewijs daarvoor aan te halen. Ik kan echter nu al verzekeren, vervolgt de heer Koffeman, dat dit toch niet zal lukken, omdat er wetenschappelijke consensus is. Waarom vindt de heer Koffeman het dan logisch dat het ontheffingsartikel wel in het initiatief is meegenomen?

De heer **Koffeman** (PvdD): Je zult moeten beoordelen wat de huidige praktijk en de huidige stand van de wetenschap is. Wat dat betreft, kun je niet in de toekomst kijken. Er wordt vanuit religieuze kring met grote stelligheid aangevoerd dat de conclusies van wetenschappers niet correct zijn. Zij zeggen: wij beschikken over onderzoeken

die aantonen dat onze slachtmethoden, tenminste voor sommige diersoorten, diervriendelijker zijn dan de andere slachtmethoden. Op dit moment is dat wetenschappelijk onderzoek er niet. Daarop is mijn stelling gebaseerd dat er op dit moment geen ontheffingsgrond is. Maar het is zeker niet zo dat ik voor de toekomst uitsluit dat het bewijs geleverd zou kunnen worden. Tegen degenen die de bewering doen dat hun slachtmethode diervriendelijker is dan de gangbare, zeg ik: zorg voor het onafhankelijk wetenschappelijk bewijs. Op dat moment treedt het amendement in werking.

De heer **Schaap** (VVD): U houdt het, kortom, wel voor mogelijk dat die wetenschappelijke consensus wordt doorbroken?

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik houd het niet voor onmogelijk. Ik heb geen aanwijzingen dat het zo is, maar als zij zo stellig overtuigd zijn van het feit dat hun slachtmethode diervriendelijker is, vind ik dat zij de uitgestoken hand zouden moeten aannemen.

De heer **Schaap** (VVD): Zij zullen niet deze argumentatie volgen maar zich beroepen op de godsdienstvrijheid. Dat is een heel ander argument. Met dit amendement, waarin het gaat om de stand van de wetenschap, wordt dat dus uitgesloten.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ja, maar dat is een andere discussie. Wij moeten ons realiseren dat er vanuit de geloofsgroepen een appel wordt gedaan aan de geloofsvrijheid, de godsdienstvrijheid, maar dat is een ander argument dan als wordt gezegd: daarenboven is onze slachtmethode diervriendelijker dan de gangbare. Mijn overweging heeft betrekking op dat laatste punt: op het moment dat zij zeggen dat hun slachtmethode diervriendelijker is, vind ik dat zij dat niet alleen moeten stellen, maar ook moeten bewijzen. Dat is wat met het amendement wordt beoogd. Ik spreek niet voor de indieners, want mijn partij behoorde daar niet toe. De indieners beoogden dat echter.

De heer **Schaap** (VVD): De vertegenwoordigers van de Israëlische en de islamitische slachtpraktijken, als ik het zo mag zeggen, hebben helemaal niet om het amendement gevraagd. Zij hebben helemaal niet om deze ontheffing gevraagd. Zij hebben alleen gevraagd om proportionaliteit bij het afwegen van de wetgeving. Dat is alles. De heer Koffeman schuift hun nu in de schoenen: jullie willen zo graag een uitzondering; komen jullie dan maar met dat bewijs. Zij hebben er echter nooit om gevraagd. Daarom vind ik het ook vreemd dat in het initiatiefwetsvoorstel het amendement is meegenomen.

De heer **Koffeman** (PvdD): Als je met wetsvoorstellen of amendementen komt, zou het toch heel merkwaardig zijn dat je moet vaststellen of er vanuit de samenleving om is gevraagd. Daaraan hoeft helemaal geen vraag ten grondslag te liggen. Vanuit de religieuze groepen is aangedragen dat hun slachtmethode diervriendelijker is dan de gangbare. Toen hebben

de indieners van het amendement op basis daarvan gezegd: als dat zo is, willen wij jullie de ruimte geven om daarvan het bewijs te leveren.

De heer **Backer** (D66): Ik heb een observatie naar aanleiding van wat de heer Koffeman zonet zei, iets wat mij ook in de stukken is opgevallen. Het amendement wordt gemotiveerd vanuit de houding: wij doen een uitnodiging aan de geloofsgemeenschappen om mee te denken en om aan diervriendelijke methoden te werken. Binnen de geloofsgemeenschappen zijn er altijd rekkelijken en preciezen, wij hebben beide ontmoet. Centraal in dit debat staat naar mijn mening echter het volgende. Nadat het amendement is aangenomen, heeft een aantal mensen, zowel in de islamitische groep als in de joodse kerken, gezegd dat zij dit per se niet willen. Die uitgestoken hand wordt dus niet aanvaard; de hand wordt overigens ook niet door de indienster uitgestoken, zoals ik bij mijn opmerkingen in eerste termijn al heb geconstateerd. Dat is een feit dat wij wel moeten meenemen in het debat. De harde kern van mensen die dit orthodox belijden, wenst dit namelijk niet. Daarmee moeten we in de wetgeving rekening houden.

De heer **Koffeman** (PvdD): De heer Backer stelt dat de indienster de uitgestoken hand niet zou hebben gereikt. Dat is onjuist, denk ik. Het feit dat het amendement een uitgestoken hand is, wil namelijk niet zeggen dat het de enig denkbare uitgestoken hand is. De indienster was en is van mening, naar ik heb begrepen, dat wetgeving altijd de mogelijkheid laat dat een betere praktijk wordt geïmplementeerd als die ontstaat. Wat betreft de indienster is de uitgestoken hand er dus altijd. Voor haar was het niet nodig om dat in een amendement te vatten. Op het moment dat je komt met diervriendelijker methoden dan wat gangbaar is, ben je van harte uitgenodigd om het bewijs daarvan te leveren en om vervolgens de wet in die zin te wijzigen. Die mogelijkheid is er altijd.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): De heer Koffeman zei dat de geloofsgemeenschappen de uitgestoken hand moeten aannemen. De vraag is of hij zelf ook bereid is om de hand uit te steken. Is de heer Koffeman bereid om de werking van dit amendement te versterken, bijvoorbeeld door de interpretatieruimte wat te vergroten? Daarnaast vraag ik de heer Koffeman of hij vindt dat de overheid, als wetgever, ook een rol zou moeten hebben in het faciliteren van het aanleveren van het onafhankelijk bewijs.

De heer **Koffeman** (PvdD): Om met het laatste te beginnen: dat geloof ik niet. In Nederland is dat niet gangbaar. Als je een bepaalde toepassing wilt hanteren die bijvoorbeeld belastend is voor het milieu, is het niet aan de overheid om jou te helpen om te bewijzen dat het allemaal best meevalt voor het milieu, maar is het aan jou om aan de overheid te bewijzen dat het geen probleem is voor het milieu. In die zin is de hele discussie, waarvan ook wel wordt gezegd dat die om de omgekeerde

bewijslast gaat, een oneigenlijke discussie. Als de overheid voorschriften stelt, en als iemand vindt dat hij beter kan presteren dan die voorschriften, is het in onze rechtspraak gangbaar dat diegene dat moet bewijzen. Het is dus ook niet aan de overheid om dat bewijs te leveren, maar het is aan de indiener van een verzoek om het bewijs te leveren.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Hierbij gaat het echt om iets anders. Er bestaat nu een recht op uitzondering. Dat recht wordt met het wetsvoorstel tenietgedaan. Het gaat om een ingreep op een grondrecht. Vindt de heer Koffeman dan toch niet dat de overheid hierin een andere verantwoordelijkheid moet hebben, en wel degelijk ook een verantwoordelijkheid heeft om het aanleveren van het onafhankelijk bewijs te ondersteunen?

De heer **Koffeman** (PvdD): Het staat de overheid natuurlijk vrij om te stimuleren dat diervriendelijker slachtmethoden worden ontwikkeld. Sterker nog, daarvan zijn wij een groot pleitbezorger. Als zij dus ook in dit kader daarin een rol wil spelen, juichen wij dat toe.

De heer **Schrijver** (PvdA): De heer Koffeman stelde zonet toch iets te gemakkelijk grondrechten op één lijn met alle andere situaties. Het gaat hierbij om grondrechten. De heer Koffeman zei daarover: het is eigenlijk heel normaal dat er een omgekeerde bewijslast geldt. Kan hij één voorbeeld noemen van een ander grondrecht dat een burger tegenover de Staat niet kan inroepen tenzij hij kan bewijzen dat anderen er geen nadeel van ondervinden?

De heer **Koffeman** (PvdD): Nee, dat heb ik zo niet paraat, maar ik zal er eens over nadenken. Ik zal er vandaag nog een voor u proberen te bedenken.

De heer **Schrijver** (PvdA): Hebt u kennisgenomen van de antwoorden van de regering op mijn vragen daarover? Na rijp beraad in het kabinet, naar ik aanneem, kon het kabinet in ieder geval geen voorbeeld noemen. Ik heb er zelf ook mijn hersens over gepijnigd. Ik ben natuurlijk maar een individuele wetenschapper, maar mede in het licht van de kabinetsreactie, moet de conclusie wellicht luiden: misschien bestaan die voorbeelden niet, en misschien behoren ze ook niet te bestaan.

De heer **Koffeman** (PvdD): Dat zou kunnen. Ik zal er eens diep over nadenken.

De **voorzitter**: Wij gaan proberen af te ronden.
**

De heer **Koffeman** (PvdD): Zeker, voorzitter.

Als vanuit de geloofsgemeenschappen wordt gezegd dat het amendement onwerkbaar of onuitvoerbaar zou zijn, roept dat vragen op over het geloof dat zij zelf hechten aan hun eigen argumenten. Dat zou voor ons geen aanleiding moeten vormen om de bestaande praktijk te laten voortbestaan bij afwezigheid van wetenschappelijke

argumenten, louter op basis van beweringen van belanghebbenden.

De Nederlandse samenleving vraagt om het respecteren van het welzijn van dieren, niet alleen wat betreft het moment waarop het leven van het dier wordt beëindigd, maar ook wat betreft de behandeling van het dier in de tijd die aan dat moment voorafgaat. In dat opzicht zouden wij niet tegenover de israëlitische of islamitische traditie hoeven te staan, maar kunnen wij samen vaststellen dat de religieuze traditie eisen stelt aan het welzijn van dieren, ook voorafgaand aan het slachtproces. Deze eisen worden lang niet altijd gerespecteerd, gegeven het feit dat ook de dieren die in het rituele slachtproces worden gedood, in veruit de meeste gevallen afkomstig zijn uit de intensieve veehouderij. Ik zou dan ook een oproep willen doen aan de religieuze gemeenschappen om ook in die zin hun eigen traditie eer aan te doen en het leven van het dier nadrukkelijker in de beschouwing te betrekken.

De verwijzing door joodse en islamitische slachters naar het feit dat eventuele import van koosjer en halal vlees minder garanties zou bieden voor het verloop van het slachtproces ten aanzien van het welzijn van dieren, geeft aan dat de religieuze traditie minder onafhankelijk is van tijd en plaats dan op basis van een universeel religieus voorschrift zou mogen worden aangenomen. Het schandaal binnen de grootste koosjere slachterij van de Verenigde Staten, Agriprocessors, waar onder rabbinaal toezicht ernstige uitwassen op het gebied van dierenleed plaatsvonden, geeft eveneens aan dat de naleving van religieuze voorschriften in zichzelf een onvoldoende garantie vormt voor het verloop van het slachtproces. Het gegeven dat de vestigingsmanager van Agriprocessors in 2010 veroordeeld werd tot een gevangenisstraf van 27 jaar, onderstreept het feit dat zich ook onder religieus toezicht kennelijk misstanden kunnen ontwikkelen in de vorm van ernstige wetsovertreding.

Te lang is ervan uitgegaan dat religieus toezicht de plaats van wettelijke inperking of toezicht zou kunnen vervangen. Zozeer is dat het geval dat wij vandaag de dag niet weten welke hoeveelheden dieren onverdoofd geslacht worden, hoeveel daarvan als koosjer of halal worden verkocht, hoeveel daarvan in het reguliere wink kanaal terechtkomen waardoor consumenten ongewild een product van vermijdbaar dierenleed op hun bord krijgen, hoeveel onverdoofd geslachte dieren geëxporteerd worden en welke financiële belangen met de onverdoofde slacht samenhangen. Alleen al op die gronden is er reden om de uitzondering voor religieuze slachtmethoden te herbezien en om te werken aan uniformering van slachtmethoden en het toezicht daarop.

In de Tweede Kamer is geopperd om een onderscheid te maken tussen koosjere slacht en halalslacht, en eventueel de koosjere slacht wel toe te staan en de halalslacht aan strengere regels te onderwerpen. Mijn fractie pleit ervoor om de slachtwetgeving niet meer maar minder discriminerend te maken. Iedereen is gelijk voor de wet, en dat zou ook moeten gelden voor de

toepassing van slachtmethoden. Nederland kan en moet daarin zijn eigen verantwoordelijkheid nemen, los van de vraag of dat zou leiden tot vergrote import van vlees afkomstig van onverdoofde slachtmethoden. Wij hebben in Nederland gekozen voor een verbod op de productie van foie gras, wij hebben een verbod op het houden van nertsen in voorbereiding, en in beide gevallen staat dat los van een importverbod. Nederland neemt zijn eigen verantwoordelijkheid, ook op het gebied van de verplichting om dieren te verdoven voorafgaand aan de slacht, iets waarin andere Europese landen ons zijn voorgegaan.

Een verbod is proportioneel en vormt een gerechtvaardigde inperking van de vrijheid van godsdienst omdat het onnodig en vermijdbaar dierenleed voorkomt. Het leidt tot een level playing field in de slachthuizen en sluit aan bij het intersubjectief ethisch rechtsgevoel dat het welzijn van dieren het beschermen waard is. Ik hoop dat deze opvatting net als in de Tweede Kamer ook in dit huis breed gedeeld zal worden.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Ik had nog één antwoord te goed van de heer Koffeman. Ik heb hem namelijk gevraagd of hij eventueel bereid is om mee te denken over de vraag hoe je de toepassing van het amendement iets kan verruimen, waardoor het wel degelijk in de praktijk werkingskracht kan hebben.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik ben heel graag bereid om mee te denken over elke vorm van het diervriendelijker maken van slachtmethoden, dus ook de vorm die mevrouw Vos voorstelt.

De **voorzitter**: Ik schors nu de vergadering voor de lunchpauze.
**

De beraadslaging wordt geschorst.

De vergadering wordt van 12.49 uur tot 13.30 uur geschorst.

De **voorzitter**: De ingekomen stukken staan op een lijst die in de zaal ter inzage ligt. Op die lijst heb ik voorstellen gedaan over de wijze van behandeling. Als aan het einde van de vergadering daartegen geen bezwaren zijn ingekomen, neem ik aan dat de Kamer zich met de voorstellen heeft verenigd.
**

(Deze lijst is, met de lijst van besluiten, opgenomen aan het einde van deze editie.)

*B
!Hamerstuk!

Aan de orde is de behandeling van:
- **het wetsvoorstel Wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs en de Wet voortgezet onderwijs BES in verband met het uitbreiden en verduidelijken van de mogelijkheden tot benoeming of**

tewerkstelling van leraren in het voortgezet onderwijs (32742).

Dit wetsvoorstel wordt zonder beraadslaging en zonder stemming aangenomen.

De **voorzitter**: Aan de orde zijn de stemmingen. Ik heet beide staatssecretarissen nogmaals van harte welkom in de Kamer.
**

*B
!Stemmingen!

Aan de orde zijn de **stemmingen** in verband met het wetsvoorstel **Geleidelijke afbouw van de dubbele heffingskorting in het referentieminimumloon tot een keer de algemene heffingskorting met uitzondering van het referentieminimumloon voor de Algemene Ouderdomswet (32777).**

(Zie vergadering van 6 december 2011.)

De **voorzitter**: Ik constateer dat de aanwezige leden van de fracties van de PVV, de VVD, het CDA en de SGP voor dit wetsvoorstel hebben gestemd en de aanwezige leden van de fracties van de PvdA, de ChristenUnie, GroenLinks, de SP, D66, de PvdD, de OSF en 50PLUS ertegen, zodat het is aangenomen.
**

*B
!Stemmingen!

Aan de orde zijn de **stemmingen** in verband met het wetsvoorstel **Wijziging van de Wet op de huurtoeslag (flexibeler maken kwaliteitskorting) (32694).**

(Zie vergadering van 6 december 2011.)

De **voorzitter**: Ik constateer dat de aanwezige leden van de fracties van de PVV, de VVD, het CDA en de SGP voor dit wetsvoorstel hebben gestemd en de aanwezige leden van de fracties van de PvdA, de ChristenUnie, GroenLinks, de SP, D66, de PvdD, de OSF en 50PLUS ertegen, zodat het is aangenomen.
**

*B
!Stemmingen!

Aan de orde zijn de **stemmingen** in verband met het wetsvoorstel **Wijziging van de Vreemdelingenwet 2000 ter implementatie van de richtlijn nr. 2008/115/EG van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 over gemeenschappelijke normen en procedures in de lidstaten voor de terugkeer van onderdanen van derde landen die illegaal op hun grondgebied verblijven (PbEU L 348/98) (32420),**
en over:

- de motie-Strik c.s. over het tegengaan van strafrechtelijke sancties van illegaal verblijf (32420, letter G).

(Zie vergadering van 6 december 2011.)

In stemming komt het wetsvoorstel.

De **voorzitter**: Ik constateer dat de aanwezige leden van de fracties van de PVV, de VVD, het CDA en de SGP voor dit wetsvoorstel hebben gestemd en de aanwezige leden van de fracties van de PvdA, de ChristenUnie, GroenLinks, de SP, D66, de PvdD, de OSF en 50PLUS ertegen, zodat het is aangenomen.

**

In stemming komt de motie-Strik c.s. (32420, letter G).

De **voorzitter**: Ik constateer dat de aanwezige leden van de fracties van de PvdA, de ChristenUnie, GroenLinks, de SP, D66, de PvdD, de OSF en 50PLUS voor deze motie hebben gestemd en de aanwezige leden van de fracties van de PVV, de VVD, het CDA en de SGP ertegen, zodat zij is verworpen.

**

*B

!Bedwelming bij ritueel slachten!

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- het voorstel van wet van het lid Thieme tot wijziging van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren in verband met het invoeren van een verplichte voorafgaande bedwelming bij ritueel slachten (31571).

De beraadslaging wordt hervat.

De **voorzitter**: Ik verwelkom wederom de indienster van het initiatiefwetsvoorstel, mevrouw Thieme.

Het woord is aan mevrouw Faber-van de Klashorst, die haar maidenspeech zal houden.

**

*N

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): Voorzitter. Om te beginnen wil ik graag mevrouw Vos feliciteren met haar maidenspeech.

Het is 75 jaar geleden dat mijn vader het eerste kopschot gaf aan een rund. Ook tijdens de moeilijke oorlogsjaren zorgde hij ervoor dat hij patronen op zak had voor zijn schietmasker, om het stomme dier dat hij naar de slachtbank leidde, zo veel mogelijk leed te besparen. De PVV-fractie is ervan overtuigd dat geen van de hier aanwezige senatoren dieren extra leed wil berokkenen. De PVV-fractie denkt dat wij het daar wel over eens zijn. Daarom verbaast het haar dat wij hier moeten debatteren, daar de wet ruimte biedt voor het initiatiefwetsvoorstel-Thieme. Het doel van dit

voorstel is het verplichten van het verdoven van dieren voorafgaande aan de slacht. Hiermee komt de uitzonderingsbepaling, opgenomen in de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, te vervallen. Eenieder met een nuchter verstand kan begrijpen dat het geen pretje is voor het te slachten dier, als bij het volle bewustzijn de hals wordt afgesneden. Er zijn heel veel studies gedaan naar het verdoofd en onverdoofd slachten in relatie tot dierenwelzijn. Deze hadden alle dezelfde conclusie: onverdoofde slacht leidt tot meer angst, stress en pijn voor het slachtdier.

Bij het onverdoofd slachten wordt het dier gefixeerd. Schapen worden op de rug gelegd, runderen worden gekanteld. Deze kanteling varieert van 90 tot 180 graden. Daar dit onnatuurlijke houdingen zijn en de ingewanden tegen de longen en het hart drukken, is dit zeer onaangenaam en angstaanjagend. Hierna wordt de hals vrijgemaakt. Een dier voelt instinctief aan, dat de hals een zwakke plek is. In de hals bevinden zich dan ook veel pijnreceptoren. Vervolgens hangt het dan van de slachter af met welk mes de hals, bij het volle bewustzijn van het dier, wordt doorgesneden. Gemiddeld wordt er drie tot vijf maal gesneden voordat luchtpijp, slokdarm en arteriën door zijn. Vervolgens sterft het dier na een doodsstrijd variërend van een halve minuut tot vijf à zes minuten. Voor runderen is de martelgang lang, want een van de drie halsslagaders, de arteria vertebralis, wordt niet doorgesneden, hetgeen resulteert in een langer bewustzijn en een langere martelgang. Er zijn dieren die met een half afgesneden nek proberen op te staan. Dit is een afschuwelijk beeld. Dit beeld hoort niet thuis in een Nederlands slachthuis anno 2011. Er zijn waarnemingen van runderen die een doodsstrijd leveren van zes minuten. Men zegt misschien: ach, wat is nu zes minuten? Men kan zich echter vast wel voorstellen dat het dier een vreselijke doodsstrijd levert. Doordat er bloed en maaginhoud in de longen komt, heeft het dier een verstikkend gevoel. Maar het kan niet hoesten, daar de zenuw die de hoestprikkel geleidt, is doorgesneden. Het dier wordt vervolgens nog levend op de kop opgehangen. Heeft men wel eens het gegil gehoord van geiten in deze fase? Dat gaat door merg en been. De vraag rest of wij dergelijke slachtaferelen in een beschaafd land als Nederland willen. Gandhi ging al uit van de stelling dat de beschaving van een land valt af te meten aan de wijze waarop men met dieren omgaat.

Momenteel is er een uitzondering op de wet, die onverdoofd slachten toestaat als er een religieuze behoefte bestaat. In Nederland is er binnen de joodse en islamitische geloofsgemeenschap behoefte aan ritueel geslacht vlees. Binnen deze geloofstromingen zijn er verschillen van opvatting over de vraag of men nu wel of niet mag verdoven. Er gaan stemmen op dat omkeerbare verdoving toegestaan zou zijn. In diverse landen is deze methode geaccepteerd. Zowel vanuit de joodse hoek als de islamitische hoek wordt aangegeven dat er mogelijkheden zijn voor verdoofd ritueel slachten. The Committee on Jewish Law and Standards of the Rabbinical

Assembly gevestigd in New York, bestaande uit 1600 conservatieve rabbijnen, heeft in 2001 een paper getiteld "A stunning matter" uitgegeven waarin wordt verklaard dat de Thora de toepassing van bedwelmen, voorafgaande aan de sjechieta openlaat en er derhalve geen reden is om bedwelming te verbieden. Dan een citaat van directeur Abdulfatteh B. AI-Salah van de certificeringsstichting Halal Correct: "Niet alle halalslachtingen vinden plaats zonder verdoving. Het overgrote deel gebeurt tegenwoordig met verdoving."

Toen de religieuze boeken zo'n 3000 respectievelijk 1400 jaar geleden werden opgetekend, waren zij qua rituele slachtmethoden hun tijd vooruit. De toen gangbare methoden waren simpel: een speer door het lijf, een paar stenen op de kop enzovoort. In die tijden was de beste manier het afsnijden van de hals. Maar de techniek is voortgeschreden. De best practice van toen is niet meer de best practice van nu. Het was een religieuze regel, die onder andere het eten van krenken -- reeds dode dieren -- voorkwam. Nu heeft men verdovingstechnieken ter beschikking. Waarom worden deze niet gebruikt? Het besnijden van jongens wordt toch ook niet meer onverdoofd gedaan?

Nederland is een seculiere staat. Zoals VVD-minister Kamp al stelde, wordt een van de fundamenteën van de democratische rechtstaat immers gevormd door de scheiding van Kerk en Staat, die als uitgangspunt heeft dat niemand zich op grond van zijn religieuze opvattingen aan de gelding van algemene wettelijke voorschriften kan onttrekken. Het kan niet zo zijn dat groeperingen, op basis van hun religie of ideologie, een uitzondering op de wet opeisen. Er zijn landen waar op basis van geloof of ideologie mensen gestenigd en opgehangen worden. Ook worden er vrouwen onderdrukt als gevolg van religieuze voorschriften. Als het verbod op polygamie, het stenigen van overspelige vrouwen en het vermoorden van homoseksuelen terecht geen beperking op de godsdienstvrijheid is, waarom zou het verbod op het doodmartelen van dieren dan wel een beperking van de vrijheid van godsdienst zijn?

Het opheffen van de uitzonderingsbepaling is niet in strijd met artikel 6 van de Grondwet. Dit artikel stelt namelijk dat ieder het recht heeft zijn godsdienst te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet. Volgens de wet is het onverdoofd slachten van dieren verboden, om dieren te beschermen tegen stress, pijn en lijden voorafgaand en tijdens de slacht. De Grondwet staat inperking van de vrijheid van godsdienst toe, mits bij wet geregeld. Afgrenzing van godsdienstvrijheid is vastgelegd in het Europees verdrag voor de rechten van de mens, met name in artikel 9, lid 2. Het Europees verdrag voor de rechten van de mens beschrijft dat beperkingen de kern van de godsdienstvrijheid niet mogen aantasten. Het verdrag kent een duidelijker afwegingskader dan artikel 6 van de Grondwet, want om het grondrecht te beperken, moet deze beperking volgens het Europees verdrag voor de rechten van de mens noodzakelijk zijn, in het

belang van de openbare orde, gezondheid of goede zeden, of nodig voor de bescherming van rechten en vrijheden van anderen.

Verdoofd ritueel slachten is geaccepteerd in Spanje, Luxemburg, Finland, delen van Oostenrijk, Letland en Zweden. Deze landen hebben alle de toets der kritiek doorstaan, want er is nog steeds geen zaak aangespannen, waarin zij tot de orde worden geroepen in verband met het Europees verdrag voor de rechten van de mens. Binnen de Nederlandse samenleving groeit een steeds sterker bewustzijn betreffende dierenwelzijn. Dierenwelzijn is een groeiende factor in zedelijkheid. Er is sprake van voortschrijdend inzicht en een veranderende moraal. Wij moeten zorgvuldig omgaan met levende wezens die niet voor zichzelf op kunnen komen. Uit diverse wetenschappelijke onderzoeken blijkt dat het onverdoofd slachten leidt tot meer pijn en stress bij de dieren. De aantasting van het dierenwelzijn voorafgaand en gedurende de onbedwelmde rituele slacht is voldoende grond om de uitzonderingsbepaling op de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren te laten vervallen. In het kader van dierenwelzijn is het onverdoofd slachten niet meer van deze tijd, mede doordat er heden ten dage elektronische bedwelmingsmethoden zijn ontwikkeld die de religieuze bezwaren tegen bedwelming hebben weggenomen. Verscheidene vormen van omkeerbare bedwelming in de rituele slacht worden momenteel al op grote schaal toegepast, zowel in Nederland als in andere Europese lidstaten en Nieuw-Zeeland.

De Partij voor de Vrijheid is ervan overtuigd dat het onverdoofd slachten leidt tot onnodig dierenleed en vindt dit, gezien de voorhanden zijnde technieken niet meer van deze tijd. Daar er ruimte is in de wet om de uitzonderingsbepaling in de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren te laten vervallen, kan men verwachten dat de PVV voor dit initiatief zal stemmen.

De voorzitter: Mevrouw Faber, in de maidenspeech die u zojuist hebt gehouden, geeft u blijk van uw grote betrokkenheid bij dit onderwerp. Dat is niet zo verwonderlijk, want uw vader en uw grootvader waren beiden slager en handelaren in vlees en u weet: toeval bestaat niet.

Na uw hbo-opleiding Radiodiagnostiek te Utrecht in 1981 werkte u als nucleair laborant in het Amersfoortse ziekenhuis De Lichtenberg. In deze functie kwam u in aanraking met patiënten in een beslissend stadium van hun aandoening. U kreeg oog voor de kwetsbaarheid van het leven van het individu en de bijzondere betekenis van menselijke bijstand, juist daar waar de techniek in de zorg zo'n grote rol speelt.

Vanaf 1986 vervulde u diverse functies in de ICT-branche. Met deze expertise kreeg u in 2000 een functie bij het bedrijf Stater, een financiële dienstverlener die banken ondersteunt bij het technisch en financieel beheer van hun hypotheekportefeuilles. Tot 1 oktober jongstleden werkte u binnen de organisatie van het bedrijf Stater op het snijvlak van commercie en techniek; een combinatie die u, als telg uit een ondernemersfamilie, goed ligt.

Sinds maart bent u lid van Provinciale Staten van Gelderland en in dat orgaan voorzitter van een PVV-fractie van vijf leden. Zelf bent u in Provinciale Staten woordvoerder voor onderwerpen op het terrein van financiën en algemeen bestuur.

Nu u ook bent gekozen tot lid van de Eerste Kamer, zijn er meerdere dossiers waarin het landelijke en het regionale beleid nauw met elkaar verweven zijn. Bijzondere belangstelling hebt u voor onderwerpen op het terrein van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (ELI). Behalve van die commissie bent u ook nog lid van de vaste commissies voor Financiën en voor Infrastructuur, Milieu en Ruimtelijke Ordening.

Mevrouw Faber, ik wens ik u veel succes met uw werkzaamheden als lid van deze Kamer en hoop dat u er zelf ook van zult genieten.

**

(De voorzitter overhandigt mevrouw Faber een bos bloemen.)

De **voorzitter**: Ik geef de leden van de Kamer de gelegenheid om mevrouw Faber te feliciteren.

**

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.

*N

De heer **Terpstra** (CDA): Voorzitter. In de eerste plaats wil ik namens onze gehele fractie mevrouw Vos en mevrouw Faber van harte gelukwensen met hun maidenspeech. Wij verwachten van beiden nog heel veel. Het gaat mij te ver om te zeggen wat wij precies verwachten, maar wel veel.

Het onderwerp is voor het CDA een aangelegen onderwerp, met name met betrekking tot de godsdienstvrijheid. Nu heb ik overwogen om te proberen een geweldig betoog op te zetten over hoe het CDA dit allemaal ziet. Alhoewel ik van steeds meer onderwerpen verstand krijg naarmate de fractie wat kleiner wordt, is het nog niet zo dat ik alle onderwerpen tot in de puntjes beheers. Ik heb gedacht dat er vast in deze Kamer iemand zou zijn die het hele vraagstuk van mensenrechten en godsdienstvrijheid op een voortreffelijke wijze zou kunnen verwoorden. Deze verwachting is vanmorgen reeds bij de eerste spreker uitgekomen. Ik wil de heer Schrijver dan ook danken voor alles wat hij heeft gezegd. Wat hij gezegd heeft, is ongeveer wat ik had willen zeggen als ik dat gekund zou hebben. Wij sluiten ons ten aanzien van dat onderwerp geheel bij de heer Schrijver aan en zijn ook zeer benieuwd naar wat de indienster en de staatssecretaris van deze beschouwing vinden. Dit was een reactie op wat vanmorgen is gebeurd, nu begin ik met mijn eigen ijzersterke tekst.

Het wetsvoorstel waarover wij vandaag spreken, wijzigd de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, waardoor het zonder bedwelming vooraf ritueel slachten wordt verboden. Daarnaast is een amendement-Van Veldhoven in de wet opgenomen. Daardoor kunnen geloofsgemeenschappen dispensatie krijgen indien

zij op een wetenschappelijk verantwoorde wijze kunnen aantonen dat het dier niet extra lijdt, voor een periode van maximaal vijf jaar.

Voor ik verder ga, wil ik eerst mijn grote waardering uitspreken voor de inzet van de initiatiefneemster om zo veel jaren werk te besteden aan dit wetsvoorstel. Mevrouw Thieme heeft het voorstel op 2 september 2008 ingediend en sinds die tijd is zij dag en nacht met deze zaak bezig geweest. Voor deze inzet hebben wij veel waardering.

In de Tweede Kamer is uitgebreid over het wetsvoorstel gesproken. Er is drie maal plenair gedebatteerd en er zijn ook nog rondetafelgesprekken gevoerd met de vertegenwoordigers van de geloofsgemeenschappen. Vooral in de gemeenschappen van joden en moslims is veel beroering ontstaan over dit wetsvoorstel.

Ter voorbereiding van mijn bijdrage heb ik uitgebreid overleg gevoerd met vertegenwoordigers uit beide gemeenschappen. Volgens deze vertegenwoordigers heeft initiatiefneemster nauwelijks of weinig overleg met hen gevoerd over deze zaken. In de schriftelijke stukken verwijst de initiatiefneemster herhaaldelijk naar het overleg dat met anderen heeft plaatsgevonden, namelijk het ministerie van LNV en het rondetafelgesprek. Vandaar mijn eerste vraag: kan de indienster nog eens vertellen hoe zij dit verwijt beoordeelt? Klopt het dat het initiatiefwetsvoorstel begonnen is zonder overleg met de groepen die daardoor het meest worden geraakt?

In het vervolg van mijn betoog wil ik het hebben over de volgende vijf punten. Ten eerste, het wetenschappelijk bewijs. Ten tweede, de relatie dierenwelzijn en godsdienstvrijheid. Ten derde, de invulling van het amendement-Van Veldhoven. Ten vierde, enkele economische aspecten; die zijn weliswaar niet zo belangrijk, maar spelen toch een rol. Ten vijfde, de invloed op onze multireligieuze samenleving.

De voor- en tegenstanders van het wetsvoorstel komen met veel wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot de meest diervriendelijke vorm van slacht, zelfs gedifferentieerd per diersoort. Ook daarover is vanmorgen uitgebreid gesproken. Volgens ons is er geen duidelijke consensus over deze zaak. Daarom heb ik onze eigen deskundigen geraadpleegd, de heer Geart Benedictus en Henk Jan Ormel. Zij hebben drie dingen gemeen: ze zijn beiden CDA'er, dierenarts en Kamerlid. Uit hun visie leid ik af dat ritueel slachten zonder verdoving misschien voor kleine dieren zelfs beter is en voor grote runderen misschien een probleem; niet zozeer de slacht als zodanig, maar meer de voorbereidingen, waaronder de fixatie. Op grond daarvan wil ik met name de staatssecretaris vragen hoe hij de wetenschappelijke onderzoeken en de conclusies daarvan met betrekking tot diervriendelijkheid en slachtmethoden beoordeelt. Tevens heeft de heer Ormel in het debat in de Tweede Kamer gewezen op het feit dat er in de industriële slacht iets misgaat bij 1% van de dieren. Dat is meer dan alle dieren bij elkaar waar wij het vandaag over hebben.

Naar de mening van het CDA is het bewijs niet overtuigend genoeg om voor of tegen het wetsvoorstel te zijn. Op dit gebied verschillen wij van mening met de indienster, die herhaaldelijk stelt dat de gehele wetenschap het met haar eens is. Op dit punt kom ik terug bij de bespreking van het amendement-Van Veldhoven.

Het belangrijkste punt voor het CDA is de relatie met de godsdienstvrijheid. De Raad van State constateert strijdigheid van het wetsvoorstel met de Grondwet en met het EVRM. De indienster meent de strijdigheid met de Grondwet te kunnen opheffen door in haar reactie op het advies van de Raad van State op te merken dat het beschermen van dieren ook een levensovertuiging zou kunnen zijn. Alhoewel de leden van de CDA-fractie zich kunnen vinden in de redenering dat de Dierenbescherming zeker religieuze trekken vertoont, lost dat het voorliggende probleem niet op. In plaats van een botsing tussen mensen- en dierenrechten ontstaat nu een botsing tussen religies. Op grond waarvan moet dan de godsdienstvrijheid van joden en moslims wijken voor de levensovertuiging van anderen?

In de memorie van antwoord wordt echter gesteld dat het dierenwelzijn onderdeel is van de fundamentele ethische waarden, waarvoor in onze maatschappij de godsdienstvrijheid zou moeten wijken. Graag horen wij of er nog meer ethische waarden zijn die volgens indienster boven de godsdienstvrijheid zouden uitstijgen.

Volgens de indienster is er geen strijdigheid met het EVRM. In de reactie op het advies van de Raad van State werd verwezen naar de "margin of appreciation" waarvan de lidstaten gebruik zouden kunnen maken. Over de vraag of het een goede zaak is dat de lidstaten dit zouden doen, wordt zowel in de Eerste Kamer als in de Tweede Kamer verschillend gedacht; zie onder meer de motie-Bemelmans en de motie-Schouw. In de memorie van antwoord staat weer een andere redenering. Mijn vroegere baas bij het CNV, de heer Albeda, zou dit voortschrijdend denken noemen. Je komt dan steeds met andere argumenten die misschien het verhaal versterken of verzwakken, maar alles bij elkaar genomen, noemde hij dit het voortschrijdend denken. Dat leidt niet bij ieder mens tot verbetering, maar soms wel.

Er is geen strijdigheid met het EVRM omdat het wetsvoorstel een verbod kent met een ontheffingsmogelijkheid. Daardoor zou de strijdigheid zijn opgeheven. Het is begrijpelijk dat dit argument in de memorie van antwoord wordt gebruikt en niet in de eerdere reacties, omdat in het wetsvoorstel oorspronkelijk geen ontheffingsmogelijkheid was opgenomen. Dat is gebeurd als gevolg van het amendement. Ook hierop kom ik terug bij de bespreking van het amendement-Van Veldhoven.

Met betrekking tot de discussie in Frankrijk merkt de indienster op dat het EVRM de consumptie van onbedweld ritueel geslacht vlees ziet als onderdeel van de godsdienstvrijheid, maar de productie als zodanig niet. Deze redenering leidt er toe dat landen wel een verbod kunnen afvaardigen, zodra zij er van overtuigd zijn dat dit verbod niet

geldt in andere landen. Dat is voor ons een weinig principiële redenering. De heer Holdijk noemde dat hypocriet, dat gaat mij iets te ver en ik vervang dat liever door het woord schijnheiligheid. Het is een beetje vergelijkbaar.

Het verwijt van de beperking van de godsdienstvrijheid wordt weersproken met een verwijzing naar het amendement-Van Veldhoven. Er is geen sprake van een verbod, omdat er een ontheffingsmogelijkheid bestaat. Bij de bespreking van deze ontheffingsmogelijkheid geeft de indienster op de vraag van D66 naar een overgangsregeling, echter toe dat naar de huidige wetenschappelijke inzichten nooit een ontheffing kan worden verleend. Daarom is er dus ook geen overgangsregeling nodig. Volgens onze interpretatie van deze reactie is het gewijzigd amendement-Van Veldhoven c.s. dan ook niet meer dan een dode letter. Ik hoor graag de mening van de staatssecretaris over de toepasbaarheid van dit amendement. Wie kan überhaupt beoordelen of iets wetenschappelijk gefundeerd en aanvaardbaar is? Wij menen dat de indienster wel haar stelling ontkracht dat de godsdienstvrijheid niet in het geding is, omdat naar de huidige wetenschappelijke inzichten ontheffing volgens haar nooit mogelijk is. Volgens ons is daardoor wel degelijk sprake van strijdigheid met de godsdienstvrijheid.

De indienster wil de productie van onbedweld ritueel geslacht vlees in ons land verbieden, maar de consumptie niet. Wij willen graag weten in welke mate er sprake is van een verbetering van het dierenwelzijn als de productie uit Nederland verplaatst wordt naar andere landen. Wat wordt hiermee bereikt op het gebied van dierenwelzijn?

Uit de beantwoording in de memorie van antwoord blijkt dat de indienster uitgaat van hetzelfde systeem van ritueel slachten over de gehele wereld. Dat zou betekenen dat de kwaliteitseisen overal gelijk zijn. Waarom is dan een verplaatsing van de productie van Nederland naar België een goede zaak?

De indienster verwijst in haar antwoorden ook naar het verbod op het houden en fokken van pelsdieren. Daarnaast geeft zij in antwoord op vragen van de fractie van de ChristenUnie aan ook de industriële productie te willen beperken. Zijn er nog meer onderdelen van de agrosector die volgens de indienster beter naar het buitenland verplaatst kunnen worden? In welke mate is het dierenwelzijn daarmee gediend?

Velen in onze maatschappij maken zich grote zorgen over het saamhorigheidsgevoel in onze samenleving en vrezen dat het gevaar bestaat dat bepaalde groepen worden uitgesloten. Naar onze mening is onze samenleving er voor iedereen die de uitgangspunten van die samenleving aanvaardt. In de gesprekken met vertegenwoordigers van joden en moslims is ons gebleken dat veel mensen uit deze groepen deze wet niet zien als een bewijs dat zij ook erbij horen. Hoe ziet de indienster het wetsvoorstel in relatie tot een samenleving waarin ook joden en moslims participeren?

Voor joden komt hierbij nog het argument dat de onbedwelmde rituele slacht al eeuwen in ons land is toegestaan, met uitzondering van de jaren veertig-vijfenviertig. Zowel joden als moslims onderschrijven het belang van dierenwelzijn.

In de stukken heb ik gevraagd naar de mening van de indienster over een belangrijke verbetering van het dierenwelzijn, bijvoorbeeld via het afsluiten van een convenant, zoals ook door het CMO is voorgesteld. Omdat ook in de industriële slacht nog veel misgaat, zou deze sector bij de verbetering van de kwaliteit moeten worden betrokken; dit alles gericht op het verbeteren van het welzijn van dieren bij elke slacht, in welke vorm dan ook. Zien de indienster en de staatssecretaris hier nog mogelijkheden? Wij zien de antwoorden met belangstelling tegemoet.

*N

De heer **Ester** (ChristenUnie): Voorzitter. Ook wij feliciteren mevrouw Faber en mevrouw Vos met hun maidenspeech.

Mijn fractie heeft met belangstelling maar ook met grote zorg kennisgenomen van de het initiatiefwetsvoorstel van het lid Thieme tot wijziging van de Gezondheids- en welzijnswet. Wij hebben overigens oog voor de opmerkelijke inzet van de initiatiefneemster op dit zo gevoelige dossier, maar delen haar conclusies en haar voorstel niet.

Ik hecht er als beginstatement aan om ook hier publiekelijk te onderstrepen dat dierenwelzijn voor mijn fractie een wezenlijk issue is dat wij zeer serieus nemen. Zoals het scheppingsverhaal ons voorhoudt, zijn dieren geschapen door God en dat verplicht ons tot verantwoord rentmeesterschap. Wij dragen die verantwoordelijkheid uit en laten ons erdoor leiden, ook in dit debat. De ChristenUnie is een partij waar dierenwelzijn in goede handen is en heeft hier een reputatie hoog te houden.

Mijn fractie constateert met grote verontrusting dat dit initiatiefwetsvoorstel onderdeel uitmaakt van een gesecculariseerd maatschappelijk klimaat, waarin de vrijheid van godsdienst in het publieke domein onder steeds sterkere druk komt te staan. Nu is het rituele slacht, maar ook de jongensbesnijdenis wordt inmiddels ter discussie gesteld.

Met dit voorstel isoleert Nederland zich van andere Europese landen; landen die zich volgens de Europese traditie steeds zeer terughoudend hebben opgesteld als het gaat om inperking van dit fundamentele vrijheidsrecht.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik wil collega Ester dezelfde vraag stellen als ik aan de heer Holdijk heb gesteld. De heer Holdijk gaf daarop naar mijn gevoel geen bevredigend antwoord.

In 1989 was de heer Van der Jagt met grote stelligheid tegen de onverdoofde slacht. Hij sprak namens de RPF en het GPV, de twee partijen waaruit de ChristenUnie is voortgekomen. Hij was er zeker van dat wij dat als Nederlandse overheid niet moesten toestaan. Ook de partij van de heer Ester baseert zich op onveranderlijke

uitgangspunten, weliswaar op een andere manier dan de SGP, maar toch! Kan de heer Ester eens uitleggen hoe de opvatting van zijn voorganger Van der Jagt gezien moeten worden in relatie tot zijn stellige opvatting dat het vooral wél toegestaan moet worden?

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik vind het knap dat de heer Koffeman mijn standpunt al kent. Ik moet mijn hele betoog nog houden.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik heb hier en daar al wat gelezen.

De heer **Ester** (ChristenUnie): De heer Koffeman spreekt over voorgangers van de ChristenUnie. Ik verdedig hier het standpunt van de ChristenUnie en beperk mij daartoe als de heer Koffeman het goedvindt. Ik ga nu over naar een meer inhoudelijke aanscherping van het verhaal. Zo te zien is de heer Koffeman daar nog niet helemaal aan toe.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik wil daarover toch een nadere vraag stellen. De heer Van der Jagt, die lid was van een aan de ChristenUnie verwante partij en sprak namens de RPF en het GPV, meende op basis van hetzelfde boek als waarop de heer Ester zich baseert, de conclusie te kunnen trekken dat de Nederlandse overheid niet zou moeten willen dat er onverdoofd geslacht wordt. Ik wil graag weten hoe de heer Ester kennelijk met hetzelfde boek in de hand tot conclusies kan komen die diametraal staan op de conclusies van de heer Van der Jagt, zelfs in dezelfde politieke beweging.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik zei al dat de heer Van der Jagt niet gesproken heeft namens de ChristenUnie. Het waren kennelijk voorgangers. Ik hecht er waarde aan dat te onderstrepen. Ik heb er geen behoefte aan om over dit punt in debat te gaan, wel over de Bijbel. Ik ga daar direct uitvoerig op in.

De heer **Koffeman** (PvdD): De heer Ester neemt dus afstand van de opvatting van het GPV en de RPF over het onverdoofd slachten?

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik spreek voor mijn partij. Dat bedoel ik te zeggen. Men mag mij daarop aanspreken, maar ik heb er geen behoefte aan om ver in de geschiedenis terug te gaan. De heer Koffeman zou dat ook niet doen. Volgens mij heeft de Partij voor de Dieren geen voorgangers, maar als dat wel zo was, zou ik de heer Koffeman daar niet op aanspreken.

Nederland is altijd een land geweest waarin godsdienstige minderheden werden verwelkomd en waar deze in vrijheid hun godsdienst konden beleven en uitoefenen. De meerderheid wist dat ze minderheden respectvol moest behandelen en de minderheden zelf gaven elkaar de ruimte. Dat maakte Nederland cultureel sterk. Op die tolerantie zijn we altijd trots geweest. Zeker, bij tijd en wijle ging dat met vallen en opstaan, maar de culturele eigenheid werd gerespecteerd. Die grens werd niet

overschreden. Het verbieden van de onverdoofde rituele slacht brengt de godsdienstvrijheid onder grote spanning. Het is pijnlijk te ervaren hoezeer de joodse en islamitische gemeenschap zich door de voornemens rond rituele slacht tot in het diepst van hun ziel gekrenkt weten. Dit beëindigt in hun ogen het bijzondere Nederlandse culturele arrangement van minderheidstolerantie en godsdienstbeleving. Zij voelen zich overvallen en buitengesloten. Zij zijn niet gekend en gehoord. Ik wil de initiatiefneemster nogmaals vragen waarom de joodse en islamitische gemeenschap in ons land in het hele voortraject nauwelijks in de discussie betrokken is. De memorie van antwoord rept slechts van een expertmeeting in de Tweede Kamer. Het lijkt erop of er zeer weinig gevoel is voor de emoties die het voorstel bij beide gemeenschappen oproept. Zo moeten wij toch niet met elkaar omgaan. Godsdienst, met al zijn rituelen en voorschriften, is geen administratief kenmerk maar heeft van doen met diepbeleeft identiteit, met cultuur, met zingeving en met gedragsvoorschriften. Als je aan de godsdienst van mensen komt, kom je aan hun identiteit, aan hun bestaansgrond. Bij ritueel slachten hebben we het over een godsdienstig gebruik dat 3000 jaar oud is en dat wezenlijk is voor de godsdienstige beleving van joodse en islamitische Nederlanders.

De vrijheid van godsdienst is gelukkig een grondrecht. Dat grondrecht moeten we koesteren. De vrijheid van godsdienst ligt al sinds eeuwen in de Nederlandse rechtsorde verankerd en is met recht ons oudste grondrecht. We hebben het vandaag dus over zeer principiële zaken die het hart van onze rechtsorde raken. De vrijheid van godsdienst wordt gegarandeerd door artikel 6 van de Grondwet, artikel 9 van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden en artikel 18 van het Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten. Het object van deze vrijheid is niet slechts het aanhangen van een bepaalde godsdienstige overtuiging, maar ook het zich dienovereenkomstig gedragen. Wat betreft de Grondwet is dat ondubbelzinnig gesteld in de memorie van toelichting bij artikel 6.1 Het volgt ook uit de in de verdragen opgenomen omschrijving van de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Hierin is sprake van het recht om niet alleen een godsdienst of een overtuiging aan te hangen, maar ook om deze te belijden. Dat wil zeggen het recht "to manifest his religion or belief in worship, teaching, practice and observance". Vooral dat laatste, in het Nederlands vertaald als het onderhouden van geboden en voorschriften, is van belang. In een uitspraak uit 2000 overwoog het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in de zaak van Cha'are Shalom Ve Tsedek tegen Frankrijk dat de toepassing van de joodse spijswetten hieronder begrepen moet worden: "(...) It is not contested that ritual slaughter, as indeed its name indicates, constitutes a rite (...) whose purpose is to provide Jews with meat from animals slaughtered in accordance with religious prescriptions, which is an essential aspect of the practice of the Jewish religion."

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): Ik hoor graag van de heer Ester of het een religieus voorschrift is dat een religieus persoon onverdoofd moet slachten. Als dat zo is, hoor ik graag waar dat staat geschreven. Misschien kan de heer Ester mij dat tonen.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Die uitspraak is heel gevaarlijk. Het is niet aan ons om te oordelen. De reikwijdte van dit soort wetten moet door de religieuze gemeenschap zelf worden beoordeeld. Het is hun traditie en zij mogen zich erover uiten. Wij kunnen dat als Eerste Kamer niet doen. Dat is buiten onze bevoegdheden. Dat moeten wij ook niet willen.

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): Ik begrijp dat ik daarover niet kan oordelen. Ik ben geen rabbijn of imam. Er zijn heilige boeken en geschriften. Ik wil heel graag zien waar dat staat geschreven, maar dat kunt u niet tonen, want het staat nergens geschreven.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Daarnaast bestaan ook de Thora en de Talmoed. Er is een hele traditie na gekomen. Daarover is wel uitvoerig geschreven. Er is zelfs zeer uitvoerig over geschreven. Nogmaals, dat punt wil ik helemaal niet maken. Het is niet aan ons om daarover te oordelen. Dat is voorbehouden, ook conform de wet, aan de religieuze gemeenschap zelf.

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): De heer Ester wil het punt niet maken, omdat hij het niet kan maken.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Voorzitter, ik neem kennis van deze opmerking.

In haar antwoord op de bezwaren van de Raad van State, stelt de indienster op bladzijde 12 dat het "geenszins evident is dat het uitvoeren van de rituele slacht door middel van een halssnede in strijd komt met religieuze voorschriften indien daaraan voorafgaand een verdoving van het slachtdier wordt toegepast". Dit statement gaat voorbij aan wat nu juist het wezenlijke karakter van godsdienstvrijheid is. Dat is ook een antwoord op de vraag van mevrouw Faber van zojuist. Deze vrijheid brengt met zich mee dat de staat zich nu juist niet een oordeel aanmeet over wat een gelovige wel of niet als essentieel voor zijn of haar religie kan of mag beschouwen. Dit is aan de gemeenschap van gelovigen zelf voorbehouden: zij hebben de vrijheid om godsdienstige voorschriften te volgen die zij in geweten aanvaarden. Het past de staat niet de reikwijdte van de godsdienst te bepalen.

Het voorstel van de initiatiefneemster doorbreekt de in onze democratische rechtsorde vereiste structuur van een grondrecht. In geval van de godsdienstvrijheid gaat het om een klassiek grondrecht, hetgeen impliceert dat de staat zich van een inbreuk daarop moet onthouden. In een rechtsstaat als de onze staat de vrijheid voorop en is de beperking daarvan een uitzondering. Het amendement rond de rituele slacht doorbreekt deze

grondstructuur door de dragers van het grondrecht de last op te leggen dat het praktiseren van hun godsdienst het welzijn van dieren niet in grotere mate benadeelt dan bij de bedwelmde industriële massaslacht het geval is. Met andere woorden, in de ogen van de indieners is niet de godsdienstvrijheid het uitgangspunt, maar het door de beperking te dienen belang. We moeten vaststellen dat dieren op zich geen rechtssubject zijn, nog afgezien van het feit dat een onomstreden objectieve bepaling van dierenwelzijn -- hoe belangrijk dit welzijn op zich ook is -- niet kan worden gegeven. De vooronderstelling is kennelijk dat dierenwelzijn vooropstaat en dat godsdienstvrijheid de uitzondering is. Hiermee zetten we -- zoals ook de Utrechtse rechtsgeleerde De Blois uitvoerig heeft betoogd -- de structuur van de grondrechtbescherming in onze democratische rechtsstaat op zijn kop.

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): De heer Ester zegt dat de Staat niet de godsdienst kan beperken. Hoe kijkt de heer Ester dan aan tegen het verschijnsel "jihad"? Hiertoe wordt opgeroepen door een religie of een ideologie. Er staat keihard in de Koran: wij roepen op tot jihad. Hoe ziet hij dat? Wil hij dat niet beperken?

De heer **Ester** (ChristenUnie): Nu gaat u allerlei analogieredeneringen aan. In de wetenschap zijn dat meestal niet de sterkste redeneringen. Het is een heel ander gebied, waarin heel andere regels gelden. Dat staat direct haaks op onze democratische rechtsorde. Dat daarover een andere discussie ontstaat, begrijp ik zeer. We moeten niet allerlei onvergelojkbare dingen met elkaar vergelijken.

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): Een beperking van de jihad mag dus wel, maar beperkingen bij het martelen van dieren mogen niet?

De heer **Ester** (ChristenUnie): Met alle respect, maar nu begrijpt u mijn aanvliegroute niet. Ik zei net dat u geen dingen met elkaar moet vergelijken die je niet met elkaar kunt vergelijken. U blijft toch bij uw punt en dat mag natuurlijk.

De Staat mag een grondrecht alleen in uitzonderlijke gevallen inperken en dient aan te tonen dat de inperking noodzakelijk en proportioneel is. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens toetst in dat kader of de staat zijn beslissing heeft gebaseerd op "an acceptable assessment of the relevant facts".

Dit laatste punt wordt ook in de memorie van antwoord niet echt aannemelijk gemaakt. De initiatiefneemster maakt een telkens terugkerend punt van de vermeende consensus tussen wetenschappers over de dierenwelzijnsproblemen bij rituele slacht. Ik ben daar eerder in mijn interruptie ook al op ingegaan. Ik heb de afgelopen maanden vele artikelen en boeken bestudeerd en ik deel deze conclusie -- er werd net zelfs gesproken over unanimiteit -- absoluut niet. Mijn hele beroepsmatige leven staat in het teken van

wetenschappelijk onderzoek en ik meen een beetje recht van spreken te hebben. De memorie van antwoord winkelt wel erg selectief in het beschikbare onderzoek. Bovendien wordt dit onderzoek nergens gewogen op basis van gevalideerde wetenschappelijke principes als validiteit en betrouwbaarheid, de kwaliteit van de onderzoeksopzet, de juistheid van de statistische methoden, de replicerbaarheid van onderzoek et cetera. De initiatiefneemster, zo moet ik constateren, is niet kritisch genoeg als het gaat om het interpreteren en evalueren van het verrichte onderzoek. Doet men dat wel, dan is het beeld echt veel gedifferentieerder. TNO heeft een dergelijke exercitie wel verricht en komt tot een veel genuanceerder oordeel. Dit gerenommeerde Nederlandse onderzoeksinstituut, een van de oudste onderzoeksinstituten in Nederland, heeft een drietal centrale studies in het debat over rituele slacht aan een nauwkeurige en kritische review onderworpen, volgens evaluatiecriteria die in de moderne wetenschapsleer gelden. Het door de initiatiefneemster zo geroemde Wageningse onderzoek wordt stevig de maat genomen en stevig gekritiseerd. Ik citeer TNO: "Een deel van de conclusies is niet gebaseerd op feiten maar op veronderstellingen", "de hardheid van de conclusies en daarmee de wetenschappelijke waarde van het rapport zijn daardoor beperkt" en "de wetenschappelijke kwaliteit van het rapport in deze vorm is echter onvoldoende om een wezenlijke bijdrage te kunnen leveren aan de discussie rond welzijnsaspecten van rituele slacht".

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): De heer Ester gaat nu vooral in op het TNO-rapport naar aanleiding van het Wageningse onderzoek. Heeft hij ook gekeken naar het DIALREL-rapport? Dit onderzoek is gedaan door een groep onafhankelijke wetenschapsdeskundigen, waarbij wel degelijk die peer review en de toets op de wetenschappelijke kwaliteit heeft plaatsgevonden

De heer **Ester** (ChristenUnie): Dit is inderdaad een voorbeeld van een veel beter rapport, dat veel beter past in verantwoorde wetenschappelijke tradities. Er valt ook over dit rapport nog heel veel te zeggen. Er wordt namelijk geen methodologische maatstaf bepaald voor veel van die studies. Het voert misschien wat te ver om daarop in te gaan, maar het is wel een voorbeeld van een ook in mijn ogen veel beter onderzoek. Het viel me op dat het meest kritische rapport "uit eigen huis" niet werd genoemd in de memorie van antwoord. Dat is wat ik bedoel met "selectief winkelen".

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): De heer Ester heeft blijkbaar naar dat DIALREL-rapport gekeken en vindt het een deugdelijk onderzoek. Mijn indruk van dat rapport is dat er, op basis van een heel groot aantal Europese onderzoeken, een duidelijke tendens is te zien: onbedwemd ritueel slachten leidt tot meer aantasting van het dierenwelzijn. Dat is toch echt de discussie die je uit dit rapport zou mogen trekken.

De heer **Ester** (ChristenUnie): In het rapport staan op dat punt toch ook een aantal nuanceringen. Veel van het mainstreamonderzoek wordt bekritiseerd op de criteria die ik noemde. Er komt in ieder geval geen beeld uit naar voren waarop je een-op-een wetgeving kunt baseren. Dat gaat te ver, ook volgens de betrokken onderzoekers.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Het gaat mij nu niet om de wetgeving maar om de vraag: welke wetenschappelijke feiten zijn er bekend? Dit rapport is wel een heel belangrijke bron voor een enorme hoeveelheid wetenschappelijke feiten. Die wijzen toch in een bepaalde richting: er is meer aantasting van het dierenwelzijn.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik kom nog op die "meer aantasting"; daar heb ik een aantal voorstellen over. Het gaat mij om de sfeer van selectief winkelen en de veronderstelde unanimiteit. Die is er gewoon niet in de literatuur. Er zijn natuurlijk voorbeelden van goede studies en deze is er wellicht een van.

Ook tijdens de hoorzitting in de Tweede Kamer van 16 juni jongstleden was een aantal onafhankelijke deskundigen aanwezig. Onder anderen professor Vogely en professor Kamphuisen hebben erop gewezen dat er in hun discipline geen overtuigend bewijs is dat dieren door rituele slacht meer pijn zouden lijden dan bij de industriële massadodging. Een objectieve maat voor dierenwelzijn bestaat niet. Dat is heel erg vervelend -- ik zou heel graag hebben dat het wel zo was -- maar de wetenschap is er nog niet aan toe; het blijft een menselijke constructie.

Deze afwezigheid van wetenschappelijke consensus heeft verstrekkende gevolgen. Immers de bepaling in lid 3 van artikel 1 van het initiatiefwetsvoorstel stelt dat tijdelijke ontheffing van de verplichte voorafgaande bedwelmingsmiddelen worden verkregen, "mits op basis van onafhankelijk vastgesteld bewijs is aangetoond" dat het welzijn van dieren volgens rituele slacht niet in grotere mate wordt benadeeld dan volgens wat ik noem de industriële massaslacht. Deze ontheffingsbepaling is simpelweg niet uitvoerbaar. Ik heb hiervoor drie argumenten, die de kern vormen van mijn betoog.

Allereerst is het gevraagde eenduidige wetenschappelijk bewijs niet te leveren. Het voorstel getuigt op dit punt van een merkwaardige naïviteit en wereldvreemdheid; die ik overigens iedereen gun maar wellicht niet in dit debat. Wetenschap is een voortdurende strijd tussen rivaliserende hypothesen waarbij er geen sprake is van een eindoverwinning. De initiatiefneemster trapt bovendien in haar eigen filosofische valkuil. Zij beroept zich op de eminente wetenschapsfilosoof Sir Karl Popper, die zij terecht roemt vanwege zijn falsificatieprincipe. Zijn leven lang streed Popper onvermoeid tegen het verificationisme, ofwel het gebruik alleen op zoek te gaan naar bevindingen die het eigen gelijk onderstrepen. En de vraag om eenduidig wetenschappelijk bewijs zoals de initiatiefneemster poneert, is nu precies de verificatieredenering waarvan Popper verklaard tegenstander is. Het gaat

er dan niet om, aan te tonen dat iets of iemand gelijk heeft, maar om het vinden van empirische evidentie die het ongelijk aantoonst. Hiervoor volstaat, aldus Popper, één enkele tegenwerping. Eén enkele tegenwerping en de grond onder het wetsvoorstel vervalt. De initiatiefneemster kan zich derhalve beter niet op Popper beroepen; hij zou de redenering van de omgekeerde bewijslast feilloos onderuithalen. "Onafhankelijk vastgesteld bewijs" waarvan het amendement rept, is een onhaalbare en onuitvoerbare eis aan de wetenschap.

Er is nog een tweede, evenzeer belangrijk tegenargument. Mijn fractie kan niet begrijpen dat de industriële massaslacht als referentiekeuze in het wetsvoorstel dient. Het gaat hier om weinig subtiele vormen van slacht van dieren die in ongeloflijke aantallen de dood vinden. Mijn fractie vermag simpelweg niet in te zien waarom de industriële massadodging, juist voor een Partij voor de Dieren, als een kennelijk positief vergelijkingsscenario dient; als de standaard waaraan de rituele slacht wordt afgemeten. Een uitleg op dit punt zien wij graag tegemoet. Juist op het punt van een gezamenlijk strijden voor een diervriendelijkere reguliere slacht wil mijn fractie de hand reiken aan de Partij voor de Dieren. Op dit punt vinden we elkaar moeiteloos. En gezien de enorme hoeveelheden dieren die de dood vinden door industriële massaslacht, ligt daar de grote opgave. Niet bij de rituele slacht.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik moet bezwaar maken tegen het punt dat de heer Ester maakt: de Partij voor de dieren zou de massale gangbare slacht als referentiepunt zien. Dat kan hij nooit ergens gehoord of gelezen hebben. Wij nemen de verdoofde slacht als referentiepunt. Nooit hebben wij een pleidooi gehouden om de gangbare, grootschalige slacht als referentiepunt te nemen. Sterker nog, wij pleiten keer op keer tegen die grootschalige slachtmethodes in de gangbare sector. Soms vinden wij daarbij de ChristenUnie aan onze zijde, soms ook niet; dat betreurt ik. Wij hebben die grootschalige slacht altijd afgewezen. Ik vraag me af waar de heer Ester vandaan heeft dat wij een referentie zouden vinden in de grootschalige massaslacht.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Het blijkt ook uit het debat; iedereen heeft op dit punt gewezen. Ook in de memorie van antwoord is er steeds de referentie aan de reguliere industriële slacht. Hoe kan het amendement anders tot uitvoering worden gebracht? Je moet een referentiepunt hebben en dat vind je hier.

De heer **Koffeman** (PvdD): Het referentiepunt is dat dieren niet onnodig mogen lijden. Dit betekent dat de verdoofde slacht -- die inderdaad ook wordt toegepast in de grootschalige slacht -- het referentiepunt vormt. Niet het grootschalige maar de verdoving is dus het referentiepunt.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Het statement is gemaakt.

Voorzitter. Het derde en laatste tegenargument is dat de ontheffingsbepaling getuigt van weinig kennis van de godsdienstige context van rituele slacht. Dat is verontrustend. De bepaling -- ik beperk me even tot de koosjere slacht -- heeft voor de Israëlitische slacht geen betekenis. Koosjere slacht is per definitie onbedweld; het is geen kwestie van keuze. Joods ritueel bedweld slachten is een contradictio in terminis. Alleen al daardoor vormt het wetsvoorstel een fundamentele aantasting van het recht -- in dit geval van de joodse gemeenschap -- op het vrijelijk uitoefenen van religie.

Ik kom nu bij de proportionaliteitsvraag. Deze vraag is voor mijn fractie volop in het geding. Een simpele blik op de cijfers bevestigt dit. Een aantal collega's is er ook op ingegaan. De staatssecretaris schatte in de Tweede Kamer het aantal geslachte dieren in Nederland op ongeveer 500 miljoen per jaar. Het aantal onbedweldde rituele slachten is minder dan 0,5%. Bij de joodse rituele slacht gaat het zelfs om minder dan 1 promille. Als we een foutenmarge van 5% zouden aanhouden bij de industriële massaslacht, dan overtreft dit het totaal aantal dieren dat ritueel geslacht wordt. Mijn fractie houdt zich verre van cijferfetisjisme, maar deze verhoudingsgetallen plaatsen het proportionaliteitsprincipe wel in een heel ander licht. Voor mijn fractie is het een aansporing om onze pijlen verder te richten op de verbetering van de industriële massaslacht.

Voorzitter. Gezien de grote belangen die op het spel staan, heeft mijn fractie het niet gelaten bij het bestuderen van rapporten en teksten alleen. We hebben ook daadwerkelijk een rituele slacht -- een sjechieta -- bijgewoond in het abattoir van Amsterdam. We hadden daarvoor ook de Partij voor de Dieren uitgenodigd. Daar hebben we evenwel niets meer van vernomen en dat is uiteraard ook haar goed recht. Gelukkig nam een aantal collega-senatoren van andere partijen wel de uitnodiging aan. Het moet gezegd, wij waren bepaald onder de indruk -- ik spreek hier voor mijn fractie en niet voor andere fracties -- van de zorgvuldigheid, de precisie en vooral ook het respect waarmee de rituele slacht verricht werd. Hier is geen sprake van dieren mishandeling, geen sprake van wangedrag, integendeel. Binnen een luttel aantal seconden is de rituele halssnede voltrokken. Gewetensvol en nauwkeurig volgens minutieuze voorschriften verricht, door een vakbekwame sjochet, die daarvoor een jarenlange opleiding heeft moeten volgen. In die luttele seconden, onder scherp rabbinaal en seculier toezicht, ligt het verschil. Daarvoor en daarna zijn de routines identiek. Er zijn immers geen koosjere runderen, lammeren of kippen.

Voorzitter. Dit wetsvoorstel grijpt veel te radicaal in. Dat leidt ertoe dat redelijke alternatieven niet worden overwogen. Mijn fractie heeft in gesprekken met de joodse en islamitische gemeenschap begrepen dat zaken als certificering, het vastleggen van opleidingseisen, het codificeren van vakbekwaamheidsvereisten, het aanscherpen van scholingsvoorschriften, het verbeteren van toezicht et cetera zeer wel bespreekbaar zijn. Men

is zelfs bereid om op deze punten een convenant te sluiten. Laten we dan langs die punten met elkaar verder denken. We verwachten ook dat beide gemeenschappen hier van elkaar kunnen leren. Dat is een insteek die recht doet aan de beide gemeenschappen, die de rol van godsdienst en godsdienstige beleving intact laat en die de identiteit en cultuur van minderheidsgroepen respecteert. Laten we samen optrekken om het dierenwelzijn wat de industriële massaslacht betreft, substantieel te verbeteren.

Voorzitter. Ik zou de staatssecretaris dan ook willen vragen of hij concrete mogelijkheden ziet om het dierenwelzijn bij onverdoofd ritueel slachten te verbeteren en of hij bereid is om in samenspraak met de joodse en islamitische gemeenschap een reeks van maatregelen in de vorm van een convenant af te spreken om deze verbeteringen te realiseren. Het gaat om zowel uitvoeringsaspecten, kwaliteitsvereisten als om toezicht. En zo ja, maken dergelijke afspraken en maatregelen het onderhavige wetsvoorstel dan niet eigenlijk overbodig? Zo nodig dient mijn fractie hierover een motie in.

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV):

Voorzitter. De heer Ester wil de staatssecretaris vragen om een oproep te doen om te gaan spreken met de betrokken partijen. Is de heer Ester ervan op de hoogte dat toenmalig minister Van Aartsen deze oproep in 1995 eveneens heeft gedaan en dat er vervolgens zestien jaar lang helemaal niets is gebeurd? Verwacht hij dan dat er nu wel iets gebeurt?

De heer **Ester** (ChristenUnie): Het verschil is dat het aanbod nu vanuit de joodse en de islamitische gemeenschap zelf komt. Beide hebben gezegd: het is voor ons bespreekbaar om, binnen het kader uiteraard van onze godsdienstige beleving, na te gaan of er mogelijkheden ter verbetering zijn. Dat is de inzet van mijn verhaal en ik zou willen dat wij ons daarop kunnen richten.

Voorzitter. Ik sluit af. Mijn fractie heeft grote problemen met dit initiatiefwetsvoorstel. Met het aannemen van dit voorstel steekt Nederland een Rubicon over. Het tast de vrijheid van godsdienst in ons land aan -- een vrijheid die altijd fundamenteel voor de Nederlandse samenleving is geweest -- het verheft de reguliere industriële massaslacht tot standaard en norm, het verlangt een wetenschappelijk bewijs dat simpelweg niet gegeven kan worden, het doet geen recht aan het proportionaliteitsprincipe en het marginaliseert de joodse en islamitische gemeenschap in onze maatschappij. Dit moeten we niet willen en dit moeten we niet doen.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): U stelt voor om in gesprek te gaan met de religieuze gemeenschappen. Vindt u dat er, waar de Koninklijk Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde zegt dat het met name voor grotere runderen om een onaanvaardbare aantasting van het dierenwelzijn gaat, wel degelijk ook naar runderen zou moeten worden gekeken? In

de trant van: is dit een vorm van slacht die nog wel past binnen aanvaardbare dierenwelzijnsnormen?

De heer **Ester** (ChristenUnie): Bij mij staat godsdienstvrijheid voorop, dat heb ik ook betoogd. Als binnen de grens van die vrijheid verbeteringen mogelijk zijn, dan moeten we die zeker realiseren en dan moeten we ook geen onderscheid maken tussen allerlei dieren, lijkt mij. De godsdienstvrijheid staat voorop. Daar trekken wij de grens, maar binnen die grens zijn wij absoluut bereid om naar verbeteringen te zoeken, zoals de joodse en islamitische gemeenschap zelf aangeven.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Het is dus voor u niet mogelijk dat er feiten zijn die dusdanig zijn, die dusdanig aantonen hoe schrijnend dierenleed is, bijvoorbeeld bij die grotere runderen, dat u zegt: nou, dat is dan een praktijk waar we toch mee moeten stoppen?

De heer **Ester** (ChristenUnie): Voorzitter. Mevrouw Vos en ik zijn allebei bij de rituele slacht geweest in Amsterdam enige tijd geleden. Ik heb daar niet de indruk aan overgehouden dat er iets vreselijks aan de hand was in termen van dierenmishandeling. Integendeel. Ik was getroffen door de zorgvuldigheid, de precisie en het respect.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Nog een laatste reactie graag daarop. Ik ben het met u eens dat het daar uitermate zorgvuldig toeging. Ik heb alleen zelf ook gezegd: ik ben een leek en ik kan dat niet beoordelen. Ik heb mij laten voorlichten door onder anderen door prof. Ludo Hellebrekers, die mij op een heel precieze manier heeft uitgelegd dat het heel moeilijk is, vast te stellen of het dier nadat de halssnede is toegepast, inderdaad niets meer voelt. Hij heeft mij aangegeven dat het zeer waarschijnlijk is dat het dier wel degelijk nog bij bewustzijn is en onnodige pijn en lijden ervaart. Het zijn twee verschillende zaken. Ik ben het met u eens dat het op een zorgvuldige wijze gebeurt, maar dat het dier waarschijnlijk wel degelijk groot lijden heeft gedurende die momenten van bewustzijn, daar ben ik ook van overtuigd.

De heer **Ester** (ChristenUnie): U gebruikt een heleboel mitsen en maren en zegt "het zou waarschijnlijk kunnen zijn" et cetera. Aan die conclusie ben ik niet toe.

De heer **Schrijver** (PvdA): Mevrouw Vos en de heer Ester zijn in de afgelopen maanden ervaringsdeskundigen geworden in het slachthuis. Wij hebben te midden van de vele brieven er ook enkele gevonden waaruit blijkt dat er eigenlijk geen zware runderen in het Amsterdamse slachthuis meer geslacht worden, omdat men begaan is met het dierenwelzijn, omdat er opmerkingen gemaakt zijn door de Voedsel- en Warenautoriteit. Het schijnt dat sinds een jaar geen zwaardere runderen meer geslacht worden. Als dat voor uw ogen eventueel wel gebeurd is, dan weet ik wat ik soms al heb vermoed, namelijk dat je niet altijd moet afgaan op de brieven en berichten die je krijgt.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Mij leken die runderen heel erg zwaar.

De heer **De Lange** (OSF): Voorzitter. De heer Ester maakte in zijn betoog een heel groot punt van het feit dat dierenleed niet wetenschappelijk te kwantificeren zou zijn. Bij die uitspraak kun je twijfels hebben. Er wordt ook geen onderbouwing voor gegeven. Dat is al een probleem. Verder wijst hij erop dat de wetenschap niet unaniem is. Unanieme wetenschap bestond alleen ten tijde van Stalin, dus dat is niet zo'n interessante observatie. Waar het om gaat, is of de wetenschappelijke resultaten die er liggen op zich betrouwbaar zijn en in overwegende mate een bepaalde richting uit wijzen.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Dat is precies mijn punt.

De heer **De Lange** (OSF): Daar zou het om moeten gaan. Ten slotte meen ik toch een discrepantie te bespeuren. Toen de heer Ester zelf naar het slachthuis ging, kwam hij tot de conclusie dat het naar zijn mening met het leed dat het dier onderging, nog wel meeviel. Daarvoor heeft hij ons echter ervan proberen te overtuigen dat er geen maatstaven zijn om dat te beslissen, dus ik heb niet het gevoel dat dit ...

De heer **Ester** (ChristenUnie): Er is maar één plek in Nederland waar de joodse rituele slacht plaatsvindt en dat is in Amsterdam, dus ik moest me daartoe beperken. De term "unanimiteit" heb ik niet in mijn mond genomen. Die kwam van de collega van de PvdD. Hij had het over unanimiteit in de wetenschap. Dat heeft hij letterlijk zo gezegd en dat gaat echt vele bruggen te ver.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Voorzitter. Ik hecht eraan, een opmerking te maken om geen misverstanden op te roepen rond het slachthuis in Amsterdam. Wat wij daar gezien hebben, waren kalveren, zij het behoorlijk grote kalveren. Dan is toch de vraag wat die dieren ondervinden. Het ging echter zeker niet om de oudere en zeer zware runderen waar de heer Schrijver over sprak.

De heer **Koffeman** (PvdD): Even voor de goede orde. Er wordt mij in de mond gelegd dat ik zeg dat wetenschappers unaniem zijn. Dat is niet wat ik beweer. Ik heb gezegd dat er peer reviewed onderzoek is van wetenschappers, grote aantallen wetenschappers, die het unaniem met elkaar eens zijn dat er onnodig en vermijdbaar dierenleed ontstaat bij het onverdoofd slachten. Dat er andere wetenschappers zijn die daar een particuliere andere opvatting over hebben, heb ik ook gezegd. Dat betekent dus niet dat er unanimiteit is onder wetenschappers. Ik heb gezegd: er is geen peer reviewed onderzoek beschikbaar van wetenschappers die zeggen: onverdoofd slachten is net zo diervriendelijk of diervriendelijker.

De **voorzitter**: Dit is nu voor de tiende keer opgenomen in de Handelingen van vandaag. Volgens mij is dat voldoende. We moeten niet tien keer herhalen wat al gezegd is. Dat hadden we met elkaar afgesproken.

**

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik vermoed dat ik dan ook mijn antwoord niet voor de tiende keer mag herhalen?

De **voorzitter**: Zo is dat. Dank u wel. De heer Vliegthart heeft het woord.

**

*N

De heer **Vliegthart** (SP): Voorzitter. De SP-fractie sluit zich graag aan bij de felicitaties aan de collega's Vos en Faber en stelt vast dat om dit wetsvoorstel veel te doen is geweest. Al voordat het bij deze Kamer werd ingediend, werd er met hoop en wanhoop naar de beraadslagingen in dit huis vooruit gekeken. Dat laadt, wellicht meer dan anders, een grote verantwoording op ons. Wij zullen zien in hoeverre wij daaraan recht kunnen doen.

De SP-fractie dankt de indienster voor het voorliggend wetsvoorstel, vooral voor haar inspanningen. Het ontwerpen, aanscherpen en verdedigen van een wetsvoorstel is een hele klus. Dat is in dit geval niet anders en daarvoor past ons respect. Ik heb ook de indruk dat de indienster vandaag een hele klus te wachten staat, want er is haar een heleboel in de mond gelegd waarvan ik de indruk had dat zij dat tot nu toe niet had gezegd. Wij kennen haar echter als een strijdbaar Kamerlid van de overkant, dus zij zal haar vrouwtje vandaag wel staan.

Dit is niet het eerste initiatiefwetsvoorstel dat deze Kamer bereikt over het dierenwelzijn. De afgelopen periode discussieerden wij over wetsvoorstellen inzake seks met dieren en een verbod op het houden van pelsdieren. Dat is opmerkelijk, te meer omdat de indieners van de diverse wetsvoorstellen uit verschillende partijen afkomstig waren. Klaarblijkelijk leeft bij onze collega's aan de overkant het gevoel dat dierenwelzijn te belangrijk is om alleen aan de regering over te laten.

De voorstellen passen ook in een bredere maatschappelijke tendens die het belang van het welzijn van dieren een belangrijkere plaats wil geven. Naast de genoemde wetsvoorstellen kunnen wij hierbij ook denken aan de instelling van de dierenpolitie, wat wij daar ook verder inhoudelijk van vinden. Hoe kijkt de initiatiefneemster tegen deze trend aan? Hoe past het voorliggende wetsvoorstel in deze ontwikkeling? Kan zij dat in haar beantwoording eens schetsen? Kan de staatssecretaris daar ook op ingaan? Moeten wij niet vaststellen dat de regering op dit terrein te weinig initiatieven ontplooit? Natuurlijk is de Tweede Kamer medewetgever, maar op het terrein van het dierenwelzijn lijkt zij wel hoofdwetgever te zijn geworden.

Mijn fractie wil niet verhelten dat zij de indruk krijgt dat de verschillende initiatieven tot dusver zich vooral richten op kleinere dierenleed. Het grote dierenleed van de bio-industrie is de afgelopen jaren niet aangepakt. Zo kan het zijn dat wij vandaag het levenseinde van dieren wellicht verbeteren, maar dat tegelijkertijd het beestachtige leven voor de slacht in tact wordt gelaten. Deelt de indienster onze opvatting dat de bio-industrie een grotere inbreuk vormt op het welzijn van het dier dan de rituele slacht? Kan zij de relatie van dit wetsvoorstel met haar niet aflatende pogingen om de bio-industrie te bestrijden eens nader uit de doeken doen? Mijn fractie is zich er tegelijkertijd zeer van bewust dat het nastreven van het beste op dit terrein wel eens een bedreiging zou kunnen zijn van het goede, het zetten van kleine stappen richting een beter welzijn voor dieren. Kan de indienster aangeven welke consequenties het aannemen van dit wetsvoorstel op termijn zou kunnen hebben voor de bio-industrie in haar geheel?

Wij danken ook de staatssecretaris voor de antwoorden op onze vragen. Op een aantal terreinen verschaft hij helderheid. De staatssecretaris stelt onomwonden vast dat de rituele slacht gepaard gaat met extra dierenleed, vooral voor koeien en schapen. Ik kan de precieze bewoordingen niet meer destilleren uit de nota van antwoord. Ik weet echter dat hij anderhalve week geleden zei dat die vaststelling wat hem betreft een gepasseerd station is -- dat zei hij bij Knevel & Van den Brink -- en dat het vandaag vooral om een afweging van belangen gaat. Daarbij sluit de staatssecretaris zich in elk geval aan bij een brede consensus in de wetenschappelijke literatuur die stelt dat dit inderdaad het geval is. Het is goed dat daar duidelijkheid over is.

Ik heb nog een concrete vraag op basis van de discussies die wij tot nu toe hebben gevoerd. Zou de staatssecretaris eens kunnen uitleggen waarom verdoving in principe verplicht is in de wetgeving? Ik heb een aantal collega's horen zeggen dat er geen consensus zou zijn. Dan begrijp ik niet dat de wetgever tot nu toe verdoving verplicht heeft gesteld, en tot nu toe de uitzondering in tact heeft gelaten waarover wij vandaag discussiëren. Waarom heeft de wetgever die uitzondering op die algemene regel laten bestaan? Ik hoor een aantal collega's vandaag min of meer tussen neus en lippen door suggereren dat de verdoving helemaal geen noodzakelijkheid is om diervriendelijk te kunnen slachten. Als je die zaken naast elkaar zet, zit daar volgens mij een spanning tussen. Ik vraag de staatssecretaris om wat helderheid op dit punt te verschaffen. Dat maakt de afweging -- dat geef ik meteen toe -- niet zo zeer makkelijker, maar wel overzichtelijker.

Dit wetsvoorstel raakt namelijk in essentie de afweging tussen dierenwelzijn en godsdienstvrijheid. Dit zijn, zo meent mijn fractie, twee rechten die lastig, zo niet onmogelijk te vergelijken zijn. Hoeveel van het één zijn wij bereid op te offeren voor het ander? Vaststaat in ieder geval wel dat het allebei geen absolute rechten zijn. Dat geldt voor het dierenleed, zeker zolang er geen

verbod is op het eten van vlees. Maar het geldt voor de godsdienstvrijheid. Wie op basis van bijvoorbeeld het Bijbelboek Spreuken oproept om zijn kinderen te slaan, krijgt de inspectie op zijn nek. En terecht, zo meent mijn fractie.

Wat ook vaststaat, is dat het recht op godsdienstvrijheid grondwettelijk verankerd is. Dat doet niets af aan het feit dat het nog steeds geen absolute vrijheid is en geen vrijbrief mag zijn de wet te overtreden. Wel vragen grondwettelijke vrijheden een extra zorgvuldige afweging, zeker als het gaat om de inperking ervan. Dat maakt het voorliggende wetsvoorstel kwalitatief anders van aard dan de eerder genoemde initiatiefwetsvoorstellen. Ook daarbij ging het om belangenafwegingen waarbij de wetgever diende te wikken en te wegen over verschillende betrokken interesses. Deze belangen waren echter niet grondwettelijk verankerd en dat is bij dit voorstel wel het geval.

In dat licht leest mijn fractie ook het advies van de Raad van State, die zich afvraagt of de belangenafweging zoals die door de indienster is aangedragen zich wel voldoende rekenschap geeft van het feit dat het hier gaat om de grondwettelijke vrijheid van godsdienst. Mijn fractie zou graag in haar antwoord van de indienster expliciet vernemen hoe zij deze belangenafweging ziet, waarbij zij expliciet ingaat op het feit het hier gaat om een grondwettelijk recht.

Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer zagen wij dat bij sommige partijen het soort rituele slacht en het daarmee gepaard gaande dierenleed deel uitmaakte van de afweging. Klaarblijkelijk geldt ook voor deze fracties dat de afweging tussen godsdienstvrijheid en dierenwelzijn geen absolute uitkomst kent. Zou de indienster daar ook nog eens op in willen gaan?

Wetten bevatten gestolde waarden en normen van een samenleving. Zij zijn producten van hun tijd. Dat geldt voor godsdienstige wetten, die ten tijde van hun instelling het dierenwelzijn en de volksgezondheid probeerden te waarborgen. Dat geldt eveneens voor de uitzondering in de huidige wetgeving op de plicht om verdoofd te slachten. Als de onderliggende waarden en normen veranderen, blijft de wet vaak nog bestaan. Het is wenselijk dat wetten bij gelegenheid nog eens tegen het licht worden gehouden en getoetst worden aan veranderde maatschappelijke opvattingen. In die zin ziet mijn fractie de zin van het voorliggend wetsvoorstel.

Tegelijkertijd is het de vraag in hoeverre het nu de tijd en het uur is om de wet aan te passen aan veranderde waarden en normen in onze samenleving. Daarbij geldt dat er een brede meerderheid van de Nederlandse samenleving voor het afschaffen is van de uitzondering op verplicht verdoofd slachten. Tegelijkertijd behandelen wij dit wetsvoorstel in een tijd waarin wij leven in een maatschappelijk klimaat dat ten opzichte van bepaalde religieuze groepen koud en guur is. Hoe kijkt de indienster tegen deze spanning aan? Kan zij haar visie daarop nog eens ontvouwen?

Het wetsvoorstel heeft een grote maatschappelijke discussie losgemaakt. Wij stellen

vast dat verschillende betrokkenen nog eens met een kritisch oog zijn gaan kijken naar hun eigen handelen. Dat is voor mijn fractie sowieso winst, nog los van de uitkomst van dit debat. Hoe kijkt de indienster hier tegenaan? Hoe waardeert zij de reacties op het huidige wetsvoorstel?

In dat opzicht heeft mijn fractie ook een aantal vragen aan de staatssecretaris. Hoe heeft hij het debat rond het ritueel slachten beleefd? Mijn fractie is van mening dat de regering zich zeer tam heeft opgesteld bij dit wetsvoorstel. Wij kennen andere initiatiefwetsvoorstellen waarbij de regering een activistischere rol innam. Of zij ondersteunde het initiatief volmondig of zij gaf aan het anders en beter te kunnen. Van de regering horen wij op dit terrein nu niets en dat vindt mijn fractie opmerkelijk. Daarom nog een aantal vragen aan de staatssecretaris. Zou hij eens expliciet kunnen ingaan op het feit dat Nederland een groot exporteur is van ritueel geslacht vlees? In hoeverre ziet hij dat als een ongewenst effect van de godsdienstvrijheid die de Grondwet is verankerd en die aan de basis ligt van de huidige uitzonderingsbepaling op het verplicht verdoofd slachten? Als godsdienstvrijheid gebruikt wordt voor handel, in hoeverre zijn deze het licht van de bedoelingen van de wetgever van destijds te verenigen? Zou daaraan, nog los van de uitkomst van dit debat, geen einde moeten komen?

Mijn fractie kijkt positief kritisch uit naar de reactie van de indienster en die van de staatssecretaris.

De **voorzitter**: Dank u wel, mijnheer Vliegenthart. Ik geef met enige schroom het woord aan de heer Schaap.

**

*N

De heer **Schaap** (VVD): Voorzitter. Ik begrijp die schroom. Het is ook een wonder dat ik hier nog sta! Vele mails hebben mij al de meest gruwelijke wijze van rituele slacht toegezegd en eeuwig branden in de hel. Het is nog niet helemaal gelukt.

Laat ik er ook mee beginnen mijn gelukwensen over te brengen aan de collega's Faber en Vos voor hun eerste optreden hier.

Vandaag behandelen we een wetsvoorstel dat gedragen wordt door goede bedoelingen, namelijk het aanscherpen van het dierwelzijnsbeleid, hier toegespitst op de rituele slacht. Dat je er met goede bedoelingen niet zomaar komt, bewijst ook dit initiatiefwetsvoorstel. Niet alleen roept het vragen op van wetstechnische aard, het maakt ook veel emoties los in de samenleving, met name onder bevolkingsgroepen die op godsdienstige gronden hechten aan eigen ritussen. Dit heeft de VVD-fractie aangezet tot vragen; de beantwoording in de memorie van antwoord heeft onze twijfels niet weggenomen.

In algemene zin vraagt de fractie zich af of dit soort onderwerpen zich wel leent voor initiatiefwetgeving. Onderwerpen die emoties losmaken of engagement oproepen, dreigen ad hoc in wetsteksten te worden vervat, dit echter zonder

heldere grondwettelijke verankering en afstemming op de internationale omgeving, ook zonder voldoende oog voor de effectiviteit van de voorgestane regeling en zonder adequate compensatie voor veroorzaakte schade. Integratie in een omvattend wettelijk kader legt het dan af tegen bevoegenheid en gemoraliseer. Dit geldt ook onderhavig voorstel. Ik zal dit duidelijk maken en een andere benadering in overweging geven, een die ook recht wil doen aan het dierwelzijn.

Om te beginnen enkele opmerkingen over een precare kwestie, namelijk de afweging tussen dierwelzijn en het recht op vrijheid van godsdienst, inbegrepen het gebruik van godsdienstige ritussen. Is deze afweging in het voorliggende wetsvoorstel wel in balans? Zelden zijn complexe afwegingen te beslechten met eenduidige zwart-witschema's of in beton gegoten principes. Afwegingen vragen altijd weer interpretatie, inleving, gevoel voor nuances en maatwerk. Vandaar dat je nooit tot het bittere eind aan principes moet vasthouden. De Grondwet vraagt daarom om genuanceerde afwegingen rond de godsdienstvrijheid. Deze is niet onbepikt: eenieder heeft het recht zijn godsdienst te belijden "behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet". Er is dus wettelijke inperking mogelijk, zij het dat de Grondwet voor het vastleggen daarvan criteria formuleert, zoals dat van proportionaliteit. Op grond hiervan is het verbod op vrouwenbesnijdenis goed te verdedigen. Voldoet onderhavig wetsvoorstel aan deze eis van een zorgvuldige afweging van belangen?

De VVD-fractie is van mening dat de initiatiefneemster zich hiervan te gemakkelijk afmaakt. Zo stelt ze in de memorie van antwoord dat we in onze beschaafde samenleving algemeen aanvaarde ethische principes aanhangen inzake de zorgplicht voor het dier. Intersubjectief gedeeld rechtsgevoel verbiedt daarom het nalaten van bedwelming bij de slacht en dwingt dus tot wetgeving.

Hier is sprake van een ethisch absolutisme: de principes van een meerderheid maken nadere afwegingen zo overbodig. Dit gaat wel erg snel. De vrijheid van godsdienst wordt hier expliciet ondergeschikt gemaakt aan fundamentele ethische waarden. Dus kan de ethiek linea recta doorlopen in wetsteksten. In omgekeerde zin kan ze dan ook stellen, dat als de onbedwelmde slacht eenmaal verboden is, dit als wettelijk kader een nadere belangenafweging overbodig maakt: je hebt je nu eenmaal aan de wet te houden. Dit maakt op rigide wijze een eind aan de belangenafweging die hoort bij de grondwettelijke eis van proportionaliteit.

Opmerkelijk is vervolgens wel dat initiatiefneemster zich in de memorie van toelichting toch niet gerust toont op deze eenduidigheid en alsnog een belangenafweging opvoert. Ook deze geeft te denken. Mochten dierliefhebbende burgers namelijk geschokt raken door de praktijk van een godsdienstige rite, dan verdienen hun emoties en de daarbij behorende Weltanschauung wettelijke bescherming; ze zijn namelijk superieur aan de godsdienstige rite. Dat de rituele slacht vervolgens ook niet past in een beschaafde samenleving, voegt daaraan nog een

eigentijds argument toe. Het wordt in dit land gewoonte elke wenselijke overtuiging te verbinden met het hoeden van de beschaving, een eigenaardigheid die van het begrip "beschaving" een ideologisch merkartikel maakt.

De VVD-fractie meent dat deze argumentaties geen recht doen aan het criterium van proportionaliteit in de afweging. Daarbij hecht deze fractie aan het fundamentele standpunt dat de rechtsstaat zorgvuldig hoort om te gaan met de vrijheden van de burger, vrijheden op het terrein van de godsdienst en zijn ritussen inbegrepen. Waar het gaat om rechtsstatelijke vrijheden en de daarbinnen te handhaven ruimte voor minderheden, horen meerderheden terughoudend te zijn in het hanteren van de procedurele meerderheidsregel. Democratie is niet identiek met het recht van meerderheden eigen opvattingen aan minderheden op te leggen. Dit wetsvoorstel dreigt hiermee in botsing te komen. De memorie van toelichting en de memorie van antwoord stellen immers dat morele waarden superieur zijn aan godsdienstige voorschriften; in onderhavig geval zouden godsdienstige tradities die dieren in hun welzijn aantasten zich maar moeten vernieuwen. Zo'n stelling kan een gevaarlijk precedent vormen. De VVD-fractie meent dat tolerantie en de bereidheid tot compromissen zwaarwegende waarden zijn. Dit wetsvoorstel gaat daaraan luchtigjes voorbij.

Dan de effectiviteit van het wetsvoorstel, waar het gaat om het beoogde dierwelzijn. De memorie van antwoord maakt niet duidelijk waarom initiatiefneemster Nederland geen verbod op het nuttigen van ritueel geslacht vlees heeft willen opleggen. Wil ze nog eens duidelijk maken waarom ze wel de slacht, maar niet het gebruik wil verbieden? Als gevolg hiervan heeft de wet een vreemde consequentie. Terwijl de export van onbedweld geslacht vlees uit Nederland laakbaar wordt genoemd, wordt de export door andere landen naar Nederland aangemoedigd. Hoe wonderlijk inconsequent: andere landen iets gunnen wat Nederland moet worden onthouden, namelijk de rituele slacht en de export van dergelijk vlees. De indienstster noemt dit zelf in principiële zin niet erg bevredigend. Hier is sprake van hypocrisie. De praktijk van de onbedweldde slacht wordt in feite over de grens geduwd. Dit suggereert dat het er minder toe doet hoe het met het dierwelzijn is gesteld, als we het hier maar niet merken. Intussen verliest Nederland wel eigen reguleringsmogelijkheden voor deze wijze van slacht. Wil de initiatiefneemster nog eens duidelijk maken wat de logica is achter haar redenering?

Nu de amendering op het initiële wetsvoorstel, de mogelijkheid van ontheffing. Dit amendement lijkt me een typisch voorbeeld van berouw over een wet die wel erg radicaal is en dus om een escape vraagt: een escape die initiatiefneemster zelf een farce noemt, maar die ze toch in het initiatief meeneemt. Acht ze het verlenen van een ontheffing uitvoerbaar? Ik hoor haar hier graag over. De VVD-fractie beschouwt deze ontheffingsmogelijkheid niet alleen als een farce, maar ook als een monstrum. Een ontheffing

op een verbodsregel vraagt van de overheid strikte, positief geformuleerde criteria. De aanvrager weet dan waar hij aan toe is en de overheid kan effectief handhaven. Dit wetsvoorstel introduceert de omgekeerde bewijslast: de aanvrager moet maar aantonen dat zijn methode van slacht de dieren minder benadeelt dan de wettelijk toegestane slachtpraktijk, dit met onomstreden wetenschappelijke onderbouwing.

De heer **Vliementhart** (SP): De heer Schaap neemt hiermee dus afstand van het amendement dat in de Tweede Kamer is aangenomen. Het siert hem dat hij dat expliciet toegeeft. Wij hebben vandaag veel kritiek gehoord, ook van andere partijen die dat amendement hebben gesteund. De heer Schaap stelt dat de indienster het amendement heeft overgenomen. Zij had geen andere keuze dan het over te nemen nadat het was aangenomen.

De heer **Schaap** (VVD): Jawel, de wet terugnemen.

De heer **Vliementhart** (SP): Dat kan, maar dan is natuurlijk de vraag of hier het beste niet het bederf van het goede is. Dat kunnen wij de indienster vragen maar het is iets te simpel om het hele amendement zo een-twee-drie op haar bordje te leggen met de vraag om uitleg en de opmerking dat zij dit zelf ook allemaal zo heeft gewild. Nee, ik heb de indruk dat het enigszins contrecoeur was, maar wij zullen het straks van haar horen.

De heer **Schaap** (VVD): Even voor de goede orde, welke emoties allemaal door het hoofd van de initiatiefneemster zijn gegaan doet er niet toe. Wat wij hier te beoordelen hebben is het voorliggend initiatiefwetsvoorstel. Dat is dus inbegrepen de ontheffingsmogelijkheid.

De heer **Vliementhart** (SP): Dat bestrijd ik ook helemaal niet maar er moet niet gedaan worden alsof de indienster hier om dit amendement heeft lopen vragen en/of erom heeft staan springen. Dat is het enige wat ik hier wil vaststellen.

De heer **Schaap** (VVD): Dat heb ik ook niet beweerd. Ik zeg alleen dat ik de consequentie zie van wat er in de Tweede Kamer is gebeurd. Dat loopt mee naar dit huis. Wij hebben dat te beoordelen.

De heer **Koffeman** (PvdD): Ik maak bezwaar tegen het feit dat collega Schaap beweert dat de indienster het amendement een "farce" zou hebben genoemd. Dat heeft zij namelijk niet gedaan, maar hij doet dit nu wel. Vervolgens becommentarieert hij de door hemzelf opgeworpen stelling. Dat lijkt me geen fatsoenlijke gang van zaken. De indienster heeft gezegd dat het amendement vooralsnog hypothetisch is, want op dit moment zijn er geen methodes bewezen diervriendelijker. Dat is heel wat anders dan dat ze het een farce heeft genoemd en dus kan de heer Schaap haar niet verwijten dat dat niet deugt. Wat de heer Schaap doet, dát deugt niet!

De heer **Schaap** (VVD): Akkoord. Dan neem ik het woord "farce" terug en verander ik het in "onuitvoerbaar".

De heer **Koffeman** (PvdD): Daarvoor geldt hetzelfde. Ook dat heeft ze niet gezegd.

De heer **Schaap** (VVD): Dan hoor ik graag wat zij wel precies heeft gezegd, maar ik meen toch duidelijk te hebben begrepen dat zij een succesvol gebruik van deze ontheffingsmogelijkheid niet voor de hand ziet liggen. Met andere woorden: de wet is aangevuld met een ontheffingsregel die niet kan werken.

Daar komt ook de wetenschappelijkheid die behoort bij de aanvraag voor ontheffing nog bij. Hoe stelt de initiatiefneemster zich dit wetenschappelijke bewijs voor, en dit dan ook nog op een terrein waarop wetenschappers het in groten getale met elkaar oneens zijn? Ik heb het dan, om even heel precies te zijn, over alle mogelijke nuances in de wetenschappelijke bewijsvoering en beweringen. De initiatiefneemster maakt zich hiervan af met de bewering dat onder wetenschappers consensus bestaat en dat er bij afwijkende stellingen sprake is van persoonlijke opvattingen. Dit lijkt mij een vorm van ideologisch afgedwongen consensus. Wat is een sluitend wetenschappelijk bewijs als cruciale delen van het slachtproces niet eenduidig meetbaar zijn en eindigen in kwalitatieve oordelen? De eis van evidentie en consensus maakt van het wetenschappelijk oordeel een geloofszaak. Geloof mag zelfs zonder feiten zekerheden bieden. Wetenschap biedt daarentegen onzekerheid en wel vanwege lastig te interpreteren feiten. Wetenschap kan besluitvorming ondersteunen, maar is nooit absoluut sluitend, vandaar de bestuurlijke afweging als sluitstuk van het proces van oordeelsvorming. De eis van evidentie vraagt te veel van de wetenschap, zeker als hier moeilijk grijpbare zaken als pijnbeleving, stress, gevoel en bewustzijn aan de orde zijn.

De verbodswet met ontheffingsmogelijkheden pretendeert het dierenwelzijn te dienen en in enen godsdienstige ritussen ruimte te geven. De praktijk zal een onuitvoerbare, niet te handhaven en onwenselijke wijze van werken opleveren. Opmerkelijk is voorts dat deze verbodswet de industriële slachtmethode tot norm verheft. Het moge toch duidelijk zijn dat ook in deze sector nog vele verbeteringen wenselijk zijn.

De VVD-fractie heeft grote moeite heeft met dit wetsvoorstel. Nu is onze fractie er zeker van overtuigd dat onoordeelkundig, onbedwelmde slachten het dierenwelzijn schaadt en dat hiertegen moet worden opgetreden. Dit geldt echter niet alleen voor deze wijze van slacht, maar ook voor de gangbare. Ook daar zijn aanpassingen wenselijk. Daarom moet er doorlopend worden gezocht naar verbeteringen en naar een traject dat de rituele én de industriële slacht omvat. Deze zoektocht naar betere technieken en praktijken is geen zaak van simpele, wettelijke oplegging, maar vraagt intensief overleg met betrokkenen en de inzet van

onderzoeksinstellingen. Het ware wenselijk verbeteringen vervolgens vast te leggen in positief geformuleerde regelgeving, aangevuld met bijvoorbeeld vergunningseisen voor het wie, waar en hoe van de slacht. We pleiten hier dus voor criteria voor zowel de rituele slacht als de gangbare industriële. Is de initiatiefneemster bereid haar wetsvoorstel in te trekken en ruimte maken voor wetgeving die zich hierop richt?

In het verlengde hiervan heb ik een vraag aan de staatssecretaris en daaraan verbonden een verzoek. Deelt hij de twijfels over de uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid van voorliggend wetsvoorstel? Graag geeft de VVD-fractie hem in overweging om de onderhavige kwestie over te nemen in een eigen traject van overleg, onderzoek en regelgeving. Dit moet dan gericht zijn op het verbeteren van de bedwelmde en de onbedwelmde slachtpraktijken, onder nader te formuleren wettelijke voorwaarden en een aanvullend vergunningsstelsel. Het voorliggende, wettelijke verbod op de onbedwelmde slacht met ontheffing, kan dan vervangen worden door het toestaan van de rituele en de bedwelmde slacht onder een transparante en handhaafbare wettelijke regulering. Ik overweeg hierover in tweede termijn een motie in te dienen. Graag verneem ik van de staatssecretaris zijn opvatting over deze suggestie.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Hoe oordeelt de heer Schaap over de informatie die wij van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde hebben gekregen en over het DIALREL-rapport? Zij zijn heel duidelijk en stellen dat het onbedweld slachten zeker voor runderen en ook voor schapen een aantasting van het dierenwelzijn is. Hoe oordeelt de heer Schaap over deze feiten uit deze rapporten?

De heer **Schaap** (VVD): Op basis van deze rapportages acht ik het zeer wel mogelijk dat de onbedwelmde slacht zo gemiddeld genomen -- dan heb ik het over de slachttechnieken en -praktijken, verdeeld over de verschillende diersoorten -- in moet leveren op diervriendelijkheid en dierenwelzijn. Dat acht ik zeer wel mogelijk. Dan komt echter het principe aan de orde van proportionaliteit bij de afweging van wettelijke ingrepen in deze zaak. Die overweging brengt mij tot de stelling dat beide praktijken en methoden moeten worden toegestaan en dat daar een verbeteringstraject dat handhaafbaar is in gang moet worden gezet.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Als van de zijde van de diergeneeskundigen heel duidelijk wordt gesteld dat het onbedweld slachten voor bepaalde dieren echt een onaanvaardbaar lijden is, moet dat dan in de optiek van de heer Schaap niet betekenen dat het onbedweld slachten moet worden teruggedrongen en dat het in een aantal situaties wel degelijk verboden moet worden?

De heer **Schaap** (VVD): Voor de goede orde: ik ben niet een persoonlijk voorstander van de rituele slacht, maar ik erken de vrijheid van groeperingen

om gebruik te maken van deze rite, zij het onder wettelijke regulering. Nogmaals, als het duidelijk is dat de bedwelmde slacht en voor mijn part verbeterde technieken en methoden het dierenwelzijn ten goede komen, dan hoop ik werkelijk, als dat duidelijk afsteekt bij de onbedwelmde slacht, dat de onbedwelmde slacht terugloopt. Dit moet echter niet wettelijk worden afgedwongen bij deze minderheidsgroepen.

*N

De heer **Nagel** (50PLUS): Voorzitter. Ook ik wil beginnen met de complimenten en felicitaties aan de senatoren Vos en Faber voor hun maidenspeech. Verder spreek ik namens 50PLUS onze grote waardering uitspreken voor mevrouw Thieme, die zeer veel tijd en moeite heeft genomen om het initiatiefwetsvoorstel dat nu aan de orde is te ontwerpen en parlementair te doen behandelen.

Het is vandaag zonder twijfel een bijzonder debat. Het hoogtepunt tot nu toe was voor ons een opmerking van senator Holdijk, gedogter van het kabinet dat het aantal koopzondagen beperkt, die onthulde dat je met religie niet kunt polderen.

Het wetsvoorstel heeft twee kanten die met elkaar de nodige spanning hebben opgeleverd. Enerzijds zal iedereen het toejuichen als de dieren bij hun slachting geen onnodig leed en pijn te verduren krijgen. Anderzijds staat bij iedereen de vrijheid van godsdienst hoog op de lijst. Het Tweede Kamerlid Martijn van Dam van de PvdA typeerde het trefzeker door te stellen dat hij in de kleine tien jaar dat hij volksvertegenwoordiger is, nog nooit een debat had meegemaakt dat zo veel in de Nederlandse samenleving had losgemaakt. Hij zei dat het voor niemand een eenvoudige afweging is. Dat geldt ook vandaag voor ons bij het bepalen van ons standpunt.

Hoe sterk de politici in de Tweede Kamer meegingen op de emotionele golven, bleek ook uit de daar ingediende moties waarin gevraagd werd om de kantenbox in slachterijen zo snel mogelijk te verbieden, om maatregelen die het dierenwelzijn verhogen door hogere dan de Europese normen te stellen bij het vervoer en de leefruimte van de dieren, om voorstellen om het dierenwelzijn vanaf de geboorte tot aan de dood van het dier te verbeteren, alsook om binnen een halfjaar te komen met een plan van aanpak ter verbetering van het slachtproces, zoals meer rust tijdens het transport en de voorbereidingen, geen gladde vloeren, meer ventilatie, geen harde geluiden en correcte plaatsing van de bedwelmingsapparatuur. Menig dier zou, als het dit debat had kunnen volgen, zeker een traan uit de dierenooghoek hebben moeten pinken op deze ingelaste dierendag. Dat neemt niet weg dat het een onomstotelijk feit is dat de Partij voor de Dieren erin is geslaagd een brede maatschappelijke discussie los te maken, waarvan nu een gedeeltelijke afsluiting in deze Kamer gaat plaatsvinden.

We kunnen niet ontkennen dat het bepalen van een standpunt soms bemoeilijkt werd door tegenstrijdige meningen uit soms onverdachte

hoek. Zoals die van professor Kamphuisen, emeritus hoogleraar klinische neurofysiologie in Leiden die, onder de vermelding geen jood of moslim te zijn, op de hoorzitting op 16 juni in de Tweede Kamer vertelde over een door hem uitgevoerd onderzoek in verschillende slachthuizen in de jaren tachtig en negentig dat hem tot de conclusie bracht dat slachten met de halssnede geen extra lijden veroorzaakt omdat de bloeddruk in de hersenen onmiddellijk verdwijnt en daarmee tegelijkertijd het bewustzijn.

Tegenover die opvatting staan echter zeer vele rapporten zoals die in de memorie van antwoord zijn genoemd. Ook de staatssecretaris van EL&I schrijft in zijn brief van 25 november 2011 namens het kabinet dat het welzijn van dieren tijdens het onbedwelmd doden meer wordt aangetast dan bij het bedwelmd slachten. Dat is met name het geval bij grotere dieren zoals runderen. Die constatering staat wat mij betreft niet ter discussie, schrijft de staatssecretaris. Wel stelt hij de vraag of de geconstateerde aantasting van het dierenwelzijn de inperking van het recht op godsdienstvrijheid kan rechtvaardigen.

Dit lijkt ons de kern. Het gaat om die keuze. Er zijn in Nederland 65 slachtplaatsen waar het onbedwelmd ritueel slachten voor offerfeesten plaatsvindt. Naar schatting gaat het om 2 miljoen dieren die, zo blijkt uit meermaals geciteerd onderzoek van onder andere de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Dierengeneeskunde, te lijden krijgen door extra stress, pijn en doodsangst. Dit wordt onaanvaardbaar dierenleed genoemd. In de memorie van toelichting gezonden aan de Tweede Kamer wordt op pagina 5 hiervan een uitgebreide opsomming gegeven waaruit ik zowel vanwege de tijd als vanwege het weerzinwekkende karakter niet zal citeren.

De weging met de mogelijke aantasting van de vrijheid van godsdienst dient dus gemaakt te worden. Daarbij zullen we ook de moderne technologische ontwikkelingen moeten betrekken. In dat verband is het in onze ogen van grote betekenis dat het aangenomen amendement-Van Veldhoven in de wet is opgenomen in artikel 1. Hierin wordt geregeld dat er bij Algemene Maatregel van Bestuur ontheffing kan worden gekregen van de regel dat dieren voorafgaand bedwelmd moeten worden, indien dit op een andere manier zonder extra pijn kan worden bereikt. Dat is een helder uitgangspunt.

Het nu gevoerde debat maakt ook vandaag diepe indruk. Het besef groeit: hoe gaan we met dieren om, ook als ze niet ritueel geslacht worden? Misschien zijn er senatoren die tijdens de kerstmaaltijd een kort ogenblik aan dit debat zullen terugdenken.

Samenvattend: 50PLUS heeft zeker de vrijheid van godsdienst zwaar meegewogen maar gelooft oprecht dat op grond van eerder genoemde feiten een verantwoorde keuze wordt gemaakt door het voorliggende wetsvoorstel te steunen.

De heer **De Lange** (OSF): Voorzitter. Allereerst mijn felicitaties aan mevrouw Vos en mevrouw Faber voor hun maidenspeeches vandaag. Ik geef ook mijn welgemeende complimenten aan initiatiefneemster Thieme van de Partij voor de Dieren. Zij heeft zeer veel energie gestoken in het voorliggende wetsvoorstel en dat verdient bewondering. Wetsvoorstel 31571 heeft maatschappelijk veel stof doen opwaaien en bij groepen burgers de nodige emoties losgemaakt. De hoeveelheid reacties uit de samenleving is aanzienlijk groter dan die bij alle andere wetsvoorstellen die in de afgelopen periode voorbij zijn gekomen. Als fractie hechten wij er dan ook aan, onze uitgangspunten helder te formuleren om ten aanzien van het al dan niet verbieden van onverdoofd ritueel slachten tot een afgewogen en goed onderbouwd standpunt te komen.

De OSF kiest ervoor een strikt seculiere partij te zijn, die uiteraard de grondwettelijke vrijheid van godsdienst respecteert, maar uitgaat van het secularisme, waarbij kerk en staat volstrekt gescheiden dienen te blijven. Wij menen dat argumenten die expliciet aan een bepaalde godsdienst of bepaalde godsdiensten zijn ontleend, in het maatschappelijk debat geen overwegende rol dienen te spelen. In dit verband zij opgemerkt dat wij de Franse opvattingen over "laïcité" of laïcisme delen. Het Franse laïcisme heeft een lange geschiedenis en is in zijn huidige vorm gebaseerd op de wet van 1905 waarin de scheiding van kerk en staat geregeld werd.

Laïcisme impliceert vrijheid van godsdienst, maar weigert een speciale positie aan welke godsdienst dan ook toe te kennen. Godsdienst is louter een privéaangelegenheid van een inwoner van een seculiere staat. Laïcisme erkent slechts feitelijk de (godsdienstige) instituten of organisaties, als volledig vreemd aan de staat, en niet de godsdiensten zelf. Laïcisme is dus niet antigodsdienstig. Een laïcist kan gewoon een gelovig persoon zijn in zijn privéleven en hij mag zijn geloof openlijk belijden, maar in de inrichting van de staat spelen deze overwegingen geen rol.

Ten aanzien van de wijze waarop in onze samenleving dieren behandeld worden, heeft mijn fractie eveneens heldere uitgangspunten. Wij zijn geen principieel voorstander van vegetarisme en aanvaarden het consumeren van dierlijke producten door mensen. De evolutionaire voorgeschiedenis laat onmiskenbaar zien hoe de mens zich tot omnivoor ontwikkeld heeft, en onze fractie aanvaardt dit als een gegeven. Vanuit deze optiek is er dus ruimte voor het slachten van dieren en ook voor de jacht. Echter, bij al deze activiteiten dient zeer veel plaats ingeruimd te worden voor dierenwelzijn, waarbij waar dat maar enigszins mogelijk is, het lijden van het dier tot een absoluut minimum beperkt wordt.

Dit uitgangspunt impliceert eveneens dat steeds opnieuw gezien moet worden in hoeverre oude technieken door nieuwe vervangen kunnen worden. In onze opvatting is het dan ook wenselijk dat gebruikte methoden regelmatig getoetst worden aan veranderende en nieuwe wetenschappelijke inzichten. In deze optiek is het

minimaliseren van het dierlijk lijden bij slacht en jacht een voortdurende opgave waarvoor mens en politiek continu gesteld worden. Als we de geschiedenis overzien, dan is het invoeren van nieuwe methoden die mede beogen het dierenwelzijn te bevorderen, niets nieuws. Het is naar de mening van mijn fractie om dergelijke redenen dat onverdoofd slachten, daterend uit een voorbije periode toen andere oplossingen nog niet voorhanden waren, grotendeels vervangen is door verdoofd slachten. In de ogen van mijn fractie is dat een logische en onontkoombare ontwikkeling.

Mijn fractie is van mening dat de wijze waarop onze samenleving het begrip dierenwelzijn probeert in te vullen, een continu proces is waarbij in de praktijk dit welzijn vaak wordt afgewogen of zelfs opgeofferd aan economische motieven of aan beperkte deelbelangen. De discussie over megastallen is in dit verband welsprekend. Het is hier nu niet de plaats om het debat over megastallen te voeren. Wel is dit debat een illustratie van het feit dat bij een toenemend deel van onze bevolking de notie van dierenwelzijn een steeds groter gewicht krijgt. Ook het besef dat enorme schaalvergroting niet alleen dikwijls gepaard gaat met afnemend dierenwelzijn, maar zelfs tot gezondheidsproblemen onder mensen aanleiding kan geven, zal hieraan niet vreemd zijn. Dierenwelzijn is terecht een belangrijk onderwerp op de politieke agenda geworden, zoals het een moderne samenleving betaamt.

In de natuurwetenschappen zijn zogenaamde gedachte-experimenten niet ongebruikelijk. Laten we ook in het huidige geval eens een dergelijk gedachte-experiment uitvoeren. We kunnen onszelf de volgende vraag stellen: in het geval dat bepaalde godsdienstige groeperingen om onverschillig welke reden niet meer zouden bestaan, zou onder die omstandigheden het onverdoofd ritueel slachten tot op de huidige dag nog uitgeoefend worden? Ik waag dat ernstig te betwijfelen. Het ligt dan ook niet voor de hand dat argumenten anders dan van godsdienstige aard gevonden zouden kunnen worden ten gunste van het onveranderbaar handhaven van methoden die duizenden jaren geleden tot stand zijn gekomen.

In een rationele wereld moet altijd ruimte zijn voor de implementatie van nieuwe toetsbare wetenschappelijke inzichten op basis waarvan oude rituelen aangepast of zelfs beëindigd worden. Sterker nog, een rationele wereld kan uitsluitend als zodanig functioneren op basis van heldere, objectief toetsbare criteria. Dit ontkennen met een beroep op eventuele openbaringen van een opperwezen die door hun aard niet toetsbaar zijn, is voor mijn fractie onvoldoende overtuigend. Mijn fractie kent daarom aan argumenten van deze soort in het publieke maatschappelijke debat geen groot gewicht toe. Ook zien wij niet in dat met het aanvaarden van het voorliggende wetsvoorstel de godsdienstvrijheid op onaantvaardbare wijze in het geding zou zijn. Wij zullen dan ook vóór het wetsvoorstel stemmen.

De beraadslaging wordt geschorst.

De vergadering wordt van 15.30 uur tot 15.40 uur geschorst.

Voorzitter: Putters

*B

!Belastingplan 2012 c.a.!

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- **het wetsvoorstel Wijziging van enkele belastingwetten en enige andere wetten (Belastingplan 2012) (33003);**

- **het wetsvoorstel Wijziging van enkele belastingwetten en enige andere wetten (Overige fiscale maatregelen 2012) (33004);**

- **het wetsvoorstel Wijziging van de Algemene wet inkomensafhankelijke regelingen en Overige fiscale maatregelen 2009 in verband met de dwangsomregeling van de Algemene wet bestuursrecht (Wet toepassing dwangsomregeling toeslagen) (33005);**

- **het wetsvoorstel Wijziging van enkele belastingwetten (Geefwet) (33006);**

- **het wetsvoorstel Wijziging van de Wet op de belasting van personenauto's en motorrijwielen 1992, de Wet op de motorrijtuigenbelasting 1994 en enige andere wetten (Wet uitwerking autobrief) (33007).**

(Zie vergadering van 12 december 2011.)

De beraadslaging wordt hervat.

*N

Staatssecretaris **Weekers**: Voorzitter. Allereerst dank ik de leden van de Eerste Kamer hartelijk voor de belangstelling die zij hebben voor het Belastingplan. Ik feliciteer de heer Bröcker met zijn maidenspeech. Ik hoop nog vaak met hem van gedachten te kunnen wisselen, ook over de door hem genoemde speerpunten, zoals wetgevingskwaliteit, eenvoud en betrouwbare overheid. Het spijt mij dat ik niet alle antwoorden mondeling kan geven, want daarvoor is de mij toebedeelde tijd van twee uur net iets te krap. Daarom heb ik de Kamer vanochtend een uitgebreide brief gestuurd met schriftelijke antwoorden. In mijn mondelinge beantwoording ga ik uit van een paar blokken. Ik zal beginnen met het pakket Belastingplan, waarbij ik eerst zal ingaan op kleine belastingen, vergroening, CO₂ en de verschuiving van de inkomstenbelasting naar de btw. Daarna zal ik ingaan op het thema zorgwoco's, dat door diverse sprekers aan de orde is gesteld. Vervolgens zal ik spreken over de Geefwet en ten slotte zal ik de overige vragen beantwoorden op het vlak van groen beleggen, eigen woning en koopkracht en lasten.

De heer Bröcker geeft aan dat er nu echt werk gemaakt moet worden van een betere spreiding van fiscale wetgeving. Tegen hem, maar ook tegen andere leden van de Kamer, zeg ik dat wat eerder kan worden ingediend, zeker ook zal

worden ingediend. Ik loop daarbij echter wel aan tegen bepaalde beperkingen. Een eerdere indiening is immers alleen maar mogelijk bij maatregelen die per saldo geen budgettaire gevolgen hebben. Als een maatregel alleen maar binnen een bepaalde wet budgettaire gevolgen heeft in de vorm van grondslagverbreding en tariefsverlaging, kunnen wij die in één wet stoppen. Als echter in één wet geld wordt opgehaald dat vervolgens aan andere zaken besteed wordt, zal ik wel de budgettaire samenhang dienen te betrachten, simpelweg vanwege het feit dat ik anders het risico loop dat er wel voor de lusten wordt gestemd, maar nog niet voor de lasten. Daarmee wordt dan een gat geslagen in het budgettaire kader. Dat is een van de beperkingen waarmee ik te maken heb.

Voorts heb ik te maken met de beperking dat er, anders dan bij het Belastingplan, in beginsel geen spoedprocedures mogelijk zijn. Een procedure via het ambtelijk voorportaal, via onderraad, ministerraad en Raad van State, kost gewoonlijk minimaal vier maanden. Dit betekent dat het conceptwetsvoorstel half februari klaar moet zijn om het half juni te kunnen indienen bij de Tweede Kamer. Kijkend naar de op fiscaal wetgevingsterrein drukke najaarsmaanden, heb ik tot het eind van het jaar alle ambtelijke wetgevingscapaciteit nodig in het kader van het Belastingplan. Eerst is er de behandeling van het Belastingplan in de Tweede Kamer, vervolgens de behandeling in de Eerste Kamer, en daarnaast moeten nog enkele uitvoeringsbesluiten worden voorbereid. Ik kan dus pas na de jaarwisseling weer beschikken over ambtelijke wetgevingscapaciteit.

Voor 2012 heb ik het volgende voor ogen. In de voor het zomerreces in te dienen fiscale verzamelwet zal ik zo veel mogelijk maatregelen opnemen. Daarnaast zal ik mij ervoor inspannen dat het wetsvoorstel Bosal en de in de fiscale agenda aangekondigde wetwijzigingen op het terrein van het formele recht voor het zomerreces naar de Tweede Kamer gaan. Mocht dat onverhoopt niet mogelijk blijken, dan zeg ik graag toe dat ik beide Kamers voor het zomerreces over deze twee onderwerpen schriftelijk zal informeren, zodat wij daar in elk geval voor het zomerreces een debat over kunnen voeren. Ik heb dat dit jaar gedaan met bijvoorbeeld de autobrief, die ik vrij uitgebreid en ook aan de hand van een uitgebreide studie aan de beide Kamers heb gestuurd. Dat heeft geleid tot een eerste bespreking met de Tweede Kamer voor het zomerreces. Uiteindelijk heeft het daaruit voortgevloeide wetsvoorstel een vrij soepele behandeling gekregen, omdat het parlement zich al had kunnen uitspreken.

De heer Bröcker heeft terecht aangegeven dat al in de fiscale agenda werd gerefereerd aan bepaalde onderwerpen die nu in het Belastingplan worden geregeld, onder meer de twee maatregelen in de Vpb, te weten de objectvrijstelling en de overnameholding. Hij heeft zelf al aangegeven dat wij daar ook al eerder een discussie over kunnen voeren. Nogmaals, alles wat ik straks tijdig in wetgeving kan onderbrengen, zal ik daar zeker in onderbrengen, want ook ik verkies die procedure. Voor zover dat niet mogelijk is met de twee wetten

die ik heb aangegeven, zal ik dat per brief doen. Als er sprake is van budgettaire samenhang, ben ik wel genoodzaakt het in één pakket aan te leveren.

Mevrouw De Boer vraagt of kan worden onderbouwd dat Nederland een van de koplopers is in Europa op het gebied van milieubelastingen en of dit zo blijft na afschaffing van een aantal kleine belastingen. Uit de OESO-studie Taxation, Innovation and the Environment uit 2010 blijkt dat wij een van de koplopers zijn op het gebied van milieubelastingen. In deze studie wordt voor alle OESO-landen de opbrengst van de milieubelastingen gerelateerd aan het bbp. Alleen Denemarken heeft volgens de studie naar verhouding een groter aandeel milieubelastingen dan Nederland. Ook na het afschaffen van een aantal kleine milieubelastingen zal Nederland nog steeds tot de koplopers behoren, want het aandeel milieubelastingen gerelateerd aan het bbp zal door afschaffing van die kleine belastingen slechts met 0,1% dalen.

Dat Nederland tot de koplopers blijft behoren, stemt dit kabinet tevreden, maar het is geen doel op zich. In de fiscale agenda, maar ook in de belastingplannen heeft men kunnen lezen dat het kabinet inzet, zoals ook de heren Bröcker, Essers en van Strien hebben aangegeven, op het terugdringen van instrumentalisme bij de belastingheffing.

Mevrouw De Boer heeft vragen gesteld over de fiscale behandeling van brandstoffen en de stappen die hiervoor in de Europese Unie worden gezet. Ook de heer Ester van de ChristenUnie heeft gesproken over de ambities rond de fiscale agenda. Hij heeft gevraagd of ik de vergroening en de verduurzaming van ons productiesysteem en consumptiepatroon serieus neem en welke maatregelen ik voor ogen heb. Eerder heb ik met mevrouw De Boer een discussie gevoerd over het door haar gebruikte begrip "subsidie". Op dit punt verschillen wij duidelijk van mening. Zij verwijst naar de Roadmap to a Resource Efficient Europe. In dit stuk is door de Europese Commissie als mijlpaal geformuleerd dat de milieuschadelijke subsidies in 2020 moeten zijn uitgefaseerd. De Europese Commissie heeft voorgesteld dat lidstaten in 2012 hun milieuschadelijke subsidies in kaart moeten brengen en in de periode 2012-2013 moeten aangeven hoe die worden uitgefaseerd. Het kabinet vindt het belangrijk dat deze discussie op Europees niveau wordt gevoerd, mede omdat veel van deze subsidies gebaseerd zijn op Europese regelgeving.

Vervolgens een opmerking over de verschuiving van belasting op arbeid naar belasting op milieuvervuulende activiteiten. In de fiscale agenda heb ik aangegeven dat de verhoging van milieubelastingen vooral op Europees niveau moet worden gerealiseerd. Dat Europees traject is nodig, zeg ik vooral tegen de heer Ester, om grenseffecten te vermijden en om te voorkomen dat Nederlandse bedrijven minder goed kunnen concurreren met bedrijven uit andere Europese landen. Een internationale aanpak is des te meer van belang omdat veel verlaagde tarieven en vrijstellingen voor fossiele brandstoffen rechtstreeks het gevolg zijn van communautair recht of door Nederland gesloten

verdragen. Andere Europese landen hebben vergelijkbare regelingen. Een voorbeeld is de accijnsvrijstelling voor luchtvaart en scheepvaart. Het kabinet kan alleen op internationaal niveau aandringen op afschaffing van deze vrijstellingen. Daarnaast zet het kabinet, mede met het oog op het bevorderen van het gelijke speelveld op Europees niveau, in op hogere milieubelastingtarieven voor energieverbruik. Dit gebeurt in het kader van de onderhandelingen over het voorstel van de Europese Commissie tot herziening van de Energiebelastingrichtlijn. Wij behoren tot de koplopers als het gaat om energiebelastingen. Als wij de minimumnormen op Europees vlak verder omhoog weten te krijgen, zie ik ook meer ruimte voor een nadere vergroeningsslag in Nederland. Op dit moment acht ik die echter onverantwoord, omdat daarmee bepaalde sectoren of bedrijven de grens over worden gejaagd. Uiteindelijk is het milieu daarmee niet gediend, want de milieuvervuilende activiteiten van bijvoorbeeld een staalbedrijf gaan nog steeds door terwijl de revenuen daarvan niet meer in dit land worden genoten en de werkgelegenheid verdwijnt. Dat lijkt mij het paard achter de wagen spannen.

Mevrouw **De Boer** (GroenLinks): Ik hoorde de staatssecretaris zeggen dat het kabinet op Europees niveau alleen kan inzetten op bijvoorbeeld afschaffing van de belastingvrijstelling voor scheepvaart- en luchtvaartbrandstof. Gaat het kabinet dat ook doen? Is dat ook de inzet? Kan het dat doen of wil het dat ook doen?

Staatssecretaris **Weekers**: Ik heb aangegeven dat wij wat dit betreft vooral inzetten op het ophogen van de minimumtarieven. Wijziging van de tarieven van kerosinevrijstelling of brandstof voor scheepvaart -- het Verdrag van Mannheim -- moeten internationaal worden opgepakt. Als ik daartoe een mogelijkheid zie, zal ik die zeker niet nalaten. Daarmee is echter niet gezegd dat het morgen ook is gerealiseerd. Er zijn veel belangen en Nederland loopt hierop niet vooruit, zoals wij destijds met de vliegtaks hebben gedaan. Dat heeft uiteindelijk tot veel schade geleid. Deze belasting werd door het vorige kabinet ingevoerd, maar tegelijkertijd ook weer afgeschaft vanwege de schadelijke effecten. Deze discussie zal ik echter zeker in Europees verband voeren.

Het kabinet zit ook niet stil op het gebied van vergroening en verduurzaming. Ik wijs in dit verband op het wetsvoorstel Wet uitwerking autobrief en op het wetsvoorstel opslag duurzame energie in het kader van SDE+, waar het kabinet binnenkort mee komt. Dit zal leiden tot een aanzienlijke verhoging van de energieheffingen. Het gaat hierbij om structureel 1,4 mld. extra in 2030, qua kosten ongeveer 30% van de huidige energiebelasting. In deze kabinet wordt dit al langzaam ingefaseerd. Dat wordt straks zichtbaar in de energierekening, bovenop de gas- en elektriciteitsprijs. Het kabinet kent echter zijn grenzen wat betreft mogelijke

concurrentieverstoring en wat voor de burgers nog aan koopkracht nog kan worden opgevangen.

De heer **Van Boxtel** (D66): Misschien is het niet de goede plek om dit naar voren te brengen, maar toch doe ik het. Wij spreken nu over het Belastingplan en we hebben het over allerlei energiebelastingen. Er zijn inmiddels heel veel lijstjes beschikbaar, waaruit blijkt dat Nederland op het gebied van verduurzaming bij veel landen achterblijft. Dat heeft enerzijds met de druk vanuit de belastingen te maken en anderzijds met het ontbreken van stimulerende maatregelen. Ik maak mij er zorgen over dat bij al die grote hervormingen die wij nodig hebben om onze economie weer vliegend te krijgen, de kansen en potenties in Nederland op het gebied van innovatie niet benut worden. De tragiek nu is dat wij alleen over belastingen praten en dus kan ik dat de staatssecretaris niet verwijten. Ik wil hem echter meegeven om in het kabinet te bepleiten dat de linker- en de rechterhand van het beleid samengaan. Wij hebben het ook bij de algemene politieke beschouwingen aan de orde gehad.

Staatssecretaris **Weekers**: Ik zou deze discussie heel graag hier en nu voeren, maar ik vrees dat de tijd daar net wat te krap voor is. Het kabinet heeft afgesproken dat wij aan de Europese doelstellingen zullen voldoen, linksom of rechtsom. Collega Verhagen is bezig met tal van green deals. Ook specifiek voor innovatie -- waaronder ook milieu-innovatie en nieuwe energiebronnen -- hebben we instrumenten in het leven geroepen met dit Belastingplan. Ik wijs op de RDA, die ook kan worden gebruikt voor innovaties in het kader van milieu en energie. Ik wil dan ook de aantijging dat het kabinet niets zou doen op dit terrein of Europees zou achterlopen, verre van mij werpen. Integendeel. Ik vind het jammer dat de tijd ontbreekt om hierop dieper in te gaan, want ik merk dat de heer Van Boxtel en ik daaraan behoefte hebben. Het punt is in elk geval geadresseerd.

Mevrouw Sent heeft gevraagd of het afschaffen van kleine belastingen wel past binnen de prioriteiten van financiële stabiliteit, het weer gezond maken van de overheidsfinanciën en het versterken van het groeivermogen van de economie. Zij vraagt waarom het kabinet de kleine rijksbelastingen niet handhaaft, bovenop de voorgestelde grondslagverbreding en geeft aan dat de administratieve lasten verhoudingsgewijs laag zijn. Een belastingstelsel met minder belastingsoorten heeft lagere inningskosten dan een stelsel met heel veel verschillende belastingen. Hetzelfde geldt voor de administratieve lasten. Deze vereenvoudiging betekent ook het beperken van het belasten van specifieke, kleine grondslagen met als resultaat een beperkte opbrengst en weinig verlies van specifieke milieupbrengsten. Het handhaven van de kleine belastingen boven op de voorgestelde grondslagverbredende maatregel zou per saldo een lastenverzwaring betekenen die dit kabinet niet nastreeft. Wij hebben ervoor gekozen om binnen het lastenkader, waarin een onderscheid

wordt gemaakt tussen burgers en bedrijven, de ruimte voor bedrijven onder meer uit grondslagverbreding in de Vpb en de compensatie, nodig voor de hogere zorgpremies, voor een belangrijk terug te sluiten door het afschaffen van allerlei kleine belastingen. Dat is al jaren ook de wens van het bedrijfsleven.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Kan de staatssecretaris in dat kader reageren op de ramingen van het Centraal Planbureau die zojuist zijn uitgekomen? Het begrotingstekort komt volgend jaar uit op 4,6%. Hoe kunnen we het in zo'n situatie verantwoord vinden om bijna 1 mld. aan belastingen af te schaffen?

Staatssecretaris **Weekers**: Simpelweg omdat we andere belastingopbrengsten verhogen. De premies voor zorg zijn hoger dan die waarvan wij bij de start van het kabinet zijn uitgegaan. Wij hebben grondslagverbredende maatregelen genomen in de vennootschapsbelasting, dat wil zeggen dat de vaste inrichting en de overnameholding worden aangepakt. Daar is dus gewoon sprake van een schuif. Als mevrouw Sent voorstelt om het bedrijfsleven door de extra maatregelen zwaarder te belasten en tegelijkertijd de kleine belastingen niet wil afschaffen, is dat gewoon een onverbloemd pleidooi om de lasten met name voor het bedrijfsleven fors te verhogen.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Ik zou er graag een onverbloemd pleidooi voor willen houden om ons aan de Europese regels te houden. Met het huidige beleid komen wij met 4,6% begrotingstekort ruim boven de 3%. Ik vraag mij af hoe verantwoord het is om deze afschaffing te handhaven.

Staatssecretaris **Weekers**: De vraag is wanneer je je beleid moet bijstellen, dat wil zeggen op grond van welke studies. Welnu, daar zijn vaste momenten voor. Wij hebben nu de decemberraming van het CPB en in het voorjaar krijgen we een nieuwe raming met -- naar ik verwacht -- een doorkijkje naar 2013. Dan zullen wij de zaak opnieuw bekijken. Het is echter ook in de afgelopen jaren niet gebeurd dat een kabinet aan de hand van een decemberraming de zaak weer bijstelt, zeker niet op het moment dat er voor het laatst wordt gesproken over het Belastingplan in de Eerste Kamer. Wij hebben een vaste koers om het huishoudboekje op orde te brengen. Wij hebben heldere afspraken gemaakt in Europa, omdat wij willen dat iedereen zich houdt aan financiële degelijkheid. Als Nederland andere landen de maat neemt, zal Nederland ervoor moeten zorgen dat het zelf het huis op orde heeft en houdt. Daar komen wij op het juiste moment ook over te spreken, maar niet vandaag in het kader van het Belastingplan.

De heer Essers heeft nog vragen gesteld over de afvalstoffenbelasting, omdat hij zich zorgen maakt of er geen toename plaatsvindt van het storten van schadelijke stoffen. De staatssecretaris van I&M heeft in zijn brief Meerwaarde uit afval aangegeven hoe hij wil voorkomen dat er meer gestort gaat worden. Voor gevaarlijk afval geldt

hetzelfde als voor ander afval dat bij een stortplaats wordt afgegeven. Voor sommige gevaarlijke afvalstoffen zal storten de enige verwerkingsmogelijkheid zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval bij asbesthoudend afval. Los van de vraag of het belast wordt of niet, asbest zal uit gebouwen verwijderd moeten worden. Als er geen recyclingmogelijkheid is, zal het gestort moeten worden. Dat ontmoedig je niet door een belasting te heffen.

Er zijn wel initiatieven bij het bedrijfsleven om hechtgebonden asbestcement te vernietigen in een denaturatiefabriek, maar dat proces is nog niet operationeel. Op het moment dat zo'n proces wel operationeel is, zal de collega van I&M ook hiervoor een stortverbod in het leven roepen. Als storten niet meer de enige mogelijkheid is en er betere alternatieven zijn, heeft de collega van I&M een voldoende instrumentarium om te zorgen dat de juiste dingen gebeuren en dat dingen die niet zouden moeten gebeuren, worden verhinderd.

Er was nog een vraag of er een evaluatie kan komen van wat er gestort wordt en of daarbij sprake is van een toename. Dat wordt door de collega van I&M jaarlijks gerapporteerd in haar begroting over de werking van afvalstoffen. Komend jaar zal zij in die rapportage nadrukkelijk aandacht besteden aan de mogelijke gevolgen van de afschaffing van de afvalstoffenbelasting. De vraag die de heer Essers over de evaluatie heeft gesteld, heeft de heer Omtzigt in de Tweede Kamer ook gesteld. Ik heb toegezegd dat ik zijn verzoek zal doorgeleiden naar de collega van I&M. U krijgt hierover volgend jaar een rapport.

Mevrouw Sent heeft nog enkele vragen gesteld over de frisdrank- en waterbelasting. Zij vraagt mij of ik de neveloelen zuinig watergebruik en het bestrijden van obesitas niet belangrijk vind. Zij zet ook vraagtekens bij vereenvoudiging als argument. Ik heb in de fiscale agenda aangegeven -- ik vond het eigenlijk wel mooi dat de heer Bröcker dat gisteren ook nog als een van zijn ijkpunten naar voren bracht -- dat belastingheffing primair tot doel heeft om de schatkist te vullen om van daaruit de noodzakelijke publieke voorzieningen te bekostigen. Natuurlijk bestaan er gerechtvaardigde neveloelen. Ik heb dat in de schriftelijke voorbereiding op dit debat ook aangegeven. Er kan sprake zijn van herverdeling omdat je de sterkste schouders de zwaarste lasten wilt laten dragen. Wellicht wil je externe kosten zoals milieubelasting internaliseren; die moet je inprijzen en dat is logisch.

Je kunt gedrag gaan sturen, maar de vraag in hoeverre je gedrag moet gaan sturen en daarvoor het fiscaal instrumentarium wilt gebruiken, hangt af van politieke appreciatie. Ik wil daar terughoudend mee omspringen. Ik zeg niet dat ik het per definitie uitsluit, want de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat ook in dit belastingplan enkele fiscale instrumenten zitten; de Geefwet en de multiplier zijn fiscale instrumenten. De RDA is ook een fiscaal instrument. Ik zeg niet bij voorbaat dat ik overal op tegen ben, maar je moet wel heel goed bedenken of het belastingmiddel wel het meest geëigende instrument is.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Ik ben toch wel heel erg benieuwd hoe dit zich verhoudt tot de Geefwet. Waarom zijn de neventoelen obesitas en zuinig omgaan met water niet van belang bij de kleine rijksbelastingen, maar zijn de neventoelen bij de Geefwet, het stimuleren van cultureel ondernemerschap, wel van belang? Waarom wordt daarbij wel gedacht dat prikkels een belangrijke rol kunnen spelen?

Staatssecretaris **Weekers**: Ik ontken niet dat prikkels ook hier een zekere rol hebben. Bij kleine belastingen is die prikkel alleen niet erg effectief gebleken. Als je het tarief voor de verpakkingentaks of voor de grondwaterbelasting zou vertienvoudigen, dan kun je inderdaad behoorlijke gedragseffecten verwachten. Het kabinet kiest daar alleen niet voor.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Misschien komt u hier bij de behandeling van de Geefwet nog op terug. U schrijft in uw reactie dat giften vooral beïnvloed worden door welke goede doelen je een warm hart toedraagt. Waarom denkt u dan dat de multiplier in de Geefwet wel effect zal hebben? Misschien komt u daar later nog op terug.

Staatssecretaris **Weekers**: Mag ik de vragen over de Geefwet nog even parkeren tot wij daaraan toe zijn? Het kabinet vindt dat niet voor elk sympathiek doel belastingheffing als instrument moet worden gebruikt. Je kunt het hebben over frisdrankbelasting en obesitas, maar de frisdrankbelasting zit bijvoorbeeld ook op bruisend mineraalwater en op vruchtensappen. Die frisdrankbelasting zit niet op een vette hamburger. Volgens mij moet je hiervoor een heel andere discussie voeren. Je kunt dan beter gaan praten over een categorie-indeling in de btw. Overigens zie ik ook daarbij veel problemen opkomen.

Fiscale instrumenten moeten in principe tijdelijk zijn. Vandaar dat ik in de fiscale agenda heb aangegeven dat ik er voorstander van ben om een horizonbepaling te verbinden aan bepaalde fiscale instrumenten. Ik wil nu niet de discussie over de Geefwet openen, dat komt later in de middag, maar aan de multiplier en de Geefwet zit ook een horizonbepaling vast; die loopt over vijf jaar af. Als je het gerechtvaardigd vindt om een neventoel te introduceren, zul je die tijdelijk moeten laten zijn. Zo vind ik dat voor het neventoel van de autobelastingen om milieuvriendelijke auto's op de weg te laten rijden om daarmee het CO₂-probleem te adresseren, je het systeem van tijd tot tijd moet bijstellen. Dat hebben we met de wet op de autobelastingen dan ook gedaan. Ik kom daar later nog op terug. Kijkend naar deze kleinere belastingen levert de afschaffing toch een besparing op van 15 mln. aan uitvoeringskosten en 24 mln. aan administratieve lasten.

Dan heeft de heer Reuten nog vragen gesteld over het verschuiven van ib naar btw en ook de heer Bröcker heeft naar een dergelijke schuif geïnformeerd. Een schuif van lasten van directe naar indirecte belastingen heeft

verschillende voordelen. Ik hoef u niet te vertellen dat de lasten op arbeid in Nederland hoog zijn. Verlaging van deze lasten zal de concurrentiekracht van Nederland versterken en dat levert werkgelegenheid op, dat schept banen. Dat zou de heer Reuten toch moeten aanspreken. Indirecte belastingen verstoren het economisch proces veel minder dan directe belastingen. Indirecte belastingen, in elk geval de btw, dragen bij aan de soliditeit van de belastingopbrengsten. De soliditeit van de belastingopbrengsten is de mate waarin de opbrengst op lange termijn de nominale groei van het bbp volgt. Geringere volatiliteit van indirecte belasting is niet het hoofdargument van een schuif van directe naar indirecte belastingen, om een misverstand bij de heer Reuten weg te nemen.

De heer **Van Boxtel** (D66): Ik had het genoeg om vorig jaar een boek te mogen schrijven met de heer Vermeend, een van uw illustere voorgangers. Het zou zeer wel denkbaar zijn om de btw op bepaalde schadelijke zaken, zoals vetten, alcohol en tabak, flink te verhogen, om zodoende de extreem stijgende zorgkosten in de hand te houden. Daarmee verlicht je de premiestijging op arbeid. Ik zou het kabinet willen vragen, het komend jaar eens goed na te denken over de vraag of dit geen hulpmiddel kan zijn. Daarmee worden ook de kosten van VWS verlicht.

Staatssecretaris **Weekers**: Het is een interessante gedachte. Ik heb in de fiscale agenda aangegeven dat het zinvol is om met elkaar te discussiëren om de belasting op arbeid te verlagen en een schuif aan te brengen in de richting van belasting op consumptie. Daarover heeft helaas nog geen fundamenteel debat plaatsgevonden met de beide Kamers der Staten-Generaal. Ik heb wel uit de media vernomen dat bepaalde onderdelen in de ban gedaan zijn. Ik vind het de moeite waard om de suggestie van de heer Van Boxtel hierin mee te nemen. De randvoorwaarde is wel dat het uitvoerbaar moet zijn. Er zijn bijvoorbeeld bij de btw veel conflicten over de afbakening. Hoort iets nu onder het hoge of onder het lage tarief? De Kamer vindt bij mij gehoor als een systeem simpel uit te voeren is en appelleert aan rechtvaardigheidsgevoelens in de samenleving.

De heer **Reuten** (SP): Ik heb gevraagd naar het conjuncturele effect van een verschuiving naar de btw, want dan werken de automatische stabilisatoren minder en ontstaat er een verheviging van de conjunctuurbeweging. Gaat de staatssecretaris daarover nog iets zeggen, of vindt hij dat geen punt? De belastinginkomsten worden daar immers instabiel van. Het werkt precies andersom.

Staatssecretaris **Weekers**: Je moet kijken of de structurele opbrengst stabiel is en of een belastingopbrengst gelijke tred houdt met de economische ontwikkelingen in het land.

De heer **Reuten** (SP): Structureel maakt het volgens mij niets uit. Het gaat om de beweging van de belastinginkomsten. Die beweging werkt juist stabiliserend. De btw is minder volatiel dan de inkomstenbelastingen. Bij meer btw heffen, ontstaat er een verheving van de conjunctuur.

Staatssecretaris **Weekers**: Wij moeten geen overspannen verwachtingen hebben van die verschillen. Het gaat erom dat ik zeker moet kunnen zijn van stabiele belastingopbrengsten. Ik vind het niet zo'n ramp als er wat minder belastingopbrengsten zijn in een jaar waarin het wat slechter gaat met de economie dan in een jaar waarin het beter gaat met de economie. Sterker nog, wij hebben bij het begrotingsbeleid en de automatische stabilisatoren aangegeven dat wij daarop niet gaan corrigeren. Ik vind dat een goed uitgangspunt. Ik moet vooral in de gaten houden of bepaalde grondslagen niet steeds verder worden uitgehold, waardoor mijn belastinginkomsten in de toekomst weglopen. Dat zag ik gebeuren met de autobelastingen.

Sprekend over belasting op arbeid versus belasting op consumptie kun je je voorstellen dat, wanneer er relatief gezien steeds minder mensen werken, er een risico bestaat dat ook daar belastinginkomsten weglopen.

Wat ik veel belangrijker vind, is de notie hoe je gegeven een bepaalde noodzakelijke opbrengst het meest slim kunt omgaan met je belastingen opdat je concurrentiekracht ermee gebaat is en de welvaart ermee gediend is. Het systeem moet er in ieder geval toe leiden dat de koek wat groter gemaakt kan worden. Dat kan door het verschuiven van belasting op arbeid naar belasting op consumptie.

De heer **Reuten** (SP): Ik redeneer precies andersom. De btw fluctueert een beetje maar de inkomstenbelastingen fluctueren veel sterker. Juist in een sterke fluctuatie zit een dempend conjunctuureffect. Als je een schuif maakt van inkomstenbelastingen naar btw, neem je het contracyclische van de inkomstenbelasting weg en ontstaat er een hevigere crisis en hevigere conjuncturele effecten.

Staatssecretaris **Weekers**: Ik waag dat te betwijfelen. Ik zal zelf ook nog even in de cijfers duiken. Ik heb de cijfers hier niet paraat. Wat de inkomstenbelasting en wat de btw de afgelopen jaren hebben gedaan, is niet zo heel erg volatiel. De vennootschapsbelasting is wel erg volatiel. In een tijd dat het consumentenvertrouwen laag is, wordt er minder gekocht en is de btw-opbrengst lager, maar als mensen nog een baan of een uitkering hebben, betalen zij wel inkomstenbelasting. Ik zou wat preciezer naar die cijfers willen kijken. Nogmaals, ik zie daarin geen enorme volatiliteit. In termen van welvaart zie ik grote voordelen in de mogelijkheid om van het een naar het ander te kunnen verschuiven. Ik ben best bereid om de noties van de heer Reuten te toetsen en te zien of die kloppen. Daar heb ik geen moeite mee.

De **voorzitter**: De staatssecretaris zei dat hij vier blokjes heeft. Zijn die ongeveer even groot? Misschien kan hij het eerste blokje afronden?
**

Staatssecretaris **Weekers**: Zij zijn niet even groot, voorzitter.

Mevrouw Sent heeft erop gewezen dat ik in 2014 de CO₂-vrijstelling voor auto's loslaat en geen verlaagde bijtelling voor groen gas wil introduceren. Zij vraagt of ik daarmee de nevendoele van de belastingheffing zoals CO₂-reductie niet ondersteun.

De autobrief bewijst het tegendeel. Ik wil zo effectief mogelijk een reductie van CO₂ realiseren. Dat kan door stapeling te voorkomen, bijvoorbeeld door de vrijstelling van de motorrijtuigenbelasting in 2014 af te schaffen. Ook de heer Bröcker zette in zijn betoog vraagtekens bij het geven van een driedubbel belastingvoordeel voor milieuvriendelijke auto's. Het is helemaal niet nodig om zoveel dingen tegelijkertijd te doen.

Ik kom nu te spreken over de "well to wheel"- en de "tank to wheel"-benadering. Stimulering op basis van CO₂-uitstoot en bpm-bijtelling vindt plaats volgens een in Europa geharmoniseerde methodiek. Om tot een lagere bijtelling voor groen gas te komen, zou ik een veel meer gecompliceerde benadering moeten kiezen, namelijk de "well to wheel"-benadering, maar die zit nog niet besloten in de Europese systematiek. De heer Van Strien is hierop gisteren uitvoerig ingegaan. Jammer genoeg zijn daarover te weinig gegevens bekend. Ik wil in ieder geval niet voor een enkele brandstof een afwijkende methode hanteren. Ik wil techniekonafhankelijke en brandstofonafhankelijke methodes hanteren. Het gaat erom op welke wijze een reductie van de CO₂-uitstoot bereikt wordt.

Ik herinner eraan dat groen gas via de SDE-plusregeling behoorlijk gesubsidieerd wordt -- daarin gaat 1 mld. om -- en via lokale aankoopsubsidies die wel oplopen tot €3000 per voertuig. Om te komen tot een level playing field van de gasvormige brandstoffen, hebben wij ervoor gezorgd dat wij de introductie van dit soort brandstoffen faseren. Ik denk dat groen gas hiermee de benadering krijgt die het verdient.

De heer Van Strien heeft gevraagd of ik bereid ben ook aandacht te besteden aan de indirecte CO₂-uitstoot die vrijkomt bij de productie van auto's en in het bijzonder van elektrische auto's. Indien mogelijk wil ik daar best eens naar kijken en bij de aangekondigde evaluatie op terugkomen. Ik ben alleen bang dat wij slechts globaal de milieubelasting voor de productie en de sloop van elke auto boven water kunnen krijgen. Het is wel een interessante suggestie om in die evaluatie ook aandacht te besteden aan het directe en indirecte energieverbruik, met name bij de elektrische auto. Uiteindelijk moet je wel weten waarover je het hebt in de hele productieketen en de levensduurketen. Dat zou de meest eerlijke benadering zijn. Als ik daar uiteindelijk een instrumentarium voor heb, dat ook internationaal

moet zijn geharmoniseerd, kan ik me daarop baseren. Dat heb ik echter nog niet.

Dan kom ik bij het onderwerp van de zorgcorporaties. De heer Essers, de heer Bröcker en mevrouw Sent hebben een aantal vragen gesteld over de belastingplicht van zorgcorporaties. Voorzitter, dit is mijn tweede blokje. Dit is wat korter dan het eerste blokje.

De **voorzitter**: Dank u wel. Ik vergat te vragen of het eerste blokje het kleinste blokje was. Ik ben blij dat u het zelf zegt.

**

Staatssecretaris **Weekers**: Ik bedien u graag op uw wenken.

Zorgcorporaties houden zich, anders dan de naam doet vermoeden, primair bezig met het aanbieden van vastgoed. Ze leveren geen zorg. Zorgcorporaties zitten gemiddeld voor meer dan de helft in de markt voor aanleunwoningen. Dit is een markt waarop ook andere belastingplichtigen die Vpb betalen, actief zijn. Ik roep in herinnering dat het vorige kabinet alle woningcorporaties, inclusief de zorgcorporaties, met ingang van 1 januari 2008 integraal Vpb-plichtig heeft gemaakt. Dat is gedaan om een gelijk speelveld te realiseren en natuurlijk ook om een budgettaire opbrengst in te boeken.

De Europese Commissie heeft omwille van een gelijk speelveld destijds bezwaren geuit tegen de toen bestaande vrijstelling. Vanaf 2008 hebben de zogenaamde zorgcorporaties gezocht naar mogelijkheden om alsnog onder de heffing van de vennootschapsbelasting uit te komen. In een aantal individuele gevallen is -- we moeten achteraf constateren ten onrechte -- een beroep op de zorgvrijstelling door corporaties gehonoreerd. Dat was mede het gevolg van de verouderde terminologie van de wetbepaling. Ik kan me herinneren dat we daarover vorig jaar een uitgebreide discussie hebben gehad met de heer Essers. Hierin kwam artikel 5, lid 1, sub c aan de orde, waarin een vrijstelling staat voor het verschaffen van een onderkomen aan bejaarden, gebrekkigen of wezen. Daarmee staat het verlenen van zorg en de zorgbehoefte min of meer centraal. In de huidige plannen passen we deze terminologie aan. Deze terminologie is namelijk volstrekt uit de tijd en past totaal niet meer bij het beleid.

In 2009 is een beleidsbesluit uitgevaardigd op grond waarvan zorgcorporaties door het ontbreken van de zorgcomponent geen beroep kunnen doen op deze vrijstelling. Tijdens de plenaire behandeling van het Belastingplan 2011 bleek dat de onduidelijkheid nog steeds bestond. Dat kwam door de rare terminologie. Ik neem afstand van de opmerking van de heer Essers dat een soortgelijk voorstel vorig jaar na kritiek van de Kamer is ingetrokken en dat er wederom sprake zou zijn van een aanval op de vrijstelling. Dat is niet het geval. Ik heb aangegeven dat de vrijstelling niet meer bestaat sinds 1 januari 2008. In sommige gevallen heeft een inspecteur, ten onrechte, een beroep op het verouderde artikel gehonoreerd.

Voorzitter: Franken

Staatssecretaris **Weekers**: Mijn ambtsvoorganger heeft al gezegd dat dit niet klopt. Het is een *beleidsbesluit. Vorig jaar heb ik vanwege de onduidelijke terminologie in de wetgeving gezegd dat men nog één jaar extra respijt krijgt. Dat moet het dan, wat mij betreft, ook wel zijn.

Ik wil nu ingaan op de concurrentievervalsing. Zoals gezegd houden zorgcorporaties zich bezig met de verhuur van vastgoed. Bij zorginstellingen daarentegen ligt de nadruk op het verlenen van zorg. Zorgcorporaties moeten daarom worden vergeleken met verhuurders van andersoortig vastgoed en niet met instellingen die zich primair richten op het verlenen van zorg. Door de liberalisering van de zorg en de groei van de vraag naar ouderenhuisvesting neemt de interesse van beleggers en andere partijen in de verhuur van zorgvastgoed toe. Een vrijstelling van de Vpb voor zorgcorporaties heeft dan ook direct een concurrentienadeel tot gevolg voor alle andere woningcorporaties en aanbieders van commercieel vastgoed. Zowel de heer Essers als mevrouw Sent onderkent dat een herintroductie van een vrijstelling voor zorgcorporaties kan worden gekwalificeerd als ongeoorloofde staatssteun. Hiermee onderkennen zij tevens dat er dus sprake is van een potentiële concurrentievervalsing. Dit lijkt helaas haaks te staan op een eerdere stelling dat van concurrentievervalsing bij zorgwoco's geen sprake is, omdat er geen andere spelers dan zorgcorporaties op de markt actief zijn.

Mevrouw Sent vraagt of er geen ongelijkheid ontstaat indien zorgcorporaties in de heffing worden betrokken.

De heer **Essers** (CDA): Ik wil eerst ingaan op de terminologie. Ik heb het nooit gehad over zorgcorporaties, maar over zorgwoningcorporaties. Dat zijn corporaties die huisvesting, vooral ouderenhuisvesting, aanbieden die wordt gebruikt in de zorg. Er is geen misverstand over het feit dat zij zich niet bezighouden met de zorg als zodanig. Anders hadden we deze discussie natuurlijk niet.

De staatssteunaspecten zijn erbij gehaald voor het geval de Commissie problemen zou hebben met een mogelijke vrijstelling. Je moet dan in ieder geval vaststellen dat het bestaande steun is. De facto hebben deze zorgwoningcorporaties nu een vrijstelling. Als we deze intrekken maar deze daarna, aan de hand van de discussie die nu wordt gevoerd over de stimulering van ouderenhuisvesting, in het kader van het scheiden van zorg en wonen, toch weer introduceren, wordt het nieuwe steun. We weten allemaal dat het dan buitengewoon moeilijk is om die steun weer te introduceren. Ik zeg niet dat het staatssteun is. Ik vind dat het perfect past binnen ons stelsel. Als er oneigenlijke concurrentieverhoudingen zijn, moeten deze worden gerepareerd. De stelling is juist dat deze hierbij niet optreden, omdat het om een specifieke sector gaat, waar de commerciële sector niet in treedt, vanwege de hoge kosten en de grenzen die worden gesteld aan de huur die kan worden berekend.

Staatssecretaris **Weekers**: Die laatste veronderstelling is niet juist. Ik heb aangegeven dat er wel degelijk sprake is van concurrentie. Er zijn andere aanbieders van wooneenheden voor ouderen. Ook andere woningbouwcorporaties, die vanaf 1 januari 2008 Vpb-plichtig zijn, bieden aanleunwoningen, kleine complexen of grotere complexen aan. Ook commerciële partijen doen dit. Ten onrechte heeft een inspecteur enkele jaren geleden gezegd dat men misschien valt onder het verouderde artikel. Van meet af aan is beleidsmatig gezegd dat dit niet juist is, maar om de bedrijven niet onmiddellijk te treffen, is er een paar keer een overgangsregeling getroffen. Die overgangsregeling moet op enig moment een einde hebben. Ik vind dat dit einde nu echt is gekomen.

De heer **Essers** (CDA): Voor een deel voeren we nu eigenlijk hetzelfde debat als vorig jaar. Toen heeft de staatssecretaris nadrukkelijk een koppeling gelegd met de belastingheffing voor overheidsbedrijven. Hierover is een nota toegezegd. Hij heeft toen ook gezegd dat het beleid voor de vrijstellingen ten principale moet worden gevoerd. Helaas spreken we nu weer over die zeer kleine sector van de zorgwoningcorporaties. Ik wil de staatssecretaris daar graag nog een keer naar verwijzen. Wij willen heel graag dat debat voeren. Hij heeft nu toegezegd om de hele fiscale behandeling van woningcorporaties te laten evalueren. Voor 1 april komt hij met een notitie daarover. Wij willen niets anders dan ten principale kijken naar de fiscale behandeling van woningcorporaties. De zorgwoningcorporaties maken daar deel van uit. We verenigen echter steeds het debat tot die zorgwoningcorporaties, terwijl onze wens is om dit ten principale uit te discussiëren aan de hand van belastingheffing voor overheidsbedrijven in haar algemeenheid.

Staatssecretaris **Weekers**: Op de belastingheffing voor overheidsbedrijven kom ik zo nog terug. Ik begrijp goed dat dit voor de heer Essers een aangelegen punt is.

Er kan natuurlijk geen sprake van zijn dat de integrale Vpb-plicht voor woningbouwcorporaties nu weer ter discussie wordt gesteld. Het vorige kabinet is daartoe op goede gronden al op 1 januari 2008 overgegaan, in verband met staatssteundiscussies in Brussel en budgettaire aspecten. Als ik mij niet vergis, was daar een bedrag van 0,5 mld. mee gemoeid. In elk geval was het substantieel. Het kan niet zo zijn dat we die klok nu gaan terugdraaien aan de hand van de zorgwoningcorporaties die tussen toen en nu geluk hebben gehad.

De heer **Essers** (CDA): Dat zeg ik ook niet. Als je gaat evalueren, dan kan de uitkomst ook zijn dat er onbedoelde effecten zijn. De conclusie kan dan zijn dat het geen integrale belastingplicht moet zijn, maar alleen indien en voor zover er een onderneming wordt gedreven. Je hoeft niet te evalueren als je zegt: wat er ook gebeurt, die integrale belastingplicht blijft bestaan. Dat is mijn punt: wij willen het debat graag ten principale

voeren aan de hand van de evaluatie. Vervolgens gaan we bekijken wat daarvan de consequenties voor de zorgwoningcorporaties zijn.

De **voorzitter**: Als de staatssecretaris dit punt nu afrondt, dan kunnen we er in de tweede termijn eventueel nog op terugkomen.

**

Staatssecretaris **Weekers**: Ik vind het prima om zaken te evalueren en om heel goede discussies met elkaar aan te gaan. Het zou echter werkelijk niet fair zijn om deze paar corporaties -- ik geloof dat het er 21 zijn -- hun bevoorrechte positie die ze nu al een aantal jaar in deze overgangsperiode hebben, nog langer te laten houden met het oog op een mogelijk debat en een mogelijke evaluatie. We gaan de klok in ieder geval niet terugdraaien. Als zorg wordt geleverd en zorg en vastgoed in één hand zitten, dan valt het gewoon onder de zorgvrijstelling. Als de zorgcorporaties uit het woningcorporatiestelsel stappen en de zorg ingaan door te transformeren tot of te fuseren met een zorgaanbieder, is het een heel andere discussie. Ze vallen dan gewoon onder het regime voor de zorg. We hanteren al sinds een aantal jaren het principe dat aanbieders van vastgoed Vpb-plichtig zijn. Het zou vreemd zijn om dan nog langer een heel minieme uitzondering te maken, die op basis van een foutje van een inspecteur ooit is gecreëerd.

Ik denk dat ik daarmee -- ik kijk ook naar de Kamer -- het punt van de zorgcorporaties heb besproken.

De **voorzitter**: Ik begrijp dat uw tweede blok is afgerond.

**

Staatssecretaris **Weekers**: Als de Kamer daarmee akkoord is, wel.

De **voorzitter**: Er komt nog een tweede termijn. We moeten erg op de tijd letten omdat de vergadering heel lang duurt.

**

Staatssecretaris **Weekers**: Ik ga over naar de Geefwet. De laatste weken is er wat negatieve publiciteit rondom de Geefwet geweest. Er werd zelfs beweerd dat het een "neemwet" zou zijn, quod non. Er wordt bedoeld op het feit dat de fondswerversaftrek in de vennootschapsbelasting, de FFI-aftrek, in 2012 wordt aangescherpt. Volgens sommigen zou die maatregel alle positieve elementen van de Geefwet tenietdoen. Ook mevrouw Sent heeft gevraagd of ik de mening van de SBF deel dat de Vpb-plicht van anbi's de positieve effecten van de Geefwet opheft. De opmerking hierover van de SBF snap ik overigens niet. Ik heb in de afgelopen maanden buitengewoon goede contacten gehad met de voorzitter, de heer Steven van Eijck. Hij heeft mij een- en andermaal gecompimenteerd met de Geefwet en de overleggen daarover. De vicevoorzitter heeft zich ergens iets laten ontvallen, maar dat herken ik dus

niet in het licht van de gesprekken die ik met de voorzitter heb gehad.

Met die negatieve berichtgeving en het leggen van de link met de FFI-af trek wordt de Geefwet onrecht aangedaan. De aanscherping van de FFI-faciliteit staat namelijk volstrekt los van de Geefwet. Het zit ook niet in het wetsvoorstel, maar men zou kunnen zeggen: dat heb je er kunstmatig uit gehaald. Dat is echter niet het geval. Die aanscherping is reeds vorig jaar aangekondigd, in mijn onderschrift bij een uitspraak in een hofzaak. In die hofzaak werd de FFI-af trek ruimer uitgelegd dan oorspronkelijk bedoeld. Die aanscherping was er dus hoe dan ook gekomen, Geefwet of niet. Het is ook niet zo dat hiermee een grote opbrengst voor de schatkist wordt gerealiseerd. De aanscherping is bedoeld om te voorkomen dat de schatkist geld misloopt. De faciliteit is namelijk uitsluitend bedoeld voor kenbare fondsverwervende activiteiten, en niet om elke bedrijfsmatige winst vrij te stellen als de aandeelhouder maar een anbi is. Er werd steeds meer gebruik van gemaakt door niet-specifieke fondswervers, zoals parkeergarages, taleninstituten en uitzendbureaus. Dat moeten we natuurlijk niet hebben. Het koppelen van de aanscherping aan de Geefwet en de Geefwet daarbij wegzetten als neemwet, is niet fair en doet de wet ook geen recht.

De Geefwet bevat positieve maatregelen voor de goededoelensector. Ik heb mede op verzoek van deze Kamer -- ik kan me de discussie van vorig jaar met de heer De Boer van de ChristenUnie nog goed herinneren -- de aan de Geefwet gekoppelde bezuiniging van 40 mln. buiten dit wetsvoorstel ingevuld. Ik heb een aantal extra fiscale faciliteiten voor de goede doelen opgenomen in de Geefwet met een budgettair beslag van 22 mln. Ten opzichte van het regeerakkoord is dat een verbetering van de geeffaciliteiten van 62 mln. Omdat het om een belastingwet gaat, is het positieve effect voor de goede doelen bovendien groter dan het genoemde bedrag. Nog los van de expliciete multiplier in de giftenaf trek is er namelijk ook een impliciete multiplier. Als de fiscus bijplust, komt dat bij geld dat privaat wordt gegeven. Ik ga ervan uit dat dit daarom een behoorlijke extra stimulans is voor de goededoelensector.

De heer **Van Boxtel** (D66): Dit benadert mijn gevoel voor mystiek. Die 22 mln. snap ik; die heb ik gisteren ook genoemd. Het is een wat schril bedrag in het licht van de 200 mln. aan bezuinigingen, maar soit. Nu zegt de staatssecretaris echter dat er ook nog een impliciete multiplier in zit. Met hoeveel miljoen wordt die 22 mln. dan aangevuld?

Staatssecretaris **Weekers**: Stel dat een fiscale faciliteit 10 mln. kost en wordt gebruikt om een af trek van 50% te genereren. De feitelijke middelen die ergens in worden gestopt, bedragen dan het dubbele: 20 mln. Zo moet je het zien. Stel dat een faciliteit om te geven wordt gebruikt door een mkb'er die 20% Vpb betaalt. De impliciete multiplier is dan vijf. De 10 mln. aan gemiste belastingopbrengsten zorgen ervoor dat er 50 mln.

wordt gegeven. Dat bedoel ik met de "impliciete multiplier", die losstaat van de expliciete multiplier in de Geefwet. Die laatste zal ik straks nog bespreken. Daarnaast wordt in de Geefwet ook een aantal belemmeringen weggenomen voor culturele anbi's om op de commerciële toer te gaan. Het is nu zo dat het ondernemen van commerciële activiteiten betekent dat de anbi-status moet worden ingetrokken. Daar stop ik mee. Als het kabinet propageert dat culturele instellingen veel meer hun eigen broek moeten ophouden, dan moet je ze ook in staat stellen om de eigen broek op te houden door commerciële nevenactiviteiten te ontplooiën. Anbi's kunnen voortaan met die nevenactiviteiten meer dan toekomstig middelen verwerven, omdat ze hun anbi-status niet langer verliezen. Daar hebben heel veel anbi's voordeel van. Als zij echter concurreren met gewone bedrijven, dan is het op zichzelf rechtvaardig dat ze in principe in de vennootschapsbelasting worden betrokken, om een gelijk speelveld te houden. Waarom zou een museum niet belast worden als het met de verkoop van kunstboeken meer dan 1 mln. winst behaalt, terwijl de kunstboekhandel dat wel is?

Ik heb geprobeerd om in de Geefwet nog wat aanvullende faciliteiten te creëren, zoals de optionele integrale belastingplicht, de bestedingsreserve. Als een museum nevenactiviteiten ontwikkelt in een museumwinkel, in een restaurantje of in een koffiebar, als het kiest voor integrale belastingplicht en als die koffiebar en dat winkeltje niet in een aparte bv zitten, maar gewoon in dezelfde stichting als het museum zelf, dan mogen de winsten van het ene onderdeel worden weggestreepd tegen de verliezen van het andere onderdeel. De bestedingsreserve zorgt er vervolgens voor dat ze de winst ook nog eens een paar jaar kunnen oppotten. Ze kunnen een paar jaar winst als het ware parkeren, om er op zeker moment bijvoorbeeld een grote aankoop mee te kunnen doen, voor een grote tentoonstelling of een jubileumuitvoering of iets dergelijks. Ik meen daarmee het uiterste te hebben gedaan wat in mijn vermogen ligt aan flankerend beleid, om in de randvoorwaardescheppende sfeer culturele anbi's uit te dagen tot cultureel ondernemerschap en om dat fiscaal geen strobreed in de weg te leggen.

Dan kom ik bij de opmerkingen die de heer Essers heeft gemaakt over de geeffaciliteiten. Hij zegt: het wordt er niet eenvoudiger op in de Geefwet. Mevrouw Sent vraagt of de huidige giftenaf trek qua eenvoud niet de voorkeur heeft van het kabinet. De heer Essers wil ik er graag op wijzen dat in het regeer- en in het gedoogakkoord de vereenvoudiging in de giftenaf trek was opgenomen door de giftenaf trek te beperken tot alleen giften aan anbi's. Dat staat in de financiële paragraaf van het regeerakkoord. Naar aanleiding van de discussie vorig jaar in dit huis hebben we dat afgelopen zomer in het lastenkader alternatief weten in te vullen. We doen dus uiteindelijk niet wat was voorgenomen. Ik heb afgezien van deze vereenvoudigingstaakstelling, zo zou je kunnen zeggen, met name om verenigingen van ten minste 25 leden -- dat zijn meestal SBBI's -- te ontzien.

De heer Essers noemde als voorbeeld van iets wat niet eenvoudig is, het onduidelijke onderscheid tussen anbi en SBBI, bijvoorbeeld bij muziekverenigingen. Dat wordt in dit wetsvoorstel niet weggenomen. Ik begrijp natuurlijk dat muziekverenigingen bij de heer Essers warme gevoelens opwekken en in alle eerlijkheid: dat doen ze ook bij mijzelf, laat daar geen misverstand over bestaan. Het onderscheid is echter minder moeilijk dan hij suggereert. De heer Essers heeft zelf een bijdrage geleverd aan de zogenaamde omstandighedencatalogus, die wordt gebruikt bij het afbakenen en het aandragen van criteria. Daarmee kan een kwaliteitsorkest of dito koor worden onderscheiden van een wandelvereniging die al voortstappend een liedje zingt.

Ik zou het onderscheid tussen anbi's en SBBI's formeel kunnen verduidelijken door te bepalen dat een anbi een stichting moet zijn en een SBBI een vereniging. Dan zou je namelijk kunnen betogen dat een vereniging naar haar aard primair het ledenbelang behartigt, terwijl een stichting doorgaans een ideëel doel heeft, althans hoort te hebben. Dat doe ik echter niet, omdat dan ook bijvoorbeeld een van de oudste anbi's, de Vereniging Natuurmonumenten, buiten de anbi-status zou vallen. Ik denk dat je het paard achter de wagen zou spannen door zo'n formalistische insteek te kiezen.

De heer Essers noemt ook het onderscheid tussen periodieke giften en eenmalige giften, waarbij de eerste categorie openstaat voor zowel giften aan anbi's als aan verenigingen met 25 leden, terwijl de tweede categorie slechts openstaat voor giften aan anbi's. Dat het eenvoudiger kan, klopt. Dat zou je bijvoorbeeld kunnen doen door de periodieke giftenaftrek te laten opgaan in de gewone giftenaftrek en niet meer toe te staan voor de verenigingen. Dan zou het regeer- en gedoogakkoord alsnog worden uitgevoerd, maar ik heb dat nu net niet gedaan op uitdrukkelijke wens van de Eerste Kamer.

Dan noemt de heer Essers nog de in dit wetsvoorstel opgenomen multiplier en de giftenaftrek voor giften aan bepaalde steunstichtingen en SBBI's. Om de giftenaftrek eenvoudiger te maken, zouden we deze beide extraatjes achterwege kunnen laten. Beide faciliteiten bleken politiek echter zeer gewenst. Dan hebben we het over de multiplier die nu in de Geefwet staat voor culturele anbi's. Die heb ik ten dele uit de koker van de Partij van de Arbeid. De suggestie om een multiplier op te nemen in de Geefwet is mij aan de hand gedaan in een algemeen overleg dat ik vlak voor het zomerreces heb gehad in de Tweede Kamer. Toen heeft de geachte afgevaardigde Groot deze suggestie gedaan. Ik vond het een goede suggestie, moet ik zeggen, mits het tijdelijk is, bedoeld om tijdelijk een steuntje in de rug te geven. Vereenvoudiging is dus zeker mogelijk, maar de huidige vormgeving is voornamelijk ingegeven door politieke wensen en niet in de laatste plaats door politieke wensen van de heer Essers en zijn fractie.

De heer **Essers** (CDA): Voorzitter. Laat daar geen misverstand over bestaan: wij zijn content met de Geefwet. De staatssecretaris zegt terecht dat diverse wensen van onze kant in de Geefwet zijn opgenomen, maar ik vind het een beetje flauw om te zeggen: we kunnen het eenvoudiger maken door totaal geen aftrek meer toe te kennen, of alleen in heel specifieke situaties. Ik wil erop wijzen dat we het met zijn allen met de beste bedoelingen wel heel erg ingewikkeld gemaakt hebben voor mensen, voor vrijwilligers die helemaal geen fiscalisten zijn, die de hulp van belastingadviseurs niet kunnen betalen en die daar toch mee moeten omgaan. Ik heb dit punt willen maken om te pleiten voor een soepele, flexibele, constructieve houding bij het omgaan met die regels. Dat is mijn punt. Ik zeg niet dat dit niet aan de orde is, maar wij moeten ons realiseren dat er toch een hoogingewikkeld complex van regelgeving is gemaakt en dat degenen die daarmee moeten omgaan, ook de kans moeten krijgen om daarmee om te kunnen gaan. Ik pleit ook voor een bepaalde houding bij de Belastingdienst. Het ANBI Team van de Belastingdienst moet die mensen zo veel mogelijk ter wille zijn bij de uitvoering van die regelgeving. Daar gaat het mij om.

Staatssecretaris **Weekers**: De kern van de opmerking van de heer Essers dat het eenvoudiger zou moeten en dat het begrijpelijker zou moeten, deel ik. Voordat ik met de fiscale verantwoordelijkheid werd bekleed, heb ik mij ook altijd afgevraagd wat een periodieke gift is. Je moet je er echt in gaan verdiepen om te achterhalen wat dat betekent, welke voorwaarden daaraan verbonden zijn. Dan snap je niet waarom er aan de ene kant meer voorwaarden aan vastzitten -- je moet naar een notaris en het moet gedurende vijf jaar -- terwijl de voorwaarden van de andere kant geringer zijn als het gaat om het doel; dat hoeft geen anbi te zijn, het mag ook een vereniging zijn van 25 leden of meer. Er zitten dus wel wat elementen aan vast waarvan je je kunt afvragen of die zo logisch zijn. Het wordt er nog onlogischer op met de steunstichting die nu is gecreëerd en waar we overigens maar 7 mln. aan budget voor hebben. Daarover heeft de heer Essers gisteren de vraag gesteld of we daar niet wat ruimhartiger mee kunnen omspringen. Ga dat nu niet afgrenzen zodat het alleen maar voor nieuw te bouwen clubaccommodaties is. Muziekinstrumenten heb je uiteindelijk toch elk jaar nodig en hoe zit het dan met de kostuums? Ik zal daar toch een zodanige afbakening moeten maken dat het budgettair nog past. Je zou ervoor kunnen kiezen -- een eerste beschieting hebben wij in de Tweede Kamer gehad -- om de eenmaligegiftenaftrek en de periodiekegiftenaftrek op een zodanige manier in elkaar te schuiven dat je een wat samenhangendere faciliteit krijgt die wat eenvoudiger is. Dat heeft echter ook wat haken en ogen. De vraag is dan of de SBBI ook in de eenmaligegiftenaftrek komt te hangen. SBBI's en verenigingen van 25 leden zijn lang niet altijd algemeen nut beogend.

Ik wijs erop dat de wetgever, regering en parlement, er in de vorige kabinetsperiode juist voor heeft gekozen om de anbi-definitie aan te scherpen. Die anbi-definitie was voordat de nieuwe Successiewet van kracht werd een stuk ruimer. Mijn ambtsvoorganger heeft hier stevige discussies gehad. Uiteindelijk is er een 90%-criterium waar het gaat om algemeen nut geïntroduceerd. Vervolgens zijn als gevolg van die beslissing heel wat muziekgezelschappen uit de anbi-status gerold. Dat kun je betreuren of niet, maar dat is een weloverwogen beslissing geweest van de wetgever. Daar kun je toch bezwaarlijk het ANBI Team op aanspreken.

Er is gevraagd of de staatssecretaris zich ruimhartiger of constructiever kan opstellen. Ik wil heel ruimhartig en heel constructief zijn, maar ik heb ook de budgettaire belangen in het oog te houden. Daar waar het past binnen de budgettaire kaders, wil ik het graag doen. Als de Kamer zegt dat zij vindt dat de faciliteiten ruimhartiger moeten zijn en zij aangeeft waar ik het geld vandaan moet halen, wil ik dat van harte invullen. Zo moet de Kamer mijn opmerking verstaan dat als je iets ruimhartiger wilt zijn met het soort organisaties dat aanspraak kan maken op een anbi of een SBBI, wat geld kost, je zou kunnen kijken naar de drempel of het plafond. De Tweede Kamer heeft mij in een motie opgeroepen om in elk geval met de clubs van vrijwilligers en met de clubs van anbi's te spreken - ik zal ook met de heer Van Eijck in bespreking gaan -- om te bezien of wij hiermee wat ruimhartiger kunnen omspringen. De rekening zal echter wel door iemand moeten worden betaald. De Kamer moet beseffen dat er dan ook wel weer oppositie zal komen vanuit bepaalde groepen.

De heer **Essers** (CDA): Ik geef het ANBI Team zeker niet de schuld. Ik geef niemand te schuld. Die mensen doen hun werk en dat doen zij op een goede manier. Ik zeg alleen dat wij een systeem hebben gecreëerd dat heel ingewikkeld is. Dat geeft de overheid de taak om heel helder te communiceren met degenen die met deze regelgeving moeten omgaan over hoe zij daar inderdaad mee moeten omgaan. Mijn pleidooi ziet op een maximale inzet om een goede informatie en goede voorlichting aan al die verenigingen te geven. Als professionals al moeite hebben om een goed onderscheid te maken tussen een anbi, een SBBI, een culturele anbi, een eenmalige gift en een periodieke gift, wat moet dan die penningmeester van die vereniging? Dat is mijn pleidooi.

Staatssecretaris **Weekers**: Dat pleidooi is niet aan dovemansoren gericht. Daar waar ik die duidelijkheid kan verschaffen, doe ik dat. Daar waar ik onnodige bureaucratie kan wegnemen, zal ik dat ook doen. Ik zal kijken of die notariële akte nog wel echt nodig is of dat wij met een formulier kunnen werken.

De heer Essers heeft mij gevraagd hoe het zit met bestaande steunstichtingen. Aanvankelijk was het de bedoeling dat er gewoon echt een nieuwe stichting moest worden opgericht, maar ik wil ook hier ruimhartiger zijn. Als die stichting toch

al ooit de gang naar de notaris heeft gemaakt -- vaak zijn er wel bevriende notarissen in een stad of dorp die het verenigingsleven een warm hart toedragen en willen helpen -- zou die met een aanvullend protocol of iets dergelijks kunnen komen zonder dat daar heel veel kosten voor gemaakt hoeven te worden. Er moet echter wel sprake zijn van enige poortwachterende functie opdat deze faciliteit waarvoor maar heel weinig geld beschikbaar is straks niet wordt overspoeld en wij te maken krijgen met allerlei oneigenlijk gebruik of misbruik. Dat moeten wij niet hebben. Ik sta open om te bekijken hoe wij, ook aan de hand van de geluiden uit de samenleving, de zaak kunnen vervolmaken. Het is niet zo dat na de behandeling hier vandaag bij mij het denken over deze faciliteiten en de communicatie hierover stopt.

De heer **Bröcker** (VVD): Ik ben blij met de toezeggingen die de staatssecretaris rond de complexiteit doet. Mijn fractie ondersteunt op zich de Geefwet. Ik denk dat dit een beetje bij de kleur en de sociale samenhang van Nederland, en in het bijzonder Zuid-Nederland, hoort. Bij de bestudering van dit dossier -- ik was hier, net als de staatssecretaris voor hij staatssecretaris werd, een beetje onbekend mee -- concludeerde ik dat het wel verrekte ingewikkeld is, met termen als anbi's, SBBI's, steunstichtingen, periodieke giften en de bestedingsreserves. De staatssecretaris heeft ze allemaal genoemd. Ik zou hem toch willen meegeven om allereerst de toezeggingen voortvarend op te pakken en daarnaast in de komende periode te kijken of wij op een groot aantal punten verdere vereenvoudigingen kunnen aanbrengen. Ik weet dat dit allemaal heel gevoelig ligt bij verschillende partijen. Ik denk op zich dat dit een gezond stuk fiscaal instrumentalisme is. Daar kan mijn fractie heel goed mee leven. Ook binnen instrumentalisme heb je echter eenvoud. Het gebrek aan eenvoud los je, ben ik bang, niet alleen op met betere communicatie met het veld.

Staatssecretaris **Weekers**: De heer Bröcker vraagt hier terecht aandacht voor, net als de heer Essers. Ik zal daar de komende tijd mijn voordeel mee doen. Ik wijs erop dat er heel wat gevoeligheden liggen. Als je gaat vereenvoudigen, zal er voor sommige sprake zijn van een verbetering doordat dan ook nieuwe groepen toegang hebben tot een bepaalde faciliteit. Het zal er echter ook toe leiden dat bepaalde groepen buiten de boot vallen. Mijn ervaring is dat de laatste zich over het algemeen steviger roeren dan de eerste. Als wij met elkaar kunnen afspreken dat wij met enige vereenvoudiging op het netvlies en een faire afweging, ons niet laten leiden door elke klacht die er komt van "ja, maar ik dan", zou mij dat een lief ding waard zijn. Dan komen wij namelijk ergens.

De heer Essers heeft een bevestiging gevraagd dat een bv een aftrekbare gift kan doen aan een anbi die 100% aandeelhouder van deze bv is. Daar bestaat in de praktijk enige onduidelijkheid over. Met de Geefwet sta ik een ruimhartig beleid voor ten aanzien van giften in gelieerde verhoudingen. Daarom keur ik ook, voor zover

nodig, goed dat de giftenaftrek ook in gelieerde verhoudingen mogelijk is. Daarbij moet het dan natuurlijk wel gaan om bevoordeling die wordt gedaan met het oogmerk om het algemeen nuttig doel van die geleerde anbi te verwezenlijken. Het moet geen verkapte dividenduitkering zijn. Dat zal de heer Essers snappen.

De heer Van Boxtel heeft zijn bezorgdheid geuit. Hij heeft gezegd dat hij moeite heeft met de noodzakelijke veranderingen in de cultuursector en vraagt zich af of de kleine theaters en gezelschappen ook verdien capaciteit hebben. De verantwoordelijkheid voor een businesscase of een verdienplan voor kleine theaters of gezelschappen ligt primair bij henzelf, of zij nu altijd op eigen benen hebben moeten staan of te maken hebben met een terugtrekkende overheid. Dat kan de rijksoverheid zijn, maar er zijn ook heel veel lokale overheden die subsidies aan kleinere gezelschappen verminderen of stopzetten. Ik zou denken dat de heer Van Boxtel als sociaal-liberaal het toch met mij eens moet zijn dat dit ook primair de taak en de verantwoordelijkheid van de club zelf is en dat het niet de overheid moet zijn die nu maar een verdienplan of een businesscase gaat schrijven. Maar wat de overheid wel kan is belemmeringen wegnemen waar creatieve ondernemers tegenaan lopen. Dat doe ik met de Geefwet om randvoorwaardenscheppend bezig te zijn. Ik stel mij er graag voor open wanneer vanuit de creatieve sector signalen komen: dit-of-dat werkt toch niet echt goed, of: zo'n bestedingsreserve of de integrale belastingplicht is misschien met de beste bedoelingen bedacht, maar wij lopen hier-of-daar tegenaan. Als wij zeggen: u moet meer de eigen broek ophouden, vind ik dat wij ze daartoe ook in staat moeten stellen. Dat is eigenlijk de bottom line.

De heer **Van Boxtel** (D66): Dank voor deze beantwoording. Ik heb natuurlijk ook al een stukje uit de schriftelijke beantwoording hierover kunnen terugvinden. Mijn zorg gaat toch een slagje dieper. Het gaat er niet alleen om dat ik niet ook tegen een jonge kunstenaar of een jonge groep wil zeggen: u moet een goed businessplan maken. Dat is prima. Dan mag de staatssecretaris mij inderdaad zelfs op mijn sociaal-liberale achtergrond aanspreken. Dat vind ik alleen maar goed. Maar wat wij nu in de praktijk zien, is dat diezelfde jonge kunstenaars of groepen gewoon geen plek meer krijgen in de theaters. Waarom niet? Omdat zij allemaal lijden aan het Jan Smit-syndroom, namelijk: we doen alleen nog maar dingen die volle zalen garanderen. Dat betekent dat je een businessplan kunt schrijven totdat je een ons weegt, je komt gewoon niet meer aan de bak. Daar zit mijn echt grote zorg. Dus dat was de reden waarom ik gisteren zei: we zien een dubbele klem, met een korting op de subsidies. Soit, daar kunnen we uiteindelijk met veel pijn en moeite mee leven. We zien daarnaast een verhoging van de btw. Dus het is eigenlijk een dubbele klem. Mijn pleidooi was erop gericht: kunt u nu niet een stukje van de opbrengsten -- ik weet dat het altijd lastig is bij de btw, omdat het dan gaat om doelredeneringen of doelopbrengsten --

terugleiden naar de podiumkunsten om te waarborgen dat die mensen wel plek in de theaters kunnen blijven krijgen? Want als dat niet mogelijk is, zijn wij echt met kaalslag bezig.

Staatssecretaris **Weekers**: Ik zie in de fiscaliteit weinig mogelijkheden voor de groepen waarover de heer Boxtel het heeft. Ik snap wel zijn punt. Ik denk dat het punt van de toegang tot theaters primair moet worden geadresseerd aan de staatssecretaris van OCW en dat het ook in gemeenteraden aan de orde moet komen. Want heel veel podia worden fors gesubsidieerd door gemeenten. Ik heb zelf jarenlang in een gemeenteraad gezeten en daar ook allerlei discussies gehad over subsidie aan het theater. Een van de voorwaarden die je zou kunnen stellen, is dat er ook voldoende ruimte moet bestaan voor nieuw talent. Ik denk dat de heer Van Boxtel en ik elkaar snel kunnen vinden als het erom gaat dat wij juist outsiders, nieuwkomers kansen willen bieden en dat wij ons niet alleen maar richten op bestaande succesnummers. Want uiteindelijk komen wij alleen maar verder als wij juist dat nieuwe talent en die nieuwe creativiteit tot ontplooiing laten komen. Ik zie daartoe in de fiscaliteit weinig mogelijkheden.

De btw op podiumkunsten hebben wij vorig jaar verhoogd. Ik weet dat dat als pijnlijk wordt ervaren in de sector, maar dan zit ik gewoon met het feit dat ik een regeerakkoordafspraken uitvoer. Ik heb steeds gezegd: ik zal wel de vinger aan de pols houden. Ik kan daarbij niet discrimineren naar grote en kleine producties, omdat btw uiteindelijk ook een Europese belasting is.

Waar ik nu wel naar aan het kijken ben, in overleg met mijn collega van OCW, is of ik het in de sfeer van een alternatief op het Cultureel Jongeren Paspoort, wanneer jongeren met hun school naar een theater gaan, onder bepaalde voorwaarden kan vrijstellen van btw. Dat kan alleen maar wanneer het theater ook echt klassikaal wordt bezocht en er geen andere betalende klanten zijn. Maar dit is wat ik vanuit mijn portefeuille kan doen als bijdrage aan misschien ook de gezelschappen waarop de heer Van Boxtel doelt.

De heer **Van Boxtel** (D66): Dank. In ieder geval is dit een kleine opening. Ik zou tot slot toch nog iets anders willen vragen.

Wij hebben het hier in de Kamer ook al gehad over een evaluatie die gaat plaatsvinden van het cultuurbeleid. Daarover komt ook een beleidsdebat, natuurlijk primair met de staatssecretaris van OCW. Maar als het fenomeen dat ik beschrijf zich nu echt op grote schaal voordoet, ga ik staatssecretaris Weekers toch aanspreken om die verhoging van de btw echt ook kritisch aan die evaluatie te onderwerpen. Ik zag gisteravond ook nog in de herhaling de heer Van 't Hek bij Pauw & Witteman zeggen: ik heb er niet zo'n last van. Nee, dat is precies wat ik bedoel. De heer Van Veen, de heer Van 't Hek, Jan Smit en zo hebben er allemaal geen last van. Maar zij zijn ook een keer eindig. Dat nieuwe talent, dat je in theaters op podia wilt zien, komt nu niet aan de

bak. Die mensen worden echt weggehouden door theaters omdat die aan rendementseisen moeten voldoen. Ik snap de verwijzing naar gemeenten en naar provincies, maar die hanteren in feite hetzelfde mechanisme als het Rijk, namelijk: we hebben een theater dat moet renderen, en dus moet je programmeren op volle zalen en komt nieuw talent niet aan de bak. We zitten dus een beetje in een vicieuze cirkel. Ik zeg dit echt niet alleen maar als pleitbezorger voor jong talent omdat ik het zo zielig vind, integendeel, maar omdat het om een langetermijneffect moet gaan. Ik hoop dat de staatssecretaris dan in ieder geval op weg naar volgend jaar die kritische evaluatie mee wil laten lopen en echt de bereidheid heeft om de btw-verhoging die leidt tot het weghouden van jong talent uit de bekende theaters mogelijk te heroverwegen.

Staatssecretaris **Weekers**: Twee dingen. Ik wil niet nu de deur openzetten voor een hernieuwd debat over de btw op podiumkunsten en al zeker niet omdat ik niet kan discrimineren naar de groepen zoals ze door de heer Van Boxtel zijn aangeduid. Ik had overigens zijn opmerking ook niet zo verstaan als: dit is een zielige groep die je moet bedienen. Nee, het is opkomend talent, dat zich ook eerst nog moet ontplooiën. Daar heb ik buitengewoon veel waardering voor. Dat moet de kans krijgen. Maar wat ik wel wil toezeggen, is dat ik in overleg met de collega van OCW wil gaan bekijken in hoeverre het nieuwe beleid, of dat nu op het terrein van de collega ligt of op mijn terrein, nu heeft geleid tot verdringing van mogelijk nieuw talent. Ik weet niet of het allemaal zo eenvoudig is om dat helemaal uit te zoeken, dus het is geen resultaatsverplichting maar een inspanningsverplichting die ik hier wil afgeven om te zorgen dat wij aan de evaluatie die er komt ook iets hebben om daaruit vervolgens conclusies te kunnen trekken.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Zou de staatssecretaris ook aan zijn collega van Sociale Zaken en Werkgelegenheid kunnen zeggen dat hij jong talent stimuleert en dat het in dat kader wel verrassend is dat de Wet werk en inkomen kunstenaars wordt afgeschaft? Tenminste, zo staat het al op de site van de Belastingdienst, terwijl wij er nog niet over hebben gedebatteerd. In dat kader lijkt het mij ook goed om dit mee te nemen.

Staatssecretaris **Weekers**: Dat gaat mij nu weer net een slagje te ver. Ik dacht net al een mooi gebaar te hebben gemaakt in de richting van de heer Van Boxtel, maar laten wij de discussie over de Wwik maar niet hier voeren. Ik denk dat die met de minister van Sociale Zaken moet worden gevoerd. Die discussie is van een volstrekt andere orde, of je kunstenaars een bijzondere bijstandsuitkering moet geven omdat zij zich met creativiteit bezighouden. Maar die discussie laat ik graag aan de collega over.

Dan heeft de heer Van Boxtel nog gevraagd of natuur- en milieuorganisaties kunnen worden toegelaten tot de Geefwet. Dat zou ik niet willen doen.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Dan vind ik het wel verrassend dat culturele instellingen die multiplier krijgen, dus dat hier wel een uitzondering wordt gemaakt en dat bij de afschaffing van de Wet werk en inkomen kunstenaars wordt gezegd: wij mogen geen uitzondering maken.

Staatssecretaris **Weekers**: Dit is natuurlijk appels met peren vergelijken. In het regeerakkoord staat dat het kabinet de culturele sector meer op eigen benen wil laten staan, meer op afstand wil zetten van de overheid en minder afhankelijk wil maken van de overheid. Tegelijkertijd heeft het kabinet echter gezegd dat het de culturele sector daartoe dan wel in staat moet stellen. Daar levert de Geefwet een bepaalde, flankerende bijdrage aan; het schept de randvoorwaarden. Mevrouw Sent kan er de Wwik bij halen, maar die is van een heel andere orde. De discussie daarover wil ik niet vermengen met de huidige discussie. In het kabinetsbeleid gaat het erom dat culturele instellingen de band met mensen in de Nederlandse samenleving, burgers en het bedrijfsleven verder aanhalen. Dat doen we ook met de Geefwet. Als de jonge kunstenaars die nu in de Wwik zitten producten maken die ze kunnen vermarkten, dan halen zij de banden met mensen of bedrijven aan en worden ze minder afhankelijk van de overheid.

Dan kom ik op de milieuorganisaties. Die breng ik niet onder de multiplier, want de multiplier en de Geefwet zijn met name bedoeld als flankerend beleid in het kader van de bezuinigingen op cultuur. De milieu- en natuurorganisaties hebben we hiermee niet op het oog gehad.

De heer **Van Boxtel** (D66): Dat vind ik heel bizar. De staatssecretaris gaf mevrouw Sent net een antwoord waarvan ik dacht: dit is precies de onderbouwing om ook de natuur- en milieuorganisaties daaronder te brengen. De staatssecretaris zei namelijk dat het kabinet heeft gekozen voor een beleid waardoor het de cultuurhoek op eigen benen leert staan. De staatssecretaris doet dat echter ook in de natuur- en milieuhoek. We hebben zijn collega Bleker hier gehad. Die komt binnenkort vast nog een keer langs. We hebben het nieuwe natuurbeleid gezien. Hij maakt een deal met provincies, althans het is nog de vraag of het een deal is. De natuurhoek komt dus ook op een grotere afstand van de rijksoverheid en moet meer op eigen benen komen te staan. Om dat te stimuleren en ervoor te zorgen dat de samenleving als geheel meer medeverantwoordelijkheid wil nemen om het belang van natuur en milieu te koesteren, zou voor het natuur- en milieubeleid hetzelfde moeten opgaan als voor het cultuurbeleid, want exact dezelfde redenering met dezelfde randvoorwaarden is hier van toepassing voor het verruimen van de Geefwet voor hen.

Staatssecretaris **Weekers**: Nee, dat lijkt me toch van een andere orde. Ik wil hier vanavond geen debat voeren over de natuur. Ik wil het natuurlijk wel graag, maar ik vrees dat mij de tijd ontbreekt.

Bij het natuurbeleid is sprake van een decentralisatieslag. Een rijkstaak wordt overgeheveld naar de provincies, die daarvoor wat geld krijgen en ook eigen middelen moeten inzetten. Het kabinet haalt de ambitie die vorige kabinetten boven op Europese afspraken hebben gezet, eraf. We houden ons aan de Europese afspraken. Dat kan prima.

De heer **Van Boxtel** (D66): De staatssecretaris zal het toch met mij eens zijn dat er, op een paar provincies na die heel goed in de slappe was zitten, ook een heleboel provincies zijn waarvoor dat niet geldt, laat staan voor gemeenten. Zij zijn namelijk allemaal aan het bezuinigen, of het nu om honderden miljoenen gaat of misschien om tientallen miljoenen bij sommige provincies op dit terrein. Overal wordt bezuinigd. Als je je dan toch afvraagt of privaat kapitaal kan helpen om ook die sector, analoog aan de kunstensector, te leren om verder op eigen benen te staan en verdienmodellen te ontwikkelen, dan begrijp ik niet dat het kabinet in de ene sector een redenering op touw zet waar ik een warm gevoel van krijg en zelfs het deurtje wat verder van openzet, en in de andere sector de boel dichthoudt.

Staatssecretaris **Weekers**: Je moet op een zeker moment keuzes maken. Als je een bezuinigingstaakstelling hebt ingeboekt, kun je die niet helemaal of voor een gedeelte ongedaan maken om het te laten terugkomen via de fiscaliteit. Ik had met de Geefwet slechts heel beperkte middelen. Ik heb zojuist aangegeven hoe we dat hebben opgelost. Je moet dan roeien met de riemen die je hebt. De middelen daartoe zijn dus beperkt.

De heer Ester van de ChristenUnie vroeg om meer ambitie ten aanzien van vrijwilligers. Ik meen dat ik behoorlijk wat ambitie heb ten aanzien van vrijwilligers. Zij zetten zich echter onbaatzuchtig in voor anderen in de samenleving. Je kunt vrijwilligerswerk dus op een bepaalde wijze fiscaal stimuleren, maar als je vrijwilligers op een zeker moment gaat betalen, dan is het geen vrijwilligerswerk meer. Ik heb in de toelichting op het voorstel inzake de Geefwet wat passages gewijd aan vrijwilligerswerk. Met de NOV, de koepelorganisatie, is dit jaar al diverse malen overlegd om mogelijke knelpunten te inventariseren en oplossingen te zoeken. Ik ben persoonlijk bij een deel van die overleggen geweest. Ik sta ervoor open om dat ook het komende jaar te doen. We hebben oplossingen gevonden door in het wetsvoorstel vast te leggen op welke wijze de vrijwilligersverklaring kan worden geëffectueerd. Er zijn hierdoor knelpunten weggenomen. Ook zijn er afspraken gemaakt over verbeteringen op de site van de Belastingdienst bij de informatie over vergoedingen voor vrijwilligers.

Nogmaals, ik sta open voor mogelijke knelpunten, maar ik sta er niet voor open dat we vrijwilligerswerk via de fiscaliteit gaan betalen. Dan is er immers geen sprake meer van onbaatzuchtigheid en van echt vrijwilligerswerk. Mochten er verbeteringen kunnen plaatsvinden en

mochten daar bepaalde ideeën voor zijn, dan zal ik een luisterend oor hebben en zal ik constructief meedenken.

De heer **Ester** (ChristenUnie): De staatssecretaris positioneert zichzelf als een ambitieus man met een ambitieuze fiscale agenda. In Nederland is een groot aantal Nederlanders begaan met vrijwilligerswerk. Als je het aantal uren bij elkaar optelt, kom je aan vele miljoenen uren per jaar. We zien ook steeds meer dat vrijwilligerswerk en formele zorgarrangementen op elkaar steunen. Soms vervangen ze elkaar zelfs, ook op gebieden waarop het kabinet volop bezuinigt. In dat licht vraag ik mij af wat de ambities zijn van de staatssecretaris voor het fiscaal ondersteunen van vrijwilligerswerk. Is de staatssecretaris tevreden met wat hij doet of ziet hij, in het licht van de ontwikkelingen die ik net heel kort schetste, het grote belang ervan in en wil hij er ook een stapje extra voor doen?

Staatssecretaris **Weekers**: Ik zie sowieso het grote belang van vrijwilligerswerk. Ik zie alleen niet wat ik op het terrein van de fiscaliteit verder voor het vrijwilligerswerk kan betekenen. In bijvoorbeeld sportverenigingen en sportclubs vindt heel veel vrijwilligerswerk plaats. Dat heeft echter niet zozeer een algemeen nut beogend karakter, als wel het karakter dat mensen dit doen voor hun eigen kinderen, die bij de sportvereniging zitten, of omdat zij zelf ergens sporten. De andere belastingbetalers hoeven daar niet voor op te komen. Dat laat onverlet dat we een aantal mooie regelingen hebben, bijvoorbeeld een forfaitaire onkostenvergoeding en de vrijwilligersverklaring. Dat heb ik op een goede wijze gecodificeerd. Ik weet niet een-twee-drie welke echte knelpunten er nu bestaan waardoor het vrijwilligerswerk onvoldoende wordt gewaardeerd of onvoldoende van de grond komt, behalve als je vindt dat vrijwilligerswerk betaald moet worden door de overheid.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Dat is niet mijn insteek. Ik schetste een aantal sociaal-culturele ontwikkelingen die in de komende vijf à tien jaar met zich meebrengen dat het vrijwilligerswerk en het onbaatzuchtige karakter ervan zal blijven bestaan, en op onderdelen steeds meer vervangend is voor medehulpverlenende arrangementen. In het licht van het feit dat de staatssecretaris zichzelf ziet als iemand die over de toekomst nadenkt, is de vraag of de staatssecretaris zelf agendapunten ziet waar hij in de toekomst aandacht aan wil besteden, juist omdat het vrijwilligerswerk zo van belang is. Het gaat dan niet alleen om sport, want dat is een beetje een andere categorie. Daar doelde ik niet op.

Staatssecretaris **Weekers**: Ten aanzien van bijvoorbeeld de mantelzorg, zorg in de buurt en dat soort zaken zullen wij inderdaad moeten nadenken over de vraag of de fiscaliteit in haar algemeenheid niet hier of daar net wat te knellend is en of wij daaraan iets moeten doen. We hebben er in de Tweede Kamer een korte discussie over gevoerd om

dit in elk geval te laten meenemen in de commissie die ik ga instellen naar aanleiding van de motie-Dijkgraaf. In die commissie zal dit aspect een rol spelen. We gaan kijken naar de inkomstenbelasting en naar alle toeslagen, en daarbij zullen dit soort noties moeten worden meegenomen. Vrijwilligerswerk is een belangrijk aspect van het leven en moet fiscaal niet worden gefrustreerd.

Voorzitter: Fred de Graaf

De heer **Ester** (ChristenUnie): Als dit een aspect is van de commissie-Dijkgraaf ben ik tevreden. Dank u.

Staatssecretaris **Weekers**: Bij dezen.

Voorzitter, volgens mij heb ik de punten rondom de Geefwet nu behandeld en kan ik overgaan naar het laatste blok, varia.

De **voorzitter**: Hoe lang denkt u daarvoor nodig te hebben?

**

Staatssecretaris **Weekers**: Als er niet al te veel interrupties komen, moet het binnen een kleine tien minuten zijn afgerond.

De **voorzitter**: Mooi, want om 18.40 uur zouden wij met de dieren verder willen, als dat kan.

**

Staatssecretaris **Weekers**: Oké.

Er zijn vragen gesteld over groen beleggen. Mevrouw Sent vraagt of ik van mening ben dat groen beleggen een positieve bijdrage levert aan de economie. Zij vraagt aandacht voor de eventuele renteverhoging, voor een beleidsles et cetera. Ik ga niet alle vragen herhalen die door de Kamer zijn gesteld. De regeling voor maatschappelijk beleggen is een succes gebleken en heeft, zoals mevrouw Sent ook heeft opgemerkt, jarenlang een gestage groei gekend. De markt voor groen beleggen en andere vormen van maatschappelijk beleggen is ontwikkeld en tot volle wasdom gekomen, en ook volwassen geworden. De huidige terugloop waar gisteren naar verwezen werd, is niet slechts te wijten aan de afbouw van de heffingskortingen. De spaardersmarkt en de beleggersmarkt zijn in de afgelopen tijd natuurlijk enorm onder druk komen te staan. De huidige crisis heeft ermee te maken. Mensen zijn voorzichtiger geworden met hun spaargeld. Hoe lang zit dat spaargeld ergens aan vast? Moet ik iets flexibelers hebben? Ik kan nu dus niet de conclusie trekken dat het afbouwen van de heffingskortingen er de oorzaak van is dat het beschikbare geld voor deze fondsen terugloopt. Het beschikbare geld is in zijn algemeenheid terug aan het lopen.

Je zou deze heffingskortingen kunnen karakteriseren als een fiscale subsidie, en die is in principe tijdelijk. Als een markt volwassen is, kunnen subsidies worden afgebouwd. Ik ben van mening dat er sprake was van fiscale overstimulering en daarom staat in het regeerakkoord dat fiscale facilitatie wordt

gehalveerd. De ruime vrijstellingen in box 3 van meer dan €50.000 blijven bestaan. Ik denk dus dat na de afbouw van de heffingskorting een nieuw en gezond marktevenwicht zal ontstaan, ook wat betreft de rente. Fiscale subsidiëring mag worden beschouwd als een steun in de rug, maar niet als een garantie tegen faillissement of een garantie voor winstgevendheid. Daarom deel ik de vrees van mevrouw Sent niet.

Door mevrouw Sent, de heer Essers en de heer Van Boxtel is gevraagd of ik toch bereid ben om na te denken over een alternatief, omdat dit vorig jaar in dit huis ook een thema is geweest. Jazeker, ik ben bereid om daarover na te denken. Dat heb ik in de afgelopen tijd ook al gedaan. Ik heb alleen nog geen definitief alternatief. We zijn wel een eind op streek. Ik heb een- en andermaal herhaald dat ik onder voorwaarden bereid ben om naar alternatieven te kijken. Die voorwaarden zijn dat de budgettaire besparing wordt gegarandeerd en dat er geen closed shop ontstaat, waarbij alleen de instellingen die zich nu met dit soort fondsen bezighouden, met elkaar de markt verdelen en er geen plaats is voor nieuwkomers. Ik wil dus niet dat de mededinging in gevaar komt. Ik neem aan dat deze uitgangspunten breed gesteund worden in deze Kamer. Verder heb ik aangegeven dat de vereenvoudiging die in het regeerakkoord is overeengekomen, ook alternatief moet worden ingevuld. De fiscale agenda 2012 is door het kabinet aanvaard en mij is herhaaldelijk door de Tweede en Eerste Kamer gevraagd of ik het systeem kan vereenvoudigen omdat er zo veel grondslagversmallende factoren en uitzonderingen op de hoofdregel zijn. Het is niet de bedoeling dat de vereenvoudiging die wij hebben aangebracht, wordt teruggedraaid zonder dat wij een alternatief binnen handbereik hebben. Ik neem aan dat vereenvoudiging ook voor deze Kamer prioriteit heeft.

Er is overleg gaande met de sector en binnen het kabinet. Ik ben niet pas sinds anderhalve week in overleg, maar al veel langer. Wij hebben het afgelopen jaar een aantal keren met de NVB, LTO Nederland en Bouwend Nederland gesproken. De gesprekken lopen nog. Vorige week heb ik nog met LTO Nederland gesproken. Ik heb ook met aanbieders van groenfondsen vanuit de NVB gesproken. Ik heb mij altijd zeer constructief opgesteld om tot een alternatief te komen. Vooral nog is er geen alternatieve vereenvoudiging gevonden die kan rekenen op breed draagvlak, maar ik voel dat de zaak in beweging is. Wij hebben gesproken over een mogelijke vereenvoudiging. Die kan bijvoorbeeld gevonden worden in de sfeer van de EIA, de MIA en de Vamil, drie regelingen die elkaar sterk overlappen. Je zou daar één nieuwe, goede, toegespitste regeling van kunnen maken. Zeer recent is in een green deal met de minister van EL&I afgesproken dat naar deze fiscale regelingen gekeken gaat worden. Ik zie mogelijkheden om in overleg met de collega's in het kabinet en met de sectoren die hiervan gebruik maken, te komen tot een reële vereenvoudiging. Dat zou betekenen dat wij groen beleggen overeind kunnen houden, vermits de drie ondertekenaars

van het regeer- en gedoogakkoord hiermee akkoord gaan. Ik denk dat ik hier wel steun voor zal krijgen als ik een samenhangend en goed verhaal heb dat voldoet aan de voorwaarden.

Ik voel er niet voor om bepaalde bestaande regelingen in één vat te gieten en daar een nieuw etiket op te plakken, terwijl dit dezelfde uitvoeringslast met zich mee zou brengen. Daar schieten wij niets mee op. Het moet dus een reële vereenvoudiging zijn. Afgelopen vrijdag heb ik nog telefonisch overleg gevoerd met de voorzitter van LTO Nederland. Ook bij de NVB weet men dat ik hier constructief in sta, mits er iets wordt geleverd. Iedereen zal wat water bij de wijn moeten doen. Als dat kan, zie ik het liever vandaag dan morgen gebeuren, want hoe langer er onduidelijkheid blijft bestaan, hoe sneller de animo afneemt om te participeren in dit soort fondsen.

De heer **Van Boxtel** (D66): Ik bedank de staatssecretaris voor deze antwoorden. Ik kan alleen nog niet helemaal grip krijgen op het tijdpad. Ik twijfel niet aan de intenties van de staatssecretaris, maar heb gisteren in het kader van groen beleggen heel expliciet gevraagd of de staatssecretaris voor 31 december 2011 het fiscaal voordeel van 1,9% op groene spaarproducten structureel wil handhaven. Daar wil ik graag expliciet een antwoord op.

Staatssecretaris **Weekers**: Dat kan ik niet geven. Het is ook niet per se nodig om hierover voor het nieuwe jaar duidelijkheid te krijgen. Ik krijg graag duidelijkheid, maar moet dan wel eerst overeenstemming bereiken. Ik heb van de banken begrepen dat het voor hen voldoende is om in deze markt te blijven opereren als het percentage dat voor 2012 in de wet staat, zou worden gecontinueerd. Daardoor kunnen allerlei innovaties op het gebied van energie, milieu en landbouw gunstig worden gefinancierd. Dit betekent dat wij uiterlijk in het belastingplan voor 2013, dat ik volgend jaar met Prinsjesdag zal aanbieden, de percentages over 2012 kunnen continueren en vastleggen.

Ik zeg erbij dat je snel duidelijkheid zult moeten geven als je de markt en potentiële investeerders hiervoor warm wilt houden, maar volgens mij hoeft het niet op 1 januari. Wat mij betreft gebeurt het snel. Ik zit met het volgende. Als ik zeg dat er voor 1 januari duidelijkheid moet zijn, zet ik wel heel veel druk op iedereen die hierbij belang heeft om akkoord te gaan met een bepaalde vereenvoudiging. Als wij die vereenvoudiging, bijvoorbeeld met de EIA, de MIA en de Vamil, goed willen invullen, zou dat wat extra tijd kunnen kosten. In elk geval kan ik de heer Van Boxtel melden dat er volgende week hoog ambtelijk overleg plaatsvindt tussen diverse ministeries. Ook andere belanghebbenden zullen daarbij aangehaakt zijn. Als het volgende week kan, zal ik dat dus graag helpen bewerkstelligen, maar als men er volgende week niet uit komt, wil ik mij niet bij voorbaat al vastgelegd hebben.

De heer **Van Boxtel** (D66): Dat begrijp ik en ik bedank de staatssecretaris voor zijn

bereidwilligheid. De andere kant van het verhaal is niet de binnenkant van de overheid en de wenselijkheid om regels bij elkaar te brengen, maar het feit dat geld dat eenmaal is weggelopen, gewoon weg is en niet automatisch terugkomt. Daar zit mijn grote zorg. Juist vanwege de beperkte effecten van de green deal is het belangrijk dat dit geld in deze fondsen gestopt blijft worden. Ik vind het risico dat het geld de groene beleggingen de rug toekeert, heel zorgelijk.

Staatssecretaris **Weekers**: Ik begrijp die zorg. Nogmaals, ik zou kunnen zeggen dat ik voor 1 januari duidelijkheid wil en dat het feest niet doorgaat als er niet wordt geleverd, maar ik denk dat ook de heer Van Boxtel dat te ver vindt gaan.

De heer **Van Boxtel** (D66): Prima, maar zouden wij voor de jaarwisseling nog wel een brief van de staatssecretaris kunnen krijgen waarin hij ons op de hoogte stelt van het verloop? Ik vind dat de sector en de mensen die er geld in zouden willen stoppen, ook iets moeten kunnen ontlenen aan het gevoel van zekerheidstelling dat de staatssecretaris wil uitstralen. Ik snap dat de staatssecretaris nog met andere partners moet wheelen en dealen, maar word graag geïnformeerd over de stand van zaken.

Staatssecretaris **Weekers**: Midden volgende week vindt er overleg plaats, zoals ik al heb gezegd. Ik zal de Kamer berichten van de uitkomst van dat overleg. Vervolgens kan iedereen nog eens bekijken of de druk in eigen kring wellicht moet worden opgevoerd om toch tot een oplossing te komen. Misschien kan ik de Kamer volgende week melden dat er een oplossing is gevonden; dat zou het mooiste zijn.

De heer Essers heeft gesproken over de willekeurige afschrijving. Hij vraagt zich af of het wel verstandig is om de tijdelijke willekeurige afschrijving en de verruimde verliesverrekening af te schaffen. Hij meent dat er een kans bestaat dat deze maatregelen straks weer moeten worden ingevoerd. Ik ben in principe voor maatregelen die investeringen door het bedrijfsleven stimuleren, maar zij moeten wel budgettair haalbaar zijn. Het opnieuw verlengen van de tijdelijke willekeurige afschrijving en de verruimde verliesverrekening levert aan netto contante waarde een budgettaire derving op van respectievelijk 220 mln. en 50 mln. Daar is geen dekking voor. Daarnaast zijn de kaseffecten voor het EMU-saldo vele malen hoger, respectievelijk 900 mln. en 126 mln. De Kamer heeft vanochtend de laatste cijfers van het CPB kunnen zien; dit betekent dat het absoluut niet mogelijk is om dergelijke wensen te honoreren.

De heer Essers heeft mij ook gevraagd om verliesverdamping te voorkomen door een herwaardering van onroerende zaken tegen de waarde in het economisch verkeer toe te staan. Ik roep in herinnering dat verliesverdamping een bekend fenomeen is, waar de wetgever in 2006 uitdrukkelijk voor heeft gekozen. Uitdrukkelijk. In het door mijn ambtsvoorganger Joop Wijn opgestelde wetsvoorstel Werken aan winst is nadrukkelijk gekozen voor een tariefsverlaging die

betaald zou worden via een beperking van de termijnen van verliesverrekening. Als de heer Essers nu zegt dat wij dit niet in een beperkte tijdspanne zouden moeten bekijken, maar het winstbegrip moeten uitspreiden over de hele levensduur van een onderneming, dan komen wij eigenlijk terug op de wetswijziging waarvoor destijds 720 mln. is ingeboekt. Ik weet niet of er nu ineens een Kamermeerderheid ontstaat die de Vpb-tarieven weer optrekt en Werken aan winst weer ongedaan maakt.

Mijn ambtsvoorganger heeft aangegeven dat de Belastingdienst zich redelijk en constructief opstelt als men verliesvermindering tracht te voorkomen, mits het om eigen verliezen gaat en past binnen goed koopmansgebruik. Aan die toezegging is naar mijn stellige overtuiging maximaal voldaan door de zogenaamde sale-and-lease-back-constructie toe te staan. De heer Essers wil in feite de herwaardering van vastgoed naar de waarde in het economisch verkeer toestaan. Dat is in strijd met goed koopmansgebruik en dat gaat mij echt een stap te ver. Wij zijn tot het uiterste gegaan. Wij zijn echt tot het randje gegaan. Als men er nog meer uit wil halen, dient men de vraag te stellen of werken naar winst moet worden teruggedraaid. Ik kies daar niet voor.

De heer **Essers** (CDA): Het wetsvoorstel Werken aan winst hebben wij hier behandeld. Ook op dat moment is die discussie aan de orde geweest. Toen is gezegd dat wij de verliesverrekeningstermijnen zouden beperken, maar dat wij ons soepel zouden opstellen ten aanzien van het toepassen van goed koopmansgebruik, om verliesvermindering te vermijden. Een wetgever kiest niet voor verliesvermindering. Die kan het gevolg zijn van een beperkte verliesrekeningstermijn, maar als goed koopmansgebruik verliesvermindering kan voorkomen, is daar geen bezwaar tegen. Wij kunnen van mening verschillen of goed koopmansgebruik dat mogelijk maakt, maar dat zal uiteindelijk de rechter moeten bepalen. De staatssecretaris doet een handreiking die ik op zich op prijs stel, te weten de sale-and-lease-back-constructie. Mijn stelling is echter dat wij op die manier exact hetzelfde bereiken, namelijk het voorkomen van verliesvermindering, waarbij wij wel de problemen rond de waardebepaling van het onroerend goed binnenhalen en wij bovendien het bedrijfsleven op administratieve kosten jagen. Men moet die constructie immers wel betalen. Bovendien loopt men het risico dat er overdrachtsbelasting moet worden betaald. Dat vind ik jammer, aangezien het ook op een veel simpeler manier kan. Als er met de belastinginspecteur overeenstemming bestaat over de waarde van het onroerend goed in het economisch verkeer, waarom dan kiezen voor de moeilijke omweg van eerst verkopen en dan weer terughuren? Dat is mijn punt.

Staatssecretaris **Weekers**: Simpelweg omdat er dan strijdigheid ontstaat met het goed koopmansgebruik, namelijk strijdigheid met het realisatiebeginsel en het voorzichtigheidsbeginsel.

Dat is een heel principieel punt. Over die beginselen en het goed koopmansgebruik wil ik best een notitie naar de Eerste Kamer sturen, op basis waarvan wij over dat principiële punt een discussie kunnen voeren, maar ik kan nu echt niet verder gaan. Als de heer Essers zegt dat de sale-and-lease-back-constructie een aantal inspanningen kost, dan zeg ik hem dat elke constructie inspanning en geld kost. Als u diep in mijn hart kijkt, heb ik liever helemaal geen constructie.

De heer **Essers** (CDA): Wij zien die notitie graag tegemoet. Aan de hand van die nota kunnen wij het debat nog een keer voeren. Voor het overige blijft het aan de rechter, want die zal uiteindelijk het goed koopmansgebruik moeten toepassen.

Staatssecretaris **Weekers**: Ja, zo is het.

Dan kom ik bij de vragen over de eigen woning. De heer Essers vraagt of het kabinet mogelijkheden ziet tot uitbreiding van de werking van de regeling-Hillen. Mevrouw De Boer vraagt naar een reactie op de opmerking van de heer Verhagen over de hypotheekrenteaftrek. Ik wil het heel kort houden: ik heb geen plannen om de hypotheekrenteaftrek aan te passen. Tijdens de algemene financiële beschouwingen heb ik een heel goed debat gevoerd met de heer Ester. Toen heb ik de toezegging gedaan dat ik met een goede notitie, een beleidsvisie naar deze Kamer kom. De verschijning van die notitie lijkt mij het meest geëigende moment om deze discussie verder te voeren, goed voorbereid en op basis van goede en goed onderbouwde stukken.

De heer **Ester** (ChristenUnie): De staatssecretaris zegt dat hij zijn visie op de hypotheekrenteaftrek niet zal herzien, maar dat hij over ongeveer een maand met een visiedocument zal komen. Dat vind ik een interessante, maar ook wat merkwaardige combinatie.

Staatssecretaris **Weekers**: Ik heb aangegeven dat ik geen plannen heb om de hypotheekrenteaftrek aan te passen. Dat is heel simpel.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Wat komt er dan in die visienotitie te staan?

Staatssecretaris **Weekers**: Wat er in die notitie komt te staan, heb ik tijdens de financiële beschouwingen uiteengezet. In die notitie zal het kabinet ingaan op de studies die er liggen. Het kabinet zal voorts ingaan op hetgeen in de afgelopen jaren al is gedaan aan het beteugelen van overkreditering en op welke wijze de hypotheekrenteaftrek is aangepast. Die notitie zal uiteindelijk voldoende stof en documentatie moeten opleveren om hier in de Kamer een fundamenteel debat te kunnen voeren.

De **voorzitter**: Mijnheer de staatssecretaris, wij zijn u altijd zeer dankbaar dat u uitgebreid antwoordt, maar de heer Ester en de andere leden van deze Kamer kunnen lezen. Wat u nu zegt, staat allemaal in de Handelingen van de beschouwingen

die hier eerder zijn gehouden. Ik wil nu niet dat hele verhaal overdoen. De heer Ester moet zich verlaten op de toezeggingen van de staatssecretaris, die ook zijn vastgelegd.

**

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik begrijp uitstekend wat u bedoelt, maar er zit heel veel ruimte tussen de toezegging die wij toen hebben gekregen en de toezegging die de staatssecretaris nu doet. Toen ging het om de visie van het kabinet op een toekomstbestendig stelsel van hypotheekrenteaftrek. Nu zegt de staatssecretaris dat hij niets zal veranderen, maar dat hij wat onderzoekjes bij elkaar brengt en daar een nietje doorheen doet. Daar zit heel veel tussen.

Staatssecretaris **Weekers**: Ik voeg niets toe aan de toezeggingen die ik heb gedaan en ik doe er ook niets aan af. Mijn insteek is dat het weinig productief is om bij elk debat dat wij voeren te praten over de hypotheekrenteaftrek. Naar mijn mening kunnen wij dat het beste doen aan de hand van de notitie die ik heb toegezegd, waarover wij volgens mij goede afspraken hebben gemaakt. Elke dag doet iemand in de krant of op de televisie wel een uitlating over de hypotheekrenteaftrek, maar daar koop ik niets voor. Ik heb met de Kamer de afspraak gemaakt dat zij een notitie van mij krijgt, die wij goed met elkaar zullen bespreken.

Mevrouw **De Boer** (GroenLinks): Het lijkt mij goed dat wij het hier niet hebben over mensen die van alles roepen in de krant, maar aan de andere kant moeten wij niet onze ogen sluiten voor het feit dat er echt iets aan het schuiven is in de discussie over de hypotheekrenteaftrek. Om die reden heb ik de staatssecretaris gevraagd of hij kan toezeggen dat er in de door hem toegezegde visie aandacht wordt besteed aan verschillende scenario's. Wat mij betreft kiest het kabinet voor het scenario "wij doen niets", maar zeker gezien de discussie die momenteel op alle terreinen plaatsvindt, waarbij het kabinet ongeveer de enige is die vindt dat er niets moet gebeuren -- laat het kabinet dat vooral blijven vinden, die discussie gaan wij op dat moment wel aan -- zie ik graag dat in die notitie in elk geval een aantal scenario's naast elkaar wordt gezet. Kan de staatssecretaris dat toezeggen?

Staatssecretaris **Weekers**: Volgens mij heb ik tijdens de financiële beschouwingen al aangegeven dat ik zeker zal ingaan op de diverse scenario's, simpelweg vanwege het feit dat ook een aantal onderzoeken en suggesties door anderen zijn gedaan. Er zijn internationale studies gedaan en we hebben de heroverwegingsrapporten gehad. Daar hebben allerlei scenario's in gestaan. Ik heb toegezegd, die scenario's in elk geval in deze notitie te bespreken en te voorzien van de plussen en de minnen.

Mevrouw Sent heeft gevraagd waarom werkgevers worden gecompenseerd voor de stijging van de zorgkosten. Werkgevers hebben deze periode te maken met een forse stijging van de zorgpremies. Deze zorgpremies worden voor een

deel door burgers betaald en voor een deel door het bedrijfsleven. Sinds de invoering van het nieuwe zorgstelsel hebben we de inkomensafhankelijke bijdrage consequent toegerekend aan werkgevers. Onder het vorige kabinet maar ook onder het huidige is de afspraak gemaakt dat het lastenkader aan het begin van de kabinetsperiode wordt vastgeprikt. Mochten de lasten zich ongunstiger ontwikkelen dan voorzien, met andere woorden dat de zorgpremies veel harder stijgen dan voorzien -- waarvan een deel door werkgevers wordt betaald -- dan worden die gecompenseerd. Dat kan je op allerlei manieren doen. Dat kan je doen door de premies van sociale fondsen te verlagen, door een verlaging van de Vpb -- zoals mijn ambtsvoorganger heeft gedaan -- en door kleine belastingen te verlagen. Er vindt ook overleg plaats met werkgeversorganisaties over de meest wenselijke manier om de lasten te compenseren. Dat hebben wij dit jaar ook gedaan, maar dit jaar zullen wij de lasten niet helemaal compenseren. Dat hoeft overigens niet in exact hetzelfde jaar te gebeuren; dat kan ook later. Er wordt een goede boekhouding van bijgehouden. Wij schrappen nu een aantal kleine belastingen evenals de heffing voor de Kamer van Koophandel en de bijdragen aan bepaalde sociale fondsen zijn verlaagd.

De heer Reuten heeft voorgesteld om het hoogste tarief van de inkomstenbelasting met ingang van 2013 te verhogen van 52% naar 54% te verhogen. Het zal hem niet verbazen dat ik dat geen goed voorstel vind. Dit kabinet wil in de eerste plaats de lasten niet verzwaren en vindt in de tweede plaats het toptarief in Nederland al heel hoog. Het toptarief in Nederland kent bovendien een heel laag aangrijpingspunt. Alleen Zweden, België en Denemarken hebben een hoger toptarief. In een aantal landen om ons heen liggen het toptarief en het aangrijpingspunt toch aanmerkelijk anders. Frankrijk heeft bijvoorbeeld een toptarief van 45,8%, dat aangrijpt bij 2,8 maal het gemiddelde loon. Nederland kent een toptarief van 52%, dat al aangrijpt bij 1,2 maal het gemiddelde loon.

De heer Reuten heeft gevraagd of het draagkrachtbeginsel in de inkomstenbelasting een dode letter is. Ik kan daar kort over zijn: dat is het niet. Ondanks de aftrekposten en kortingen leidt het schijfentarief er nog steeds toe dat de gemiddelde druk met het stijgen van het inkomen ook toeneemt.

De heer Reuten heeft gevraagd of ik kan bewerkstelligen dat het CPB voortaan een apart koopkrachtcijfers van 4,5 of 5 maal modaal in de tabellen presenteert. Welke standaardhuishoudens worden opgenomen, is het beleidsterrein van de collega van Sociale Zaken. Ik wil mij er niet achter verschuilen, maar op 14 november heeft hij een beleidsdoorlichting aan de Tweede Kamer gezonden over het inkomensbeleid met een evaluatie over de koopkrachtpresentaties. Ik zou die discussie echt bij mijn collega van Sociale Zaken willen laten. Hij is chef koopkracht.

De heer Reuten heeft een vermogensbronbelasting -- de Reuten-taks -- voorgesteld, met een gedifferentieerd tarief van 1%

tot 2%. Volgens de heer Reuten zou dat een alternatieve invulling kunnen zijn van de taakstelling van 18 mld. van het kabinet. Ook andere belastingen, zoals de fictieve vermogensrendementsheffing, zouden dan kunnen verdwijnen. Bovendien brengt de heer Reuten de eigen woning naar box 3 over. Voor de helderheid: het kabinet ziet er helemaal niets in. Het is niet een radicale maatregel ten opzichte van de maatregelen van het kabinet, maar zelfs ten opzichte van de tegenbegroting van de SP zelf. Nederland kende tot 2001 een vermogensbelasting met een uniform tarief van 0,7% en een substantiële voetvrijstelling. Die belastingherziening is onder een sociaaldemocratische minister-president en een sociaaldemocratische staatssecretaris afgeschaft. Daarvoor is wat anders in de plaats gekomen. Het is dus bijna een impertinente vraag aan een liberale staatssecretaris om de vermogensbelasting in het kwadraat door te voeren.

De heer Reuten heeft gevraagd naar mijn visie op de keuze voor belastinguitgaven in plaats van subsidies. Er worden natuurlijk allerlei afwegingen gemaakt over effectiviteit, administratieve lasten en uitvoerbaarheid. Louter een balansverkorting, waarover de heer Reuten sprak, vind ik minder interessant. Wel vind ik het belangrijk dat wij erg transparant zijn in wat wij doen. Die transparantie wordt bereikt via bijlage 5 van de Miljoenennota. In het regeerakkoord hebben we afgesproken, de subsidies voor het bedrijfsleven te schrappen en daarvoor in de plaats een fiscale faciliteit in de vennootschapsbelasting te creëren, de zogenaamde RDA. Daarvoor geldt natuurlijk dat alleen degenen van die faciliteit gebruik kunnen maken die ook daadwerkelijk de lasten betalen. Dat is een wezenlijk verschil tussen het subsidie-instrument en het belastinginstrument: no taxes, no gains. Dat is een belangrijk uitgangspunt om ervoor te zorgen dat ook echt naar de businesscase wordt gekeken, zodat die uiteindelijk gaat renderen.

De heer Reuten heeft ten slotte gevraagd of de Belastingdienst de premies zorgverzekering kan innen en of ik hierover met de minister van VWS in overleg wil treden. De Belastingdienst zou dan ook de onderhandelingen met de zorginstellingen kunnen doen. Dat laatste lijkt mij niet verstandig; daar is de Belastingdienst niet voor geëquipeerd. Eigenlijk wil de heer Reuten de nieuwe Zorgverzekeringswet ter discussie stellen, waarin is gekozen voor marktwerking tussen zorgverzekeraars, tussen zorginstellingen en tussen zorgverzekeraars en zorginstellingen. Zo proef ik althans zijn opmerkingen. Dan gaat het via een omweg over de uitvoeringskosten, waarbij de Belastingdienst wat efficiënter zou werken. Het lijkt mij beter als de heer Reuten die discussie met collega Schippers voert als hij de essentie van onze zorgverzekering ter discussie wil stellen omdat hij daarover aan andere opvatting heeft. Dat kan ik mij overigens voorstellen vanuit zijn ideologische achtergrond.

De heer **Reuten** (SP): Ik heb de efficiency van de Belastingdienst geprezen. De Belastingdienst gebruikt hetzelfde invorderingsbedrag voor 194 mld. waarvoor de zorgverzekeraars 36 mld. innen.

Staatssecretaris **Weekers**: Dat heb ik goed verstaan!

De **voorzitter**: Ik begin langzamerhand een beetje medelijden te krijgen met de ambtenaren van Financiën. Als tien minuten zo lang duren als zij nu duren bij deze staatssecretaris, maken zij lange werkdagen! Ik neem aan dat de staatssecretaris klaar is met zijn antwoord?

**

Staatssecretaris **Weekers**: Ik ben klaar. Ik heb inderdaad heel goede, loyale en hardwerkende ambtenaren!

De **voorzitter**: Mooi zo! De rest bewaren wij voor de tweede termijn!

**

De heer **Essers** (CDA): De staatssecretaris zou nog ingaan op de overheidsbedrijven!

Staatssecretaris **Weekers**: De heer Essers heeft gevraagd om de notitie over belastingplicht voor overheidsbedrijven. Een paar korte opmerkingen daarover. Ik ben het afgelopen jaar daarmee bezig geweest en heb er goed naar gekeken. Wanneer je het principieel bekijkt, weet je naar welk model je toe wilt: wanneer overheidsbedrijven in concurrentie treden, zou je ze als Vpb-plichtig moeten beschouwen. Tussen de huidige situatie en de situatie waarbij je naar zo'n model toe zou gaan, zijn er nog de nodige vraagstukken op te lossen. Ik had graag met een volstrekt voldragen notitie willen komen, met een duidelijk pad waar we nu staan en waar we naartoe gaan. Dat gaat mij op korte termijn niet lukken.

Als ik zie wat wij allemaal te verhapstukken hebben met de medeoverheden, met een decentralisatie van een zeer majeure omvang, dan moeten wij dat niet ook nog eens met deze discussie belasten. Als de heer Essers daar prijs op stelt, ben ik wel bereid om ergens in het eerste kwartaal de bevindingen tot nu toe in een notitie te vervatten; dan kunnen wij daarover met elkaar spreken. Hij moet echter niet de illusie hebben dat we daarmee het probleem al echt aan het oplossen zijn.

Uiteindelijk moeten wij met elkaar de discussie voeren of we veel flux moeten veroorzaken om daarnaartoe te gaan, of dat het niet beter is om ons te richten op iets anders; daar moeten we dan wat logische momenten voor zien te vinden. Ik ben best bereid om een meer algemene notitie in het eerste kwartaal naar de Kamer te sturen.

De **voorzitter**: Dank u wel.

Ik heb net van de griffier begrepen dat mevrouw Thieme nog niet klaar is met de voorbereiding van haar antwoord in eerste termijn.

Is de staatssecretaris in de gelegenheid om in dit debat door te gaan met de re- en dupliek? Zo niet, dan hebben we een break en dat zou zonde zijn van de tijd. Ik stel voor om nu enkele minuten te schorsen en door te gaan met de re- en dupliek, als de woordvoerders daarmee kunnen instemmen. En ik zie dat dit het geval is.

**

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.

De **voorzitter**: Mag ik de leden verzoeken om weer plaats te nemen? Misschien is het goed om de mensen op de publieke tribune het gewijzigde schema voor deze avond te melden. Wij gaan nu door met de behandeling van de belastingwetsvoorstellen. Ik hoop dat wij die in een uur tijd kunnen afronden, maar dat hangt af van de tijd die de Kamerleden en de staatssecretaris nodig hebben. Ik streef ernaar om de behandeling om 19.15 uur klaar te hebben, waarna een uur dinerpauze volgt. Wij gaan dan om 20.15 uur verder met de behandeling van het initiatiefwetsvoorstel van mevrouw Thieme. Wij gaan nu verder met de behandeling van het Belastingplan.

**

*N

Mevrouw **Sent** (PvdA): Voorzitter. Allereerst wil ik collega Dröcker feliciteren met zijn maidenspeech. Vorige week heb ik verzuimd om plenair collega Hoekstra te feliciteren. Dat doe ik hierbij graag alsnog. Ook dank aan de staatssecretaris voor zijn zorgvuldige antwoorden op onze vragen; enorme complimenten voor de batterij mensen die hij achter zich heeft, zeg ik met enige jaloezie. Wij hebben in onze eerste termijn vier onderwerpen aan de orde gesteld. Ik wil die kort nog even langslopen om te zien in hoeverre onze vragen bevredigend zijn beantwoord.

Het eerste onderwerp betreft de kleine rijksbelastingen. Misschien is hier de term "klein" een beetje verwarrend of misleidend. Ik wil nogmaals benadrukken dat het om bijna 1 mld. gaat. Ik heb in deze Kamer geleerd dat "klein bier" een uitdrukking is, en bijna 1 mld. is dus geen klein bier. Bij de inkomstenbelasting en de loonbelasting wordt niet het argument gehanteerd dat de uitvoeringskosten en de administratieve lasten enorm hoog zijn, dus laten we die belasting maar afschaffen. Ik ben niet overtuigd van het argument dat de uitvoeringskosten en de administratieve lasten onevenredig hoog zijn. Ik vind het nogmaals in de huidige economische omstandigheden enorm onverantwoord om zo veel aan belastingen weg te geven of om zo veel minder inkomsten binnen te halen. Mijn vraag aan de staatssecretaris is of hij dat nog een keer wil overwegen, hoewel ik het antwoord natuurlijk al ken.

Het tweede punt betreft de Geefwet. Wij hebben heel fijn antwoord van de staatssecretaris gekregen, ingefluisterd door de ambtenaren, en sommige punten zijn goed verduidelijkt. Ik blijf mij

wel zorgen maken over de enorme complexiteit van de Geefwet, met als gevolg dat het fraudegevoelig kan zijn. Anbi, SBBI, culturele instellingen, ik blijf het niet heel overtuigend vinden dat daarin een duidelijk onderscheid kan worden gemaakt. Ik merk ook enige inconsistenties, zoals ik ook tijdens interrupties heb aangegeven. Aan de ene kant zegt de staatssecretaris dat we geen prikkels in het belastingstelsel moeten opnemen, die gaan we bij de kleine belastingen buiten beschouwing laten. Bij de Geefwet daarentegen worden prikkels wel als waardevol ervaren! In de reactie staat dat uit de relevante literatuur blijkt dat naast de prijs van het geven, andere factoren minstens zo relevant zijn voor het doen van giften. Als dat uit de literatuur blijkt, vind ik het nog extra verrassend dat er zo veel verwacht wordt van een multiplier en dat daarmee de culturele sector ineens op eigen benen kan staan. Zoals ik al per interruptie heb aangegeven, verbaast het mij dat in de Geefwet een uitzondering wordt gemaakt voor de culturele sector, maar dat in de Wet werk en inkomen kunstenaars geen uitzondering wordt gemaakt voor kunstenaars. Het gaat hier immers bij uitstek om een regeling die gericht is op het stimuleren van cultureel ondernemerschap. Dat zou uitstekend passen binnen de Geefwet. Ik blijf verbaasd en verrast en vragen hebben over hoe de Geefwet zich verhoudt tot het voornemen om de WWik af te schaffen.

Het derde punt betreft de vrijstelling van de zorgcorporaties. Ik kan mijn aantekeningen zo gauw niet vinden. Ik had het toch gewoon op de iPad moeten doen. Ik begrijp dat de heer Essers daarover vragen gaat stellen. Ik vermoed dat ik mij daarbij voor een groot deel kan aansluiten. Ik zie dat ik hier wel iets heb liggen. Ik vraag mij af hoe de behandeling van ouderenhuisvesters zich verhoudt tot allerlei moties waarop nu actie ondernomen wordt. Ik wijs op de motie-Groot/Omtzigt over de maatschappelijke rol van woningcorporaties en de daarbij behorende fiscale faciliteiten. Verder is er de motie-Monasch/Van Bochove over een passende oplossing voor gespecialiseerde huisvesting voor ouderen en gehandicapten. Ik ben nog steeds benieuwd hoe het voornemen om de ouderenhuisvesters niet langer vrij te stellen van vennootschapsbelasting zich verhoudt tot de toezeggingen die zijn gedaan in het kader van de twee moties die ik zojuist noemde.

Het vierde punt betreft de ontgroeningsmaatregelen. Wij hebben met name aandacht gevraagd voor groen beleggen. De staatssecretaris heeft gezegd dat het niet verrassend is dat de markt voor groen beleggen terugloopt. Ik zou hem willen vragen eens naar de cijfers op de website van de Nederlandsche Bank te kijken. Daaruit blijkt dat zowel spaardeposito's als obligatiefondsen de afgelopen jaren niet zijn gedaald en zeker niet met 15%. Ik vraag nogmaals of de enorme daling in groen beleggen mogelijk toch samenhangt met de maatregelen die de overheid op dat terrein neemt. Ik ben erg blij dat de onderhandelingen in een stroomversnelling lijken te zijn gekomen. Ik blijf het verrassend

vinden dat het nu ineens zo heel snel gaat en er kennelijk mogelijkheden zijn die er eerder niet waren. Als ik het goed heb begrepen lag er op 1 juni al een alternatief. Ik kan mij goed voorstellen dat dit alternatief niet helemaal aan de randvoorwaarden voldeed.

Mijn laatste punt gaat over de kindertoeslag in box 3. De regering is voornemens om die per 1 januari 2012 af te schaffen. Vanwege alle spoed heb ik deze motie helaas door mijn fractiegenoten moeten laten ondertekenen. Ik dacht dat ik alle tijd had om het zorgvuldig te doen en de woordvoerders financiën langs te lopen. Ik zie dat de heer Ester de motie op afstand mee ondertekent.

*M

De **voorzitter**: Door de leden Sent, Putters, Schrijver, Beuving, Vlietstra en Ester wordt de volgende motie voorgesteld:

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat de regering heeft voorgesteld, de kindertoeslag in box 3 per 1 januari 2012 af te schaffen;

constaterende dat de peildatum voor box 3-vermogen 1 januari van elk jaar is en derhalve voor de belastingplicht in 2012 over enkele weken valt;

overwegende dat ouders die huurtoeslag ontvangen door de afschaffing van de kindertoeslag opeens box 3-vermogen boven de vrijstelling krijgen, ook al is het maar €1, en daarmee hun complete recht op huurtoeslag kunnen verspelen;

overwegende dat ouders die hierdoor worden getroffen er honderden euro's per maand op achteruit kunnen gaan;

overwegende dat het onbehoorlijk bestuur is, mensen onvoldoende voorbereidingstijd te geven;

verzoekt de regering, de afschaffing van de kindertoeslag in box 3 een jaar uit te stellen,

en gaat over tot de orde van de dag.

Zij krijgt letter H (33003, 33004, 33005, 33006, 33007).

**

Mevrouw **Sent** (PvdA): Wij hebben hierover vragen gesteld in eerdere rondes. Toen werd gezegd dat dit al ruimschoots bekendgemaakt is op de website van de Belastingdienst. Ik heb die site even bekeken. Je moet echt heel lang navigeren voordat je bij het bericht komt. Er staat: "Vanaf 2012 kunt u geen extra bedrag per minderjarig kind bij het heffingsvrije vermogen meer optellen." Dat verbaast mij want wij moeten er nog over beslissen. Helemaal onderaan staat:

"Bovengenoemde moet nog met de Kamers besproken worden." Ik pleit ook hier voor een zorgvuldige informatieverschaffing aan de burgers en ik zou het fijn vinden als onze Kamer serieus wordt genomen.

*N

De heer **Reuten** (SP): Voorzitter. Ik dank de staatssecretaris voor al zijn mooie woorden en antwoorden. Ik had die graag een uurtje tot mij willen laten komen en daarna de beantwoording ter hand genomen. Dat is mij en de andere woordvoerders helaas niet gegeven.

Ik heb vijf punten. Het eerste punt betreft de spreiding van de wetsvoorstellen. Ik begrijp het probleem. De staatssecretaris heeft toegezegd dat hij de fiscale verzamelwet voor het zomerreces naar de Tweede Kamer zal sturen. Ik wil hem vragen te bezien of het begin mei zou kunnen. Dan hebben wij kans dat de Tweede Kamer die verzamelwet voor het zomerreces behandelt. Alleen op die manier wordt de Eerste Kamer ontlast. Als de Tweede Kamer pas in september/oktober tot behandeling overgaat, komt het toch weer bij alle andere wetsvoorstellen te liggen. Wil de staatssecretaris erover nadenken of begin mei haalbaar is?

Mijn tweede punt betreft de toezegging van de staatssecretaris dat hij zal kijken naar het conjunctuurstabiliserende dan wel destabiliserende effect van de verschuiving van inkomstenbelasting naar btw. Ik zou graag een kort briefje krijgen over de conclusies. Het hoeft geen notitie te zijn.

In de inkomstenbelasting is sprake van een gedifferentieerd tarief. Het effect daarvan is dat bij een conjuncturele beweging er mensen overgaan van de ene schijf naar de andere schijf. Bij een conjuncturele opgang betekent dat extra belastingopbrengsten. De netto-inkomsten en de winst dempen dan en matigen de groei. Bij een conjuncturele neergang is het omgekeerde het geval. Het lijkt mij een heel belangrijk punt bij het trendmatige begrotingsbeleid.

Het derde punt gaat over directe EMU-belastingen die de Commissie lijkt voor te stellen. Ik begrijp uit de schriftelijke beantwoording dat het kabinet zich verzet tegen directe belastingheffing door de Europese Unie. Dat doet mij genoegen.

Mijn vierde punt betreft de belastingsubsidies en dan vooral de situatie dat er een substitutie is van directe subsidies, bijvoorbeeld investeringssubsidies, door belastingsubsidies, oftewel belastinguitgaven. Ik hoor graag van de staatssecretaris of hij het ermee eens is dat er dan een begrotingsverkortings ontstaat, waardoor de overheid slanker oogt dan voorheen. De staatssecretaris zegt dat hij dit niet zo interessant vindt, maar ik vind het eigenlijk wel interessant. Ik hoor graag of hij het met me eens is. Het gaat om het analytische punt dat de overheid slanker oogt dan zij in feite is.

Dan kom ik bij mijn vijfde en laatste punt. Dit vind ik een zeer belangrijk punt. Ik vraag de staatssecretaris er even over na te denken. Misschien krijgt hij zo nog twee minuten pauze van

de voorzitter. Dit punt betreft de top 10% van de inkomensverdeling. Het gaat om de tabellen die het Centraal Planbureau, de onafhankelijke adviseur van de regering, ons presenteert in het Centraal Economische Plan. Dat staat los van wat er bij SZW gebeurt. Ik begrijp dat de minister van SZW gaat over wat er bij SZW gebeurt. Ik heb een vraag gesteld over het Centraal Planbureau. Het komt met belangrijke informatie voor het parlement. Daar gaat het om. Het verbaast mij dat er allerlei informatie wordt verstrekt over minima, mensen met een uitkering, mensen met een modaal inkomen, tot mensen met een inkomen van drie keer modaal, maar dat het dan ophoudt. Dan wordt ons, de Nederlanders en de Kamers, belangrijke informatie onthouden over bijna 30% van de inkomensverdeling. De top 10% heeft namelijk bijna 30% van het bruto inkomen. Daar horen we niets over. Het lijkt mij dat een liberaal -- dat is de staatssecretaris en dat doet mij genoeg -- niet tegen kennisverspreiding kan zijn. Het is belangrijk voor mensen om te weten hoe die verhoudingen liggen. We willen heel graag de informatie hebben over de top 10%. Kan de staatssecretaris daar heel serieus over nadenken? Ik vind het een heel belangrijk punt.

*N

De heer **Essers** (CDA): Voorzitter. Ik dank de staatssecretaris en de ambtenaren hartelijk voor de zeer pronte bediening. Ik heb soms het idee dat de antwoorden er eerder zijn dan de vragen. Zo snel gaat het. Mijn oprechte waardering daarvoor.

Ik wil successievelijk de punten die voor mij en mijn fractie van belang zijn, aflopen. Daarbij ga ik uit van het motto "count your blessings", maar ik wil ook kijken of er hier en daar nog wat verduidelijking kan komen. Ik begin met de anbi- en SBBI-steunstichtingen, oftewel met de Geefwet. Ik dank de staatssecretaris voor de toezegging in de schriftelijke beantwoording op onze vragen dat schenkingen aan steunstichtingen zullen worden vrijgesteld van schenkbelasting. De staatssecretaris zal, omdat de wet daar nu nog niet in voorziet, gebruikmaken van zijn discretionaire bevoegdheid. Het is belangrijk dat dit gebeurt.

Ik vind het ook bijzonder dat een bv giften kan doen aan een anbi die 100% aandeelhouder is. Normaal gesproken ligt dat moeilijk in een aandeelhoudersrelatie, maar ik vind dit een goede toezegging. Als er een gift wordt gedaan in het kader van de doelstelling van een anbi, wordt deze gekwalificeerd als gift.

Verder denk ik dat we het erover eens zijn dat het uitermate belangrijk is om de sector maximale voorlichting te geven over wat er precies aan de hand is met de anbi's, de SBBI's, de steunstichtingen en het onderscheid tussen eenmalige en periodieke giften. Daarover hebben we een debat gehad. De muziekwereld gaat mij erg aan het hart en ik merk daardoor ook hoe gevoelig het soms ligt als een vereniging die vaak meer dan 100 jaar bestaat, te horen krijgt dat zij geen anbi is. Dat kun je als fiscalist wel uitleggen, maar als een vereniging te horen krijgt dat zij niet het

algemeen nut beoogt, stuit dat op heel veel emoties. Daarom vind ik dat verenigingen maximale voorlichting moeten krijgen over de mogelijkheden die ze wel hebben. Daar is de steunstichting een goed alternatief voor. Wij blijven van mening dat we er op termijn naar moeten streven om af te komen van het ietwat kunstmatige verschil tussen anbi's en SBBI's.

Mijn volgende punt betreft het voorkomen van verliesverdamping. Ik wil toch nog een keer zeggen dat ik van mening ben dat het realisatiebeginsel geen zelfstandig beginsel van goed koopmansgebruik is, maar een onderdeel van het voorzichtigheidsbeginsel. Ik ben niet de enige die dat vindt: ik word daarin gesterkt door de jurisprudentie en de literatuur. Ik houd staande dat herwaardering zonder verkoop te verdedigen is binnen goed koopmansgebruik. Uiteindelijk zal de rechter daarover een uitspraak moeten doen. Laat er geen misverstand over bestaan: ik zie de toezegging om het via sale-and-lease-back wel tot stand te brengen echt als een toezegging. Mijn punt is alleen dat het niet nodig is. Je kunt het ook via goed koopmansgebruik doen. Voor de praktijk moet dit toch een weg zijn om in ieder geval de meest extreme vormen van verliesverdamping te voorkomen. Ik ben ervan overtuigd dat het wordt vervolgd in de jurisprudentie en in de literatuur.

Dan kom ik bij het terugdringen van de fiscale prikkels. Wij hebben het gehad over de Vpb en de inkomstenbelasting. In de schriftelijke beantwoording staat dat de rust in de Vpb, na de reparatie van de overnameholdingrente en de Bosal-lekkage, het uitgangspunt zal blijven. Ik hoop met de staatssecretaris dat dit het geval is, maar zolang de fundamentele tegenstelling tussen eigen en vreemd vermogen blijft bestaan, vrees ik dat we die rust wel kunnen vergeten. Je krijgt dan namelijk toch iedere keer weer een prikkel om met vreemd vermogen te financieren. Volgens mij is het ook een Europees probleem, dat we niet alleen op nationaal niveau, maar ook op Europees niveau en wellicht zelfs op mondiaal niveau moeten aanpakken.

Ik heb een paar suggesties gedaan om de schuldpositie in de sfeer van particulieren terug te brengen. Daarover heb ik de staatssecretaris niet nadrukkelijk gehoord, maar ik ben tevreden als hij in de notitie die hij zal sturen ook alternatieven meeneemt om het aflossen van schulden, vooral hypotheekschuld, te stimuleren, bijvoorbeeld door uitbreiding van de wet-Hillen of door het stimuleren van sparen voor het aanschaffen van een woning. Ik denk dat daarmee veel voordeel valt te behalen, zonder dat je meteen in de gevoelige discussie komt over het afschaffen van de hypotheekrenteaftrek. Daar zijn wij geen voorstander van. Wij denken namelijk dat de hypotheekrenteaftrek veel goede effecten heeft en heeft gehad.

Dan kom ik bij de zorgwoningcorporaties. Wij zijn medewetgever. De tekst van artikel 5 wordt nu aangepast. Wij hebben nog geen concreet antwoord gehad op de vraag in hoeverre er sprake is van concurrentie met commerciële aanbieders. Kan de staatssecretaris ook kwantitatief aangeven in hoeverre de zorgwoningcorporaties daadwerkelijk

een concurrent vormen voor andere aanbieders? Onze indruk is -- deze is niet weggenomen -- dat er niet of nauwelijks commerciële aanbieders zijn die zich op deze markt begeven, vanwege alle belemmerende factoren.

Een volgend punt dat ik zou willen vernemen, is wat er gaat gebeuren als blijkt dat er door die Vpb-heffing veel minder ouderenhuisvesting komt. Het beleid van minister Donner om ouderenhuisvesting te stimuleren in het kader van het scheiden van zorg en wonen kan daardoor in het gedrang komen. Ook op dit zorgpunt zou ik graag een reactie krijgen.

Ik heb de staatssecretaris horen zeggen dat het ging om een foutje van een inspecteur. Mij staat echter bij dat zorgwoningcorporaties al veel langer een beroep hebben gedaan op die vrijstelling op grond van artikel 5. Ik zie dat foutje dus niet zo. Kan de staatssecretaris dat nog even toelichten? Op een foutje hoeft je geen beleid te voeren; dat kan toch meteen worden hersteld.

Ten slotte heb ik op dit punt nog gevraagd hoe het zit met opzegtermijnen. Zijn er vaststellingsovereenkomsten gesloten? De staatssecretaris hoeft niet in detail te treden, want het is natuurlijk ook privé. Is de fiscus gebonden aan bepaalde opzegtermijnen als de Vpb-vrijstelling wordt opgeheven?

We hebben goed geluisterd naar wat de staatssecretaris heeft gezegd over maatschappelijke beleggingen. Op dit moment kunnen we niet meer voor elkaar krijgen. Ik ben ook overtuigd van de goede bedoelingen. It takes two to tango. De belangen zijn duidelijk. Ik heb woorden gehoord als "we zijn een eind op streek", "de zaak is in beweging" en "hoog ambtelijk overleg". Nogmaals, wij doen een beroep op iedereen om eruit te komen. Er zit eenzelfde filosofie achter als bij de Geefwet: het gaat om maatschappelijk kapitaal dat je niet als overheid hoeft in te zetten. Het zou doodzonde zijn als we dit zouden verspelen.

Ik dank de staatssecretaris voor de toezegging van de staatssecretaris dat er volgend jaar een evaluatie komt van de afschaffing van de afvalstoffenbelasting. Ik ben het ook eens met het principe dat een stortverbod altijd beter is dan pogingen om de storting van schadelijke stoffen onaantrekkelijk te maken door belastingheffing. Als stoffen schadelijk zijn, moet je storting verbieden.

Ten slotte nog een puntje uit de schriftelijke beantwoording dat mij -- ik hoop dat dit geldt voor de hele Kamer -- een beetje pijn deed. Ik heb gevraagd: hoe zit het nou met het percentage voor de RDA-regeling? In de concept-AMvB staat nu dat dit bij ministeriële regeling zal worden vastgesteld. Ik heb gevraagd: hoe verhoudt zich dit met de oorspronkelijke bedoeling om dit het liefst via wetgeving maar in ieder geval bij AMvB te doen? In de schriftelijke beantwoording staat: dit hebben we gedaan uit praktische overwegingen. Dat vind ik toch wel heel ver gaan. Het gaat eigenlijk om de hoogte van de aftrek, en dus om de hoogte van de belastingheffing. Daarvoor geldt: no taxation without representation. Ik zou zoiets daarom nooit aan een ministeriële regeling willen overlaten. Het

moet eigenlijk in een wet worden geregeld, maar ik wil minimaal dat er een AMvB wordt voorgehangen bij beide Kamers.

*N

De heer **Van Strien** (PVV): Voorzitter. Zeer veel dank voor de schriftelijke en mondelinge beantwoording van mijn vragen, zowel aan de staatssecretaris als aan zijn ambtenaren.

Ik heb nog één opmerking over de toezegging van de staatssecretaris om over een jaar het indirecte energiegebruik gemoeid met de productie van auto's, mee te nemen bij de evaluatie van de fiscale behandeling. De staatssecretaris verontschuldigt zich min of meer dat dit niet volgens Europese normen gaat. Ik zou willen benadrukken dat ik daar zeer beslist ook niet om heb gevraagd. Op dit punt ben ik waarschijnlijk ook de laatste in dit huis die daarom zal vragen. Nogmaals, dank voor de toezegging.

*N

Mevrouw **De Boer** (GroenLinks): Voorzitter. Dank aan de staatssecretaris voor de uitgebreide beantwoording, zowel vanmiddag als eerder op papier. Op een aantal onderwerpen zijn en blijven onze uitgangspunten andere dan die van het kabinet. Zo zouden wij graag zien dat Nederland wel voor de troepen uit gaat lopen bij de vergroening van de belastingen, en zijn wij van oordeel dat dit ook op een economisch verantwoorde manier kan gebeuren.

Ik dank de staatssecretaris voor het vrij uitgebreide schriftelijke antwoord op mijn vragen over het vestigingsklimaat. Uit deze beantwoording blijkt echter duidelijk dat ook hierin onze uitgangspunten verschillen. Als voorbeeld wil ik even citeren uit het antwoord: "Mevrouw De Boer verwees zelf naar het onderzoek van Deloitte, waar Nederland goed uitkomt." Die kwalificatie heb ik niet aan het onderzoek gegeven. Integendeel, ik vroeg en vraag me af of Nederland er niet té goed uitkomt. Vandaar ook mijn vraag over het belastingparadijs. Voor de GroenLinks-fractie is het geen vanzelfsprekendheid dat bedrijven fiscaal gepamperd worden. Wij mogen en moeten stevige belastingen heffen op ondernemingen. Dat ze die liever niet bestalen, lijkt me niet meer dan logisch. Dat ondernemingen aangeven dat ze de 30%-regeling hoog waarderen, verbaast me ook niet. Ik zie daarin eerlijk gezegd niet het door mij gevraagde inzicht in wat nou het precieze effect is van die 30%-regeling op het vestigingsklimaat. Iedereen die je vraagt of deze regeling bijdraagt aan het vestigingsklimaat, zal zeggen: ja natuurlijk werkt die mee. Dat is echter geen wetenschappelijke onderbouwing. Wij gaan het er nu niet over eens worden, en dat hoeft ook niet. Ik hoop wel dat ik met mijn uitgebreide serie vragen over het vestigingsklimaat heb bereikt dat de staatssecretaris er voortaan nog eens over nadenkt als hij die term gebruikt: wat wil ik nu precies bereiken met dat vestigingsklimaat, wat voor effect

hebben maatregelen daarop en schieten we er niet te ver in door?

Ook over de vergroening van de belastingen gaan we het niet eens worden, ben ik bang. Ik ben wel blij met de toezegging van de staatssecretaris dat hij waar mogelijk de afschaffing van de belastingvrijstelling voor brandstoffen, scheepvaart en luchtvaart internationaal zal agenderen en bepleiten. Wij denken echter dat er meer kan gebeuren. Er is alle reden om zo snel mogelijk te gaan werken aan het afbouwen van de belastingvoordelen voor fossiele brandstoffen en het grootverbruik van energie, ook als we daarmee vooroplopen in Europa. Laten wij dan het land zijn met een wat ongunstiger vestigingsklimaat voor de gebruikers van veel of vervuulende energiebronnen en een gunstig klimaat voor innovatieve, duurzame ondernemingen.

Ik heb begrepen dat binnen Europa inmiddels de discussie is losgebarsten over de vraag of belastingfaciliteiten gezien moeten worden als milieuonvriendelijke subsidies volgens het genoemde stappenplan. Verschillende landen proberen met deze definitiediscussie onder de verplichting uit te komen om subsidies in de vorm van belastingvoordelen af te bouwen. Volgens de GroenLinks-fractie is het niet meer dan logisch dat alle financiële regelingen waarmee milieuonvriendelijk gedrag wordt ondersteund, onder het stappenplan moeten vallen. Het zou simpelweg niet te begrijpen zijn dat het geven van een subsidie er wel onder valt maar het toekennen van een belastingkorting niet, terwijl deze hetzelfde resultaat hebben. Ik hoop toch dat de staatssecretaris dit met mij eens is en zich er binnen Europa voor gaat inzetten dat ook heffingskortingen en andere belastingvrijstellingen onder het betreffende stappenplan gaan vallen.

Een paar woorden nog over het groen beleggen. Ik ben blij met de woorden van de staatssecretaris dat hij zich ervoor inzet, dat er beweging in zit en dat er hoop is op resultaat. Wij zullen er nog door hem over worden geïnformeerd. Ik verwacht van hem maximale inzet.

Ten slotte ben ik blij met de toezegging dat wij de notitie met een visie op de hypotheekrenteaftrek zullen krijgen, met verschillende scenario's en de opmerkingen van het kabinet bij die verschillende scenario's.

*N

De heer **Ester** (ChristenUnie): Voorzitter. Ik zal het kort houden. Allereerst wil ik collega Bröcker van harte feliciteren met zijn maidenspeech. Dank aan de staatssecretaris voor de beantwoording van de vragen. Ik heb veel respect voor de ambtelijke ondersteuning daarbij.

Ik wil mij concentreren op drie punten. Het eerste punt heeft betrekking op de innovatieregelingen. Ik had in mijn plenaire inbreng gevraagd naar een nadere reflectie van de staatssecretaris op het mattheuseffect. Voor degenen onder u die wat minder Bijbelvast zijn: het mattheuseffect wil zeggen dat de zegeningen steeds neerdalen op dezelfde groep. In dit geval

heb ik het vermoeden dat veel bedrijven die toch al erg innovatief zijn, gebruik zullen maken van die innovatieregelingen. In dat kader verwijst de staatssecretaris naar evaluaties die komen in -- ik heb de jaren opgeschreven -- 2012, 2013 en 2016. Dat vind ik eerlijk gezegd niet zo overtuigend. Ook in het verleden is er onderzoek gedaan naar innovatieregelingen. Mijn fractie zou graag willen weten of de ervaringen die daarbij zijn opgedaan, verwerkt zijn in de nieuwe fiscale innovatieregelingen. Met name heb ik de vraag hoe die regelingen zich positioneren tegenover het mkb en of die regelingen ook die bedrijven zullen bereiken die innovatie juist het hardst nodig hebben, en dat zijn er nogal wat.

Mijn tweede punt heeft betrekking op de kindregelingen. Ik ben blij met de motie van mevrouw Sent daarover. Het blijkt dat we de visie op het evenwicht tussen de verschillende regelingen en de integratie daarvan tegemoet kunnen zien in, naar ik begrepen heb, het voorjaar van 2012. De staatssecretaris neemt in feite nu al een voorschot op die discussie en gaat een aantal van die regelingen wat hij noemt "vereenvoudigen". Voor mijn fractie is dat verhaal toch moeilijk te duiden, omdat de visie ontbreekt die daarachter zit en die hij gaat ontwikkelen samen met zijn collega van Sociale Zaken. Dat is wat wij "salamitactiek" noemen en dat maakt het moeilijk om er van onze kant een evaluatie van te geven. Ik wil de staatssecretaris toch uitdagen om op dat punt wat meer het achterste van zijn tong te laten zien.

Het derde en wat mij betreft laatste punt is het vitaliteitspakket. Wij vroegen de staatssecretaris hoeveel mensen daar gebruik van zullen maken, hoe effectief dat dan zou zijn en of hij dat kan inschatten. In zijn beantwoording kwam de staatssecretaris met de inschatting dat 1 miljoen personen daaraan zullen participeren. Waar dat getal op gebaseerd is, is niet duidelijk geworden, althans niet uit de beantwoording. Het getal suggereert een zekere precisie. Ik zou toch graag willen weten waar dat getal nu precies op gebaseerd is. Hetzelfde geldt voor de werkbonus. Daarvan zegt de staatssecretaris dat het moeilijk is om een inschatting te geven. Dat begrijp ik natuurlijk ook wel, maar hij komt met die regeling, dus hij heeft in ieder geval een vermoeden, een vooronderstelling van wat de effectiviteit ervan zou kunnen zijn. Die schat hij kennelijk hoog in, anders was hij niet met die regeling gekomen. Hij belooft ons dat een evaluatie is voorzien in -- ik dacht eerst dat ik het verkeerd las, maar ik las het goed -- 2019. Dat lijkt mij wat ver weg, voorzitter.

*N

De heer **Bröcker** (VVD): Voorzitter. Ook van mijn fractie hartelijk dank aan de staatssecretaris en zijn ambtenaren voor de buitengewoon productieve weken die we gehad hebben. Dank ook dat de staatssecretaris specifiek is ingegaan op het punt van mijn fractie en ook van andere fracties rond de spreiding van wetgeving.

Ik gaf in eerste termijn al aan dat ik onderken dat er knelpunten zijn. Ik denk dat de

staatssecretaris zich inderdaad tot het uiterste inzet in het komende jaar om toch wat meer spreiding te krijgen. Dan ben ik met name geïnteresseerd in de dynamiek die we misschien kunnen gaan creëren rond de fiscale agenda. Dat is een punt dat we, denk ik, met de Tweede Kamer en met de Eerste Kamer toch een beetje moeten regisseren. De Tweede Kamer bespreekt het, geloof ik, pas eind januari. Wij volgen de Tweede Kamer daarin, maar ik wil er toch een nadrukkelijk verzoek voor doen.

Ik heb begrepen dat de verzamelwet een onderwerp is dat al heel lang bestaat en ik dank de staatssecretaris voor zijn antwoord. Ik begrijp ook de theorie. De frustratie blijft een beetje en ik sluit niet uit dat we daar volgend jaar misschien weer over mopperen.

Even over de fiscale agenda en de verkenningen. De staatssecretaris heeft aangegeven dat de verkenning van de winstbox in het voorjaar wordt gestart. Dan zal die waarschijnlijk ergens voor de zomer onze Kamer bereiken. Ik heb niets gehoord over de verkenningen rond de uniformering van de btw en de vraag hoe hij op dat gebied stapjes wil zetten om tot een zekere uniformering te komen. Misschien kan hij bij zijn stappen in de richting van een meer uniform btw-tarief ook enkele van de suggesties meenemen die de heer Van Boxtel heeft gedaan.

Het fiscale instrument innovatie gaat in de komende jaren oplopen naar 2 mld. Dat is veel geld. Ik denk dat het op zich een uitstekend middel is als je kijkt naar het vestigingsbeleid. Ik ben het met mevrouw De Boer eens dat er nogal wat lijstjes circuleren. Iedereen heeft toch de neiging om te gaan shoppen in die lijstjes. In het algemeen kun je zeggen dat Nederland het niet slecht doet in de lijstjes, maar ik wil ook zeggen dat elk lijstje slechts een relatieve positie van Nederland aangeeft. We moeten niet onderschatten wat er om ons heen gebeurt, niet alleen in Europa, maar wereldwijd, als je praat over het vestigingsklimaat. En dan bedoel ik even het vestigingsklimaat in de breedte, en niet alleen het fiscale klimaat. Dat is toch een zaak waar we heel veel aandacht aan zullen moeten blijven besteden. Mogelijk dat de staatssecretaris of de minister van EL&I met wat betere maatstaven kan komen?

Over maatstaven gesproken, er gaat een hoop geld om in innovatie. Daar zit een hoop fiscale uitgaven in. De heer Ester heeft al verwezen naar het mattheuseffect. De staatssecretaris zelf noemt het in zijn beantwoording een dead weight loss. Ik weet niet of dat aansluit bij de opmerkingen over obesitas die door anderen gemaakt zijn, maar in ieder geval is het een onderwerp dat ook de aandacht van mijn fractie heeft. We gaan straks de WBSO evalueren. De Algemene Rekenkamer heeft een vrij kritisch rapport uitgebracht over de meetbaarheid van de effectiviteit van subsidies. Ik vraag er nadrukkelijk aandacht voor om te bezien of we tot een iets betere outputmeting kunnen komen. Dat zal, wat mijn fractie betreft, toch een coproductie moeten zijn tussen het ministerie van Financiën en het ministerie van EL&I, waarbij men gezamenlijk heldere en meetbare doelstellingen

formuleert. Ik denk dat men bij het meten mee zou kunnen nemen de verdeling van de gelden tussen het mkb en het grotere bedrijfsleven, maar ook het punt dat aan de orde kwam in de discussie tussen de staatssecretaris en de heer Van Boxtel, de groene innovatie. Ik denk dat daar een heel groot stuk in zit. Het zou goed zijn als we daar wat meer zicht op kregen. Ik denk dat dit ook de regering van dienst is, als je praat over de groene agenda.

Wat de autobrief betreft, heb ik in eerste termijn al aangegeven dat er goede stappen zijn gezet. Ik zou bij vervolgstappen in de toekomst de opmerkingen van de heer Van Strien willen meenemen over de effectiviteit van die regeling. Nu is er een koppeling aan de CO₂-uitstoot, maar dat is eigenlijk maar één element als je praat over milieubelasting. Er zijn heel veel ontwikkelingen op dat gebied. Ik vraag de staatssecretaris dat kritisch te blijven volgen.

De Geefwet. Dank voor de toezegging, ik heb dat al bij interruptie gezegd. Er zitten heel veel goede elementen in. Het is een complexe regeling geworden. Uitleg naar het veld is prima, maar ik wil de staatssecretaris toch ook vragen om te blijven werken aan vereenvoudigingen. Ik weet dat dit in het hele maatschappelijke veld in Nederland een heet dossier is, maar ik zou dat toch voor de toekomst willen bepleiten.

Verder heb ik in eerste termijn al aangegeven dat mijn fractie de plannen in de wetsvoorstellen van de staatssecretaris uiteraard zal ondersteunen.

*N

De heer **Van Boxtel** (D66): Voorzitter. Dit debat zal in mijn herinnering toch beklijven als dat over het cavia- en konijntarief in de btw-heffing. Ik hoorde mevrouw Sent net bij een onderwerp roepen "it takes two to tango". Mijn recente ervaring in de Eerste Kamer heeft die uitspraak inmiddels doen veranderen in "it takes thirty-eight to tango". Dat zien wij hier op een aantal onderdelen ook terugkomen.

Ik dank de staatssecretaris en zijn toegewijde ambtenaren, die daar ook al heel lang zitten, voor de uitvoerige beantwoording. Ik ga het kort houden. Ik zie uit naar de voortgangsinformatie over groen beleggen, zoals de staatssecretaris die heeft toegezegd. Ik herhaal wat de heer Bröcker zei, namelijk: pak echt de handschoenen op, want wij hebben ieder privaat kapitaal nodig om stappen verder te komen. Het kabinet zou in deze tijd echt niet goed bezig zijn als het die handreiking niet doet. Probeer die 1,9% fiscaal voordeel veilig te stellen.

Ik ben blij met de toegezegde evaluatie van de Geefwet. Zoals bekend, houden wij nog voor de zomer een beleidsdebat over het bredere cultuurbeleid. Ik mag hopen dat wij dan al wat informatie, ook van de kant van de staatssecretaris, kunnen krijgen. Wat betreft mijn pleidooi om kansen en doorgroeimogelijkheden te bieden om jong talent op het podium te krijgen in theaters, ben ik ontzettend blij dat de staatssecretaris zegt met zijn collega van OCW te gaan kijken of zij

optreden in theaters voor scholen, klassen, onder een btw-vrijstelling kunnen laten vallen. Dat zou ik echt zeer waarderen. Dat is een klein begin. Als hij mij een genoeg zou willen doen -- ik wacht zijn antwoord in tweede termijn af -- zou hij proberen om die mogelijkheid ook open te stellen voor studentengroepen. Dan hebben wij het over middelbare scholen en studenten. Ik weet zeker dat wij dan een podium kunnen bieden aan mensen die nu in die theaters heel moeilijk aan de bak komen. Als de staatssecretaris die handreiking zou willen doen, denk ik dat wij echt heel ver komen. Als hij daarop ja zegt, geloof ik de Belastingdienst als die zegt: leuker kunnen wij het niet maken.

De **voorzitter**: Ik zie dat de staatssecretaris om een korte schorsing vraagt om zich voor te bereiden.

**

De vergadering wordt van 19.00 uur tot 19.15 uur geschorst.

*N

Staatssecretaris **Weekers**: Voorzitter. Ik dank de fiscaal woordvoerders hartelijk voor hun inbreng, in eerste en tweede termijn en ook al daarvoor schriftelijk. Ik dank ze ook voor de voortvarende wijze van behandeling van zo verschrikkelijk veel fiscale wetten. Ik dank de woordvoerders ook voor de complimenten die zij hebben uitgedeeld aan mijn ambtenaren. Dat is een heel groot team mensen dat echt dag en nacht heeft doorgewerkt, ook afgelopen nacht weer, om ervoor te zorgen dat er onder meer vanmorgen alweer een brief hier kon liggen opdat wij ons ook nog enigszins konden houden aan de tijd.

Dat brengt mij inhoudelijk op mijn dupliek. Ik loop de diverse sprekers langs. Jammer genoeg heb ik mevrouw Sent niet kunnen overtuigen van de wenselijkheid om een grote streep te zetten door 7 van de 22 rijksbelastingen, namelijk allerlei belastingen met een kleine budgettaire omvang. Je kunt natuurlijk zeggen dat als je die zeven bij elkaar optelt, je toch nog tot een substantieel bedrag komt. Voor elke belasting moet echter een apart team klaarstaan. Daar moet de informatisering op zijn ingericht en cetera. Als ik moet kiezen tussen wat grotere, robuustere belastingen en een hele set aan allerlei budgettair kleine belastingen die ooit in het leven zijn geroepen vanwege de neveneffecten, kies ik voor de robuuste belastingen die op een efficiënte en ook faire manier de schatkist vullen om van daaruit de publieke voorzieningen te bekostigen.

Ik wil dat nu niet heroverwegen. Ik ben blij als ik een streep kan zetten door die kleine belastingen. Ik ben niet bereid, zo zeg ik in antwoord op een vraag van mevrouw Sent, om een streep te zetten door de loonheffing, want dat is nu net een van de slagaders van de overheidsfinanciering.

Mevrouw **Sent** (PvdA): De voorzitter kijkt mij heel boos aan, maar ik wil toch nog even iets zeggen.

De **voorzitter**: Ik kijk lief.

**

Mevrouw **Sent** (PvdA): O, u keek lief. Sorry. Dat heb ik niet goed begrepen.

Ik wil toch nog even de cijfers die ik in mijn eerste termijn noemde in herinnering brengen. De inningskosten voor de belastingen op grondwater, leidingwater en niet-alcoholische dranken bedragen bij elkaar 1,7 mln. Dat is 0,37% van de opbrengst en daarmee drie keer zo laag als het gemiddelde op alle belastingen. Hoe kan de staatssecretaris dan toch aan dat argument van inningskosten vasthouden?

Staatssecretaris **Weekers**: Als je geen specifieke uitvoeringskosten hebt, maar je de belastingopbrengsten kunt laten meelopen met andere, grotere belastingen met een breed fundament, dan is dat laatste altijd goedkoper. Als wij belastinginkomsten missen, kunnen wij die beter laten meelopen via de loonheffing of via de btw dan door allerlei nieuwe of bestaande kleine belastingen in leven te houden.

Mevrouw Sent maakt zich zorgen over de complexiteit van de Geefwet. Ik denk dat die op zichzelf wel meevalt. Ik heb desalniettemin de heer Essers en de heer Bröcker, net als mevrouw Sent, toegezegd dat ik, waar ik mogelijkheden zie om de complexiteit op een eenvoudige manier uit de doeken te doen aan de burgers die gebruikmaken van geeffaciliteiten dan wel aan culturele instellingen, culturele anbi's, die gebruik willen maken van andere faciliteiten die ik in het kader van de Geefwet heb gecreëerd, ik dat natuurlijk zal doen. Ik zal dat op een zo eenvoudig mogelijke manier uiteenzetten. Ik blijf ook in de komende tijd openstaan voor suggesties voor versimpeling.

Nu heeft mevrouw Sent nog gewezen op een zekere inconsistentie, waar zij zegt dat wij eigenlijk af willen van fiscaal instrumentalisme en toch met een nieuw instrument komen. Dat klopt, dat geef ik hier ook ruiterlijk toe. Dat is simpelweg vanwege het feit dat het gerechtvaardigd is om het nieuw ingezette beleid ten aanzien van de cultuursector die veel meer op eigen benen moet staan te voorzien van flankerend beleid. Dat doen wij enerzijds door het mogelijk te maken dat men zich veel meer kan ontplooiën als cultureel ondernemer en dat belemmeringen worden weggenomen, en anderzijds dat men de relatie met burgers en bedrijven -- ook de financiële relatie -- kan verstevigen. Van alle goede doelen profiteert de culturele sector op dit moment echt het minst van giften en dus ook van giftenaftrek. Laat de Geefwet en ook de fiscale multiplier nu net een steuntje in de rug geven aan deze sector. Ik verwacht daar geen grote wonderen van; ik geloof niet in wonderen, maar ik denk wel dat alle beetjes helpen. Als ik met een aantal partijen in de culturele sector praat, zeggen zij dat het erg belangrijk is dat het gebeurt. Zij hadden liever gezien dat de oorspronkelijke multiplier erin was blijven staan en dat die niet was afgetopt naar aanleiding van een amendement van de Tweede Kamer. Ik zou zeggen: laten wij het betere niet de

vijand van het goede verklaren en laten wij dan toch in elk geval deze Geefwet meegeven aan de culturele sector als steuntje in de rug.

Dan de zorgwoco's, waarover niet alleen mevrouw Sent maar ook de heer Essers nog vragen heeft gesteld. Hoe verhoudt dit zich nu met de moties-Groot/Omtzigt en -Monasch/Van Bochove? Die moties gaan wij natuurlijk gewoon uitvoeren. Laat daarover geen misverstand bestaan. De inventarisaties, de visies die daar gevraagd worden komen er gewoon. Maar dat staat volgens mij volstrekt los van het Vpb-plichtig maken van zorgwoco's, waartoe het vorige kabinet ook al had besloten en wat per 1 januari 2008 is ingegaan, maar waarop enkelen nog even een tijdelijke uitzondering maken. De heer Essers heeft mij gevraagd in hoeverre er concurrentie is van andere aanbieders. Ik heb hier niet op een geaggregeerd niveau allerlei marktcijfers, maar ik heb wel een voorbeeld. Ik kan daarbij natuurlijk niet in detail treden, simpelweg vanwege het feit dat de geheimhoudingsplicht uit artikel 7.6 van de Algemene wet inzake rijksbelastingen zich daartegen verzet. Er is een grote woningcorporatie in het bezit van zorgvastgoed, waarvan de omvang overeenkomt met een zorgcorporatie uit de top vijf. Die woningbouwcorporatie betaalt wel Vpb maar de zorgcorporaties in de top vijf betalen geen Vpb.

Daarnaast is het zo dat de groei van de vraag naar ouderenhuisvesting ook tot meer interesse van beleggers en andere partijen in de verhuur van zorgvastgoed uitnodigt. Ik hoef hierbij maar te verwijzen naar een bron van een private partij waar vroeger de heer Bröcker nog aan verbonden was.

De heer **Van Boxtel** (D66): Dit onderwerp is door de heer Essers en anderen uitvoerig naar voren gebracht. Ik heb mij daar weinig mee bemoeid. Ik neem onmiddellijk voor waar aan wat u nu aan feiten geeft. De waarschuwing die ik u wil meegeven is dat het bij diegenen uit de markt die vooral geïnteresseerd zijn om te investeren vaak gaat om de happy few en niet om de grote groepen die ook in de instellingen zitten waarover de heer Essers het had. Los van een waardeoordeel geef ik u dit toch even mee opdat u dit mede in ogenschouw neemt.

Staatssecretaris **Weekers**: Natuurlijk. Bovendien zitten wij op dit moment in een niet al te rooskleurige tijd voor de hele vastgoedsector, dus die opmerking neem ik zeer ter harte. Maar waar het mij om gaat is dat je partijen die met een vergelijkbare portefeuille in concurrentie treden met elkaar, ook fiscaal gelijk moet behandelen. Dan kan het niet zo zijn dat je zegt: er zijn er een paar die een paar jaar geleden bij de introductie van de Vpb-plicht voor woningbouwcorporaties mazzel hebben gehad, wat wij nog een paar jaar hebben uitgesteld. Ik heb een hele lijst wanneer zij allemaal zijn geweest op het feit dat zij wel Vpb-plichtig zouden zijn. Dus zij konden daar allemaal ook op rekenen. Ik ben niet van plan om daaraan nog langer uitstel te verschaffen, simpelweg omdat ik

dan de concurrentie blijf verstoren. Dat lijkt mij niet wenselijk.

De heer Essers heeft gevraagd of er dan geen vaststellingsovereenkomsten zijn. Deze corporaties is iets in het vooruitzicht gesteld en dat voordeel zouden zij blijven houden. Mij zijn niet dat soort vaststellingsovereenkomsten bekend. Ik heb het een- en andermaal laten natrekken naar aanleiding van de opmerkingen van de heer Essers. Mij zijn ze in elk geval niet bekend. Het beleidsbesluit van mijn ambtsvoorganger is in het najaar van 2009 is uitgevaardigd en er zijn brieven gestuurd naar elke instelling. Dan kan het niet als verrassing komen dat zij nu dus ook echt moeten gaan betalen.

De heer **Essers** (CDA): Dank voor dit antwoord. Ik zit toch nog even met de vraag over het foutje van de inspecteur. Is er nu wel of niet sprake geweest van een beleid? Mijn informatie is dat er toch al heel lang van artikel 5.1c inzake vrijstelling gebruik is gemaakt door zorgwoningcorporaties. Hoe zit het nu? Is er nu een individuele vergissing gemaakt, die volgens mij heel gemakkelijk hersteld kan worden? Of was het toch op meerdere plekken een beleid om die vrijstelling te continueren?

Staatssecretaris **Weekers**: Hoe dan ook, je hebt bij die zorgwoco's een gedeelte dat het destijds voor elkaar heeft weten te krijgen bij een inspecteur, op basis van een bepaalde argumentatie, om onder de vrijstelling te vallen. Wat mij wordt meegegeven, is de vraag of deze instellingen zich voordien ook al kwalificeerden voor dit bepaalde artikel in de Vpb. Eigenlijk is die vraag irrelevant, want alle woco's hadden in een verder verleden een vrijstelling. Daar is alleen op enig moment verandering in gekomen. Toen die verandering intrad, hebben sommigen gezocht naar wegen om toch die Vpb-plicht te ontlopen. Dat is een beperkte groep destijds gelukt, een andere groep niet, die betaalt gewoon Vpb, en er is een groep waarvan de zaak is aangehouden. Mijn ambtsvoorganger is duidelijk geweest in een beleidsbesluit, dat er geen sprake kan zijn van een vrijstelling. Maar desondanks is wel voorzien in een bepaalde overgangperiode. Vorig jaar heb ik hier in deze Kamer ook nog bewilligd in een verlenging van die overgangperiode met een jaar. Wat mij betreft is het nu ook wel schluss.

De heer **Essers** (CDA): Dat is helder, maar er is dus wel sprake geweest van een bepaalde periode waarin deze corporaties waren vrijgesteld. Nu gaat dat dan veranderen. Er komt nog een evaluatie waar wij heel nadrukkelijk naar zullen kijken, evenals naar deze situatie. Wat ik nu nog aan de staatssecretaris wil vragen is of hij, net als dat het geval is geweest met de andere woningcorporaties, ook met deze specifieke zorgwoningcorporaties een vaststellingsovereenkomst wil gaan sluiten, want het ontstaan van belastingplicht leidt tot allerlei complicaties. Net als destijds door de motie die mijn naam heeft gekregen is afgesproken dat de fiscus zich daarbij constructief en redelijk zal opstellen, verzoek ik de staatssecretaris om

dezelfde houding te betrachten ten aanzien van de zorgwoningcorporaties.

Staatssecretaris **Weekers**: Dat zeg ik graag toe. Het is namelijk niet eenvoudig om een openingsbalans op te stellen en om daarover overeenstemming te krijgen met de Belastingdienst. Dat is destijds ook gebeurd met de gewone corporatiesector. Dat zal ik in gang zetten.

Mevrouw Sent en anderen zijn ingegaan op het groen beleggen. Mevrouw Sent noemde volgens mij een daling van 15%. Er circuleerden cijfers van de Nederlandse Vereniging van Banken. Ik kan niet verifiëren of dit getal klopt. Ik heb nog geen grondige evaluatie van wat de afbouw van de heffingskortingen in het groen en andersoortig maatschappelijk beleggen precies doet met dit soort fondsen. Daar heb ik dus nog geen betrouwbare informatie over. Desondanks heb ik toegezegd dat ik mij buitengewoon constructief opstel om tot overeenstemming te komen. Ik heb in mijn eerste termijn aangegeven onder welke voorwaarden ik dat doe.

Ik heb de heer Van Boxtel aangegeven dat ik de Kamer eind volgende week nog even een voortgangsbrief stuur in de hoop dat we er dan uit zijn. Dan is dit dossier namelijk gesloten en dan kunnen de fondsen weer volledig open. Indien we er nog niet uit zijn, kan de voortgangsbrief wellicht nog wat extra druk zetten op de diverse partijen om alsnog tot een constructieve oplossing te komen. Volgens mij luistert iedereen dan heel goed mee, zodat iedereen dan weet dat de verantwoordelijkheid moet worden genomen. Ik doe dat in ieder geval op mijn terrein.

Mevrouw Sent heeft een motie ingediend om de vrijstelling kindertoeslag in box 3 pas een jaar later af te schaffen. Ik ontraad deze motie met klem. Als de motie namelijk zou worden uitgevoerd, dan zou dat een budgettair gat slaan van 25 mln. In de sfeer van kindregelingen hebben we deze regeling afgeschaft. Het is een extra voordeeltje van €33 in box 3 voor mensen met kinderen. Dat hebben we afgeschaft. Van dat extra voordeeltje en de hogere vrijstelling is het nooit de bedoeling geweest dat mensen daardoor meer vermogen konden hebben samen met hun kinderen en toch in aanmerking konden komen voor de huurtoeslag. Daarom hebben we de vrijstelling geschrapt en het geld dat daarmee was gemoeid overgeheveld naar de inkomensafhankelijke combinatiekorting. Het blijft dus in de kindregelingen. Het zou dus een beetje vreemd zijn om dit nu alsnog overeind te houden voor een doelstelling die nooit zo bedoeld was en om vervolgens te worden geconfronteerd met een budgettair gat.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Het is niet onze intentie om die regeling niet in te voeren, maar wij vinden het onbehoorlijk bestuur om die regeling nu in te voeren en de burgers tot 1 januari de tijd te geven om hierop te reageren. Zij krijgen hiermee onvoldoende tijd. Het argument dat zij hierover zijn ingelicht gaat niet op, want wij debatteren er nog over. In het kader daarvan vinden wij het wenselijk dat er een uitstel van een jaar komt.

Staatssecretaris **Weekers**: Dat kost dan toch 25 mln. als de motie zou worden uitgevoerd. We hebben namelijk vorig jaar in de Kamer geleerd dat ik wel een begunstigend beleidsbesluit kan nemen om burgers of het bedrijfsleven wat later met een belastingwet te confronteren, maar ik kan het komende jaar niet de combinatiekorting met 25 mln. korten. Dan blijf ik dus met een budgettair gat zitten. Verder ben ik het niet eens met het argument van mevrouw Sent voor uitstel van een jaar. Burgers zijn er namelijk wel degelijk op gewezen, niet in een persoonlijke brief, maar wel via de nieuwe website van Toeslagen. Mensen hebben vorige week of deze week allemaal een brief gekregen waarin staat hoe hun toeslag er voor volgend jaar uit ziet en anders krijgen ze die volgende week. Hierin wordt alle mensen gevraagd eens te kijken naar de nieuwe website Toeslagen die ik vorige week in Utrecht heb mogen lanceren.

Ik ben het niet eens met de bewering van mevrouw Sent dat je hierop heel wat keren moet doorklikken en dat het niet te vinden valt. Toen mevrouw Sent het erover had, heb ik even op de iPad, die inmiddels breed wordt gebruikt in dit huis, www.toeslagen.nl ingevuld en mijn oog viel meteen op de zinsnede "vermogenstoets huurtoeslag met minderjarige kinderen wijzigt". Dat staat rechtsonder. Misschien is de oriëntatie van mevrouw Sent meer links georiënteerd. Ik wil het wel laten verplaatsen. Het valt dus onmiddellijk op. Je drukt dan op de knop "lees verder". Daar staat heel helder wat er gaat gebeuren. Ook staat er dat deze maatregel voortvloeit uit het Belastingplan. "Dit is inmiddels aangenomen door de Tweede Kamer, maar treedt pas in werking als de Eerste Kamer het plan goedkeurt. De Eerste Kamer vergadert hierover medio december." Volgens mij is dat informatie die volstrekt klopt. Verder is het geen bruuskering van de Eerste Kamer, want het staat de Kamer vrij om het plan af te keuren en dan gaat het niet door. Zo simpel is het. De Kamer stemt er volgende week over.

Dat ik het zo op de website heb gezet zonder dat het Belastingplan door de Eerste Kamer is aanvaard, is op uitdrukkelijk verzoek van de Tweede Kamer. Die vroeg mij namelijk om niet te wachten tot de behandeling heeft plaatsgevonden in de Eerste Kamer, maar om het er nu al op te zetten. Ik meen dat ik daarmee het maximale heb gedaan om mensen hierop te wijzen. Mensen hoeven de centen niet van de spaarrekening van de kinderen te halen, want ze kunnen het ook van hun eigen spaarrekening halen. Het gaat niet om veel mensen. Zij hebben bovendien allemaal de gelegenheid om hierop in te spelen. Van deze extra vrijstelling voor wat spaarcentjes voor de kinderen is nooit de bedoeling geweest dat mensen hierbij huurtoeslag zouden krijgen. Je kunt ook zeggen dat ze al die jaren geluk hebben gehad.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Begrijp ik uit het antwoord van de staatssecretaris dat 200.000 mensen de website hebben bezocht? Mag daaruit worden geconcludeerd dat het breed bekend is dat er een voornemen is om deze maatregel in te voeren?

Staatssecretaris **Weekers**: De website is vorige week gelanceerd. Die is inmiddels inderdaad al heel veel bezocht. Ik ga ervan uit dat hij nog veel en veel meer bezocht zal worden, ten eerste als mensen de brief krijgen van de Belastingdienst Toeslagen waarin staat wat volgend hun nieuwe toeslag zal zijn in het kader van het automatisch continueren en ten tweede als mensen op hun bankafschrift zien dat er een andere toeslag is. Dan zullen ze vervolgens ook de website bezoeken of de Belastingtelefoon bellen. Ik kan echter natuurlijk nooit garanderen dat de naar schatting 1000 mensen die last hebben van deze concrete maatregel ook deze website hebben bezocht. Dat zal ik niet beweren en kan ik ook niet garanderen.

Mevrouw **Sent** (PvdA): Als de website vorige week is gelanceerd, blijkt daar dan uit dat mensen voldoende voorbereidingstijd hebben gehad? Er wordt op 1 januari namelijk al naar het vermogen gekeken. Dat is ook iets nieuws, waar ze nog niet eerder mee zijn geconfronteerd op hun belastingaangifte. Dit jaar is de peildatum voor vermogens in box 3 voor het eerst 1 januari. Kan daaruit worden geconcludeerd dat zij voldoende voorbereidingstijd hebben voor deze maatregel?

Staatssecretaris **Weekers**: Ik zal het verhaal dan nog completer vertellen. Deze nieuwe website is gemaakt in verband met het nieuwe toeslagensysteem. Met name de heer Essers heeft daar vragen over gesteld. Dat nieuwe toeslagensysteem is vorige week met veel aplomb gepresenteerd. Ook televisiezenders hebben er aandacht aan besteed. Daardoor ga ik ervan uit dat mensen, als ze al ooit op een website kijken, dat vooral nu doen, ook in verband met het feit dat de toeslagen automatisch worden gecontinueerd. Ook daarvoor hadden we een website voor Toeslagen. Daarnaast heeft de Belastingdienst een eigen website. Daar heeft het op gestaan vanaf het moment dat de Tweede Kamer mij heeft gevraagd om het erop te zetten. Het staat er dus al even op. In elk geval heb ik gedaan wat in mijn vermogen ligt om mensen voor te lichten. Ik kan niet uitsluiten dat er misschien toch nog iemand tussen wal en schip terechtkomt, maar als mevrouw Sent dat wil voorkomen, kost dat 25 mln. En dat is dan voor een groep die eigenlijk een voordeeltje kwijtraakt dat nooit zo bedoeld was.

De heer Reuten heeft een paar punten gemaakt. Ik zal niet alles herhalen wat hij heeft geconcludeerd. Ik zeg hem natuurlijk graag het briefje toe over de conjunctureel stabiliserende of destabiliserende werking van de verschillende vormen van belastingheffing, van de belastingmix.

Ik bevestig andermaal dat het kabinet zich verzet tegen directe eurobelastingen.

De heer Reuten heeft ook gevraagd naar belastinguitgaven in plaats van subsidies. Hij heeft mij gehoord: ik heb in de regel liever een belastinguitgave dan een subsidie. Niet altijd. De heer Reuten merkte op dat de overheid daardoor slanker oogt dan voorheen en vroeg mij hoe ik daartegen aankijk. Ja, de overheid oogt daardoor slanker, maar dat is natuurlijk gezichtsbedrog. Als

er namelijk sprake is van een belastinguitgave en heel veel belastingambtenaren bezig zijn met de uitvoering daarvan, dan kan dat ook een vorm van subsidie zijn. In elk geval is de overheid dan bezig om zich ermee te bemoeien. Als ik moet kiezen tussen belastinguitgaven of lage tarieven, dan kies ik in de regel liever voor lage tarieven.

De heer **Reuten** (SP): Ik vind het fijn dat we het eens zijn.

Staatssecretaris **Weekers**: Bij dezen.

De heer Reuten heeft ook gevraagd naar de top 10% in de inkomensverdeling die bijna 30% van het inkomen geniet. Hij vroeg of een liberaal tegen kennisverspreiding kan zijn. Nee, een liberaal kan nooit tegen kennisverspreiding zijn. Het kabinet is ook niet tegen kennisverspreiding. De vraag is alleen welke categorieën je er in de koopkrachtplaatjes nog wel en niet bij wilt hebben. Daarvan heb ik gezegd dat het een discussie is die primair op het bordje ligt van mijn collega van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Ik wil het niet uit de weg gaan; de heer Reuten kent mij als iemand die informatie geeft als hem daarom wordt gevraagd. De heer Reuten heeft gisteren ook gezegd dat als dit ertoe moet leiden dat een ambtenaar nog moet overwerken en hem 's avonds laat moet bellen, dit ook gebeurt. Ook in het kader van de schriftelijke voorbereidingen heb ik de heer Reuten veel informatie verschaft. Ik heb ook informatie verschaft buiten het formele circuit om. Als ik informatie kan delen, doe ik dat dus graag, maar ik begeef mij niet op het terrein van de collega van Sociale Zaken en Werkgelegenheid om de koopkrachtdiscussie van nieuwe dimensies te voorzien. Als de Kamer dat wel graag wil, moet zij dat doen met mijn collega van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

De heer **Reuten** (SP): Ik heb alle waardering voor de informatie die de ambtenaren van de staatssecretaris geven, maar dit gaat over iets anders. Dit gaat over publicaties van het Centraal Planbureau. Die zijn echt anders dan de publicaties van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, want er zijn verschillende steekproeven gebruikt. Het CPB heeft zijn eigen steekproef. De twee onderzoeken zijn echt anders, dus SZW gaat hier niet over. Wie er wel zijdelings over gaat is de minister van EL&I, maar ik neem aan dat de staatssecretaris een betere lijn met hem heeft dan ik. Ik vraag de staatssecretaris dus met klem om de minister van Economische Zaken of het kabinet te overreden om aan het CPB te vragen om een regeltje in de tabellen toe te voegen, namelijk viereenhalf of vijfmaal modaal. Dat is niet heel veel moeite voor het CPB. Het kost één regel meer inkt ...

De **voorzitter**: Mijnheer Reuten, ik vind het eigenlijk zonde van onze tijd om hierover bezig te blijven. Is het niet veel handiger als wij zelf een briefje naar de minister van Economische Zaken te sturen met dit verzoek in plaats van de staatssecretaris als loopjongen te gebruiken?

**

De heer **Reuten** (SP): Dat is ook goed.

De **voorzitter**: Oké, dan doen wij het zo.

**

Staatssecretaris **Weekers**: Voorzitter. Ik ga verder met de vragen van de heer Essers. Ik bedank hem voor zijn waardering. Wij hebben het al gehad over de Geefwet en de maximale voorlichting. Wij hebben het ook gehad over de herwaardering en de verliesverdamping. Wij zijn op zekere hoogte tot elkaar gekomen, maar niet helemaal. Misschien zal de rechtspraak hier nog een ander licht op werpen.

Rust in de vennootschapsbelasting zou mij een lief ding waard zijn. Dat heb ik ook gezegd en geschreven. Als fiscale trapezewerkers echter steeds opnieuw proberen om een gaatje te vinden om maar geen belasting te hoeven betalen, word ik wel gedwongen tot reparatiewetgeving. Wij hebben het gehad over de zorgwoco's. In de sfeer van de Vpb zijn er allerlei renteaftrekmogelijkheden c.q. -beperkingen. Na het Bosal-arrest is de "thin capitalisation"-regeling ontstaan. Die blijkt uiteindelijk toch minder robuust dan wij hadden gedacht. Er wordt buitengewoon creatief mee omgesprongen door de slimste fiscalisten ter wereld, die kantoor houden in ons land. Dit alles leidt ertoe dat wij van tijd tot tijd zaken verder moeten repareren.

Laat wat ik heb gedaan, illustratief zijn voor hoe ik wil werken. Ik ben met een overnameholdingbepaling gekomen om excessieve renteaftrek op dat gebied tegen te gaan. Deze stond in het wetsvoorstel. De NOB is bij mij geweest en ik heb gesproken met heel slimme fiscalisten. Zij hebben mij verteld dat er enerzijds sprake van overkill is als ik het doe op de manier die ik heb voorgesteld, en dat wij anderzijds toch nog het risico lopen dat er wegen worden gezocht om eronderuit te komen. Zij hebben mij mede geholpen met een alternatief. Het kan als volgt werken. Wij dienen politiek te bepalen wat wij willen en wat wij wel en niet goed vinden. Daarna gaan wij in overleg met onze wetgevingsjuristen, de mensen van de Belastingdienst die aan de ene kant staan en de fiscalisten die aan de andere kant staan, maar over heel veel kennis beschikken en weten hoe de zaak in elkaar steekt. Wij moeten deze bundelen om tot wetgeving te komen die hopelijk wat langer standhoudt.

Op die manier wil ik liefst ook het Bosal-gat verder aanpakken, maar dat is nog niet zo eenvoudig. Er bestaan opvattingen in het topteam hoofdkantoren, bij VNO-NCW en bij de collega van EL&I. Wij moeten komen tot iets wat houdbaar is en wat door iedereen als fair wordt ervaren. Zolang er een verschil is tussen de fiscale behandeling van eigen vermogen en die van vreemd vermogen en er dus een prikkel in het systeem zit tot financiering door vreemd vermogen, blijft de drang bestaan om van dat fiscale voordeel gebruik te maken of een fiscaal nadeel te ontwijken. Jammer genoeg zie ik weinig tot geen mogelijkheden om tot een echt gelijke behandeling van eigen en vreemd vermogen te komen binnen de uitgangspunten van het regeer- en gedoogakkoord, grondslagverbreding en

tariefsverlaging. Een notionele interestbeperking en de ideeën die in het studierapport hebben gestaan, kosten per saldo namelijk geld en zouden leiden tot een hoger Vpb-tarief.

Desalniettemin ga ik met eigen mensen en specialisten uit de praktijk bekijken hoe wij tot een houdbare en zo goed mogelijk samenhangende regeling kunnen komen, want het is mij ook een doorn in het oog dat wij elke paar jaar weer moeten repareren. Ik ben ervan overtuigd dat het voor ons vestigingsklimaat het slechtst is als wij steeds zitten te sleutelen. Dat vereist wel van de beroepsgroep van fiscalisten om niet steeds als er iets bedacht is, het slimste jongetje van de klas te willen zijn en eronderuit proberen te komen. Het vergt van fiscalisten dat zij meedenken over de wijze waarop de zaak niet ontgaan kan worden, zodat wij een robuuste regeling hebben. Ik moet zeggen dat ik de afgelopen maanden heel goede gesprekken heb gehad met leden van de wetgevingscommissie van het NOB. Zij hebben hun bereidheid getoond en hebben laten zien dat zij hierover willen meedenken. Dat is een kentering in de beroepsgroep, want ik snap ook dat zij onder druk staan van hun klanten, die willen dat zij een weg zoeken om geen belasting te betalen.

Ik kan de heer Essers toezeggen dat de suggestie rondom de Hillen-regeling zal worden meegenomen in de toegezegde notitie aan de Eerste Kamer. Ik ben al ingegaan op de zorgwoco's. Het percentage RDA wordt per ministeriële regeling in plaats van middels AMvB vastgesteld uit praktische overwegingen. Binnenkort krijgen wij het advies van de Raad van State. Het kabinet beziet dan of het percentage kan worden opgenomen in een AMvB. Dit ligt op het raakvlak van EL&I en Financiën, want de eerstverantwoordelijke voor de AMvB is de minister van EL&I. Ik zal mij in elk geval sterk maken om dit bij AMvB te regelen.

De heer Van Strien heeft mij geen nadere vragen gesteld.

Mevrouw De Boer was niet helemaal content met het antwoord over de 30%-regeling, maar snapt ook dat ik daar vandaag geen verder inzicht in kan verschaffen. Ik zal dit op een ander moment nog nader trachten te substantiëren.

Mevrouw De Boer heeft ook gevraagd hoe wij aankijken tegen het vestigingsklimaat en belastinguitgaven die milieuvervuiling zouden kunnen zijn, aangezien het degressieve systeem in de energieheffingen ertoe leidt dat de echte grootverbruikers van fossiele energie eigenlijk een lager tarief betalen dan de kleinverbruikers. Ik snap dat punt. Tegelijkertijd wil ik bedrijven niet het land uitjagen en hier bijvoorbeeld hoogovens laten sluiten om vervolgens de productie net over de grens te laten plaatsvinden. Het milieu schiet daar niets mee op, maar het kost Nederland werkgelegenheid en welvaart. Dat geldt voor meerdere onderdelen. Ik moet ook dergelijke aspecten van het vestigingsklimaat erin betrekken. Ik wil mijn beleid er ook niet op richten om allerlei milieubelastende activiteiten naar Nederland te halen. Ik wil met name innovatieve activiteiten naar Nederland halen. Wij hebben daarvoor nieuwe fiscale instrumenten, onder meer de RDA. Op het

gebied van de meer milieubelastende activiteiten houd ik heel goed in de gaten wat de landen om ons heen doen. Ik probeer in Europees verband de minimumnormen op te schroeven, want als ik wat kan verhogen doordat dit gebeurt en er een level playing field ontstaat, ben ik daar zeker toe bereid.

Mevrouw De Boer heeft ook gevraagd of de belastingfaciliteiten onder het EU-stappenplan vallen. Dat is zeker het geval, maar daarmee is niet bij voorbaat gezegd dat zij worden afgeschaft. Wel worden zij meegenomen in de evaluatie.

Ik ben al uitvoerig ingegaan op groen beleggen en eveneens op de scenario's van de woonmarkt.

De heer Ester heeft het gehad over het mattheuseffect, dat door economen "deadweight loss" wordt genoemd. Jammer genoeg hebben wij ten aanzien van nieuwe instrumenten geen heel goeddoortimmerde ex-ante-evaluaties of wetenschappelijke onderzoeken waarmee wij kunnen bewijzen dat ze echt werken. Je moet er altijd een bepaald geloof in hebben. Uiteindelijk moet je uiteraard wel meten of het klopt. In het voorjaar van 2012 zullen wij de WBSO evalueren. Deze evaluatie loopt. Ik heb vorige week een aantal onderzoeksvragen gezien. Die betreffen juist de punten die de heer Ester noemt. In de evaluatie komt onder meer aan de orde hoe het zit met de positionering van het mkb en of de Wbso leidt tot stimulering van de bedrijven die het ook echt nodig hebben. Die evaluatie gaat ook naar het parlement. De Kamer kan dus zelf beoordelen of de evaluatie stevig genoeg is. Vanuit mijn verantwoordelijkheid voor fiscaliteit en belastinguitgaven bekijk ik dat heel kritisch. Het is ook aan de vakministers en aan de vakcommissies in beide Kamers om evaluaties kritisch te bezien. Wij hebben in de afgelopen jaren echter heel wat evaluaties gehad die onmiddellijk in de onderste la verdwenen, omdat er geld was voor bepaald beleid en men niet wilde dat dit geld bij dat beleid weggehaald werd. Ik vind dat wij heel kritisch moeten bekijken of iets wel of niet werkt, want uiteindelijk gaat het toch om belastinggeld of gederfd belastinggeld, en met geld van de belastingbetaler moet je zuiniger omspringen dan met geld uit je eigen portemonnee. Als een vakminister of een kabinet naar het oordeel van de Kamer niet de juiste conclusies verbindt aan een evaluatie, is het nog altijd aan de Kamers om vervolgens tegen het kabinet te zeggen dat het op dat punt kritischer moet zijn. Als wij bijvoorbeeld uit de evaluatie van de Wbso lessen kunnen trekken voor andere innovatie-instrumenten, bijvoorbeeld de RDA of de Innovatiebox, zal ik zeker niet nalaten om daar onmiddellijk iets mee te doen. Bij innovatie-instrumenten gaat het overigens om een coproductie tussen EL&I en Financiën. In de eerste plaats zal de minister van EL&I hierop moeten worden aangesproken.

De heer Ester heeft gevraagd naar mijn visie op de kindregelingen. Hij vraagt zich af of ik niet bezig ben met een salamitactiek. Bij de kindregelingen zijn er grofweg twee doelstellingen: de inkomensondersteuning voor gezinnen met kinderen en het bevorderen van de arbeidsparticipatie. Die twee doelstellingen kunnen

in de regel niet in één regeling worden geïncorporeerd. Wij hebben echter dertien verschillende kindregelingen. Het liefst zou het kabinet van die dertien teruggaan naar pakweg twee of drie regelingen. Tegelijkertijd is dat niet gemakkelijk, want er zullen altijd mensen of groepen zijn die nadeel hebben als wij zaken hervormen. De minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zal in het voorjaar een brief schrijven waarin hij zal aangeven of wij verdere stappen kunnen zetten.

Met het schrappen van de box 3-vrijstelling voor kinderen gaan wij terug van dertien naar twaalf kindregelingen. De bedoeling van het kabinet was om ook een andere kindregeling te schrappen - ik ben even kwijt welke dat is, maar de regeling werd vermeld in de brief die in het voorjaar naar de Tweede Kamer is gestuurd -- zodat wij van dertien naar elf kindregelingen zouden gaan. Op verzoek van de CDA-fractie is die andere kindregeling echter gesneuveld en is dit de enige die is overgebleven. Dat geeft eigenlijk al aan dat als wij willen vereenvoudigen en een streep willen zetten door een aantal regelingen, om te komen tot een simpeler en compacter systeem, dat onmiddellijk leidt tot weerstand. Dan hoor je uit een van beide Kamers al snel het geluid: kunt u dit niet nog even in stand laten? Ik reken dus op de steun van de Kamer als wij een nadere vereenvoudigingsslag zullen maken.

De **voorzitter**: Staatssecretaris, hoe lang denkt u nog nodig te hebben? Wij hebben honger.
**

Staatssecretaris **Weekers**: Dat gevoelen kan ik delen.

Ik kan geen inschatting maken van de effectiviteit van de werkbonus. De werkbonus en de vormgeving daarvan behoren bij het totaalcompromis dat in het kader van het pensioenakkoord is gesloten. Ik verwijs ook deze discussie graag naar de collega van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Te zijner tijd zal er nog iets aan de werkbonussen veranderd moeten worden, ingevolge de afspraken die collega Kamp met de Tweede Kamer, meer in het bijzonder de fractie van de PvdA, heeft gemaakt om mensen met een klein inkomen toch de mogelijkheid te geven om een spaarpotje te vormen, zodat zij niet tot het allerlaatste moment hoeven door te werken.

De heer Bröcker heeft een aantal zaken gestipuleerd die ik zeker zal meenemen. Ik dank hem daarvoor. Eén vraag, inzake de uniformering van de btw, staat nog open. De heer Bröcker vroeg of ik bezig ben met een verkenning die vergelijkbaar is met de verkenning van de mogelijkheden rond de winstbox. Nee, daar ben ik nog niet mee bezig. Het kabinet heeft in de fiscale agenda aangegeven dat het het liefst het lage btw-tarief in kleine stapjes omhoogbrengt, om uiteindelijk het vergezicht te hebben op een uniform btw-tarief. Wij weten echter niet welke effecten het verhogen van het lage btw-tarief heeft, bijvoorbeeld in grensstreken of voor bepaalde

branches. Wij moeten de koopkracht heel goed in de gaten houden, dus wij zullen op dit punt zeer voorzichtig te werk moeten gaan. Dit stappenplan staat het kabinet voor ogen. Voordat ik op dit terrein stappen zet en nadere verkenningen doe, wil ik eerst de discussie met de Tweede Kamer voeren. Dat zal eind januari gebeuren. Op dat moment zullen wij bekijken of er draagvlak bestaat om in de btw-sfeer wat meer te doen. De suggestie van de heer Van Boxtel zal ik daarbij meenemen en die de Kamer voorhouden. Ik zal eerst bezien of het Europeesrechtelijk überhaupt mogelijk is. Ik ben ervan overtuigd dat wij hier nog nader over komen te spreken.

De heer Van Boxtel heeft voorts gesproken over het groen beleggen. Ik meen dat daar voldoende over is gezegd. Ook heeft hij in het kader van de Geefwet en de kansen voor doorgroei van jong talent gevraagd waarmee ik bezig ben en of wij, als alternatief voor het Cultureel Jongeren Paspoort, niet alleen groepen van scholieren, maar ook groepen van studenten daaronder zou kunnen laten vallen. Dat neem ik graag mee. Als een theater een gemengd gehoor heeft, bestaande uit verschillende groepen, dan is het Europeesrechtelijk niet mogelijk dat de ene groep vrijgesteld is van btw en de andere niet. Ik zal bekijken wat Europeesrechtelijk maximaal mogelijk is voor zaken die op de een of andere manier georganiseerd plaatsvinden, ongeacht of die bedoeld zijn voor scholieren of studenten. Dit kan niet over heel veel geld gaan, maar het kan net wel het steuntje in de rug zijn voor de mensen die de heer Van Boxtel op het oog heeft.

De heer **Van Boxtel** (D66): Ik dank de staatssecretaris voor deze toezegging. Op welke termijn mogen wij daar iets over horen? Ik geloof onmiddellijk dat hij er hard mee aan de slag gaat, maar het mag geen sisyfusarbeid worden, waarbij lang met iets wordt doorgegaan, terwijl er toch niets gebeurt. Ik hoor graag op korte termijn of dat in overleg met de collega van OCW lukt.

Ik geef nog mee dat scholieren en studenten -- de staatssecretaris herinnert zich dat wellicht uit de eigen studietijd -- ook vaak 's middags naar het theater of andere voorstellingen gaan. Dat zou misschien soelaas kunnen bieden, want dan kan de staatssecretaris gewoon de btw-vrijstelling daarop van toepassing verklaren.

Staatssecretaris **Weekers**: Ik kan niet zeggen dat een btw-vrijstelling 's middags wel en 's avonds niet mogelijk is. Zo simpel zit de btw, die op Europees niveau is geregeld, niet in elkaar. Ik zal moeten zoeken naar mogelijkheden die heel speciaal op scholen zijn gericht. Ook scoutingwerk kan daaronder vallen. Ik zal kijken wat er op dat vlak mogelijk is en op dat terrein de rek maximaal opzoeken.

De beraadslaging wordt gesloten.

De **voorzitter**: Ik kom tot de afhandeling van de wetsvoorstellen. Wenst een van de leden stemming over het wetsvoorstel Wijziging van enkele

belastingwetten en enige andere wetten (Belastingplan 2012) (33003)? Dat is het geval. Dan stel ik voor dat wij volgende week stemmen over het wetsvoorstel.

**

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter**: Wenst een van de leden stemming over het wetsvoorstel Wijziging van enkele belastingwetten en enige andere wetten (Overige fiscale maatregelen 2012) (33004)? Dat is het geval. Dan stel ik voor dat wij volgende week stemmen over het wetsvoorstel.

**

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter**: Wenst een van de leden stemming over het wetsvoorstel Wijziging van de Algemene wet inkomensafhankelijke regelingen en Overige fiscale maatregelen 2009 in verband met de dwangsomregeling van de Algemene wet bestuursrecht (Wet toepassing dwangsomregeling toeslagen) (33005)? Dat is niet het geval.

**

Het wetsvoorstel wordt zonder stemming aangenomen.

De **voorzitter**: Wenst een van de leden stemming over het wetsvoorstel Wijziging van enkele belastingwetten (Geefwet) (33006)? Dat is het geval. Dan stel ik voor dat wij volgende week stemmen over het wetsvoorstel.

**

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter**: Wenst een van de leden stemming over het wetsvoorstel Wijziging van de Wet op de belasting van personenauto's en motorrijwielen 1992, de Wet op de motorrijtuigenbelasting 1994 en enige andere wetten (Wet uitwerking autobrief) (33007)? Dat is het geval. Dan stel ik voor dat wij volgende week stemmen over het wetsvoorstel.

**

Daartoe wordt besloten.

De vergadering wordt van 20.05 uur tot 20.45 uur geschorst.

Voorzitter: Putters

De **voorzitter**: Ik heropen de vergadering en wil iedereen dankzeggen voor de snelheid waarmee iedereen zich hierheen begeven heeft. Ik dank de indienster en de staatssecretaris voor hun komst hierheen en ook de Dienst Verslag en Redactie. Buiten adem, maar dank je wel!

**

*B

!Bedwelming bij ritueel slachten!

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- het voorstel van wet van het lid Thieme tot wijziging van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren in verband met het invoeren van een verplichte voorafgaande bedwelming bij ritueel slachten (31571).

De beraadslaging wordt hervat.

*N

Mevrouw **Thieme**: Voorzitter. Ik heb met heel veel belangstelling geluisterd naar de inbreng van de leden van de Eerste Kamer. Ik vind het een eer om hier in deze zaal mijn wetsvoorstel te mogen verdedigen. Het is een historisch moment, ook voor mij persoonlijk. Ik ben ook blij met de constructieve inbreng ter voorbereiding van dit plenaire debat. Het heeft veel tijd gekost, maar met genoeg heb ik geprobeerd om zo veel mogelijk antwoord te geven op de schriftelijke vragen. Ik begrijp ook heel goed dat er nog aanvullende vragen zijn in de plenaire behandeling en ik ben blij dat ik in de gelegenheid ben om nader met de Kamer hierover van gedachten te wisselen, gezien ook de gevoeligheid van het onderwerp en de zorg in hoeverre de initiatiefneemster rekening houdt met de emoties en de diepgewortelde geloofsbeleving van religieuze groeperingen.

Zeker in een tijd en een samenleving, waarin door sommigen wordt gesproken over kilheid, over het elkaar niet meer vinden en je elke keer weer in een discussie of zelfs een polarisatie verzeild raakt, is het goed om altijd aan te geven dat je met respect met je medemens wilt omgaan. Juist alle vrijheden die onze samenleving in de loop der eeuwen heeft verkregen, zijn een groot goed. Het is ook niet voor niets dat de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van meningsuiting en andere vrijheden niet alleen in onze Grondwet zijn verankerd, maar ook in internationale verdragen zijn vastgelegd. Te allen tijde moeten wij rekening houden met alles wat je vervolgens met elkaar wilt regelen. Waarbij je ook rekening moet houden met minderheden. Het kan nooit zo zijn dat bij een toevallige meerderheid een minderheid volledig wordt weggevaagd en dat die belangen er niet meer toe doen. Dat past helemaal binnen de wijze waarop ik in het leven sta en waarop de Partij voor de Dieren graag wil opereren, namelijk door op te komen voor al die kwetsbare groepen. Daar horen niet alleen mensen bij, daar horen ook de dieren bij.

In een samenleving met zo veel pluriformiteit en zo veel verschillen van inzicht en levensbeschouwingen dien je als overheid daarin een weg te bewandelen die recht doet aan al die verschillen. Het is niet voor niets dat aan de basis van onze rechtstaat een scheiding is aangebracht tussen kerk en staat. Bij de beoordeling van normen en waarden die in wetgeving wordt vastgelegd, moet de overheid het neutraliteitsbeginsel blijven hanteren. Het neutraliteitsbeginsel en het shadebeginsel houden in dat je kijkt naar wat de regels en gedragingen

betekenen voor anderen in de directe omgeving, of voor bepaalde groepen in de samenleving.

Daar hoort ook het tolerantiebeginsel bij. Dat betekent dat je open moet staan voor andersdenkenden. Ik wil daarbij benadrukken dat de drie beginselen die ik noemde complementair zijn aan elkaar. Je kunt niet het ene beginsel eruit halen en het tolerantiebeginsel als eigenstandig beginsel hanteren, het moet mede gezien worden vanuit de rol van een neutrale overheid. Er moet altijd worden gekeken naar het schadelijke aspect van bepaalde regelgeving en bepaalde gedragingen van overheid en burgers.

Ik begrijp heel erg goed dat er met mijn wetsvoorstel veel emoties zijn losgemaakt. Toen ik in 2008 begon met het wetsvoorstel, kraaide er nog geen haan naar. Er waren weinig reacties, alhoewel de discussie in de maatschappij volop leefde wanneer er een offerfeest of een Suikerfeest was. In de politiek zou men wel zien hoe het zou gaan lopen. Ik heb toen wel kennisgenomen van wat er aan discussiemateriaal lag en dat was ontzettend veel. De maatschappij stond namelijk niet stil. De politiek had er weinig over gesproken uit een soort onterechte politieke correctheid, maar in de maatschappij leefde het als nergens anders. Wij willen voor dieren opkomen, dieren verdienen het om in welzijn gebruikt te worden.

De discussie over onverdoofd slachten is begonnen toen 100 jaar geleden de verdovingsmethode zo ver was ontwikkeld dat deze gebruikt kon worden bij het slachten van dieren. De discussie ontstond toen al. Toen heeft de wetgever bij algemene regel vastgesteld dat er een verbod moest komen op het onverdoofd slachten en dat er een algemene regel moest komen dat verdoving moet worden toegepast. Daarbij maakte men een uitzondering voor religieuze groeperingen die dat per se onverdoofd wilden doen. De discussie bleef gaan en bleef op gespannen voet staan met de afweging die de wetgever had gemaakt dat verdoving de beste, meest humane methode is om een dier te doden.

Ik wil mijn wetsvoorstel na deze algemene inleiding graag verder toelichten en ik zal dat in een aantal blokjes doen. Ik zal eerst ingaan op de vragen rondom de dierenwelzijnsproblematiek. Daarna zal ik ingaan op de kwestie van de vrijheid van godsdienst, waarna ik woorden zal wijden aan de ontheffingsmogelijkheid, de handhaving, de naleving en aan andere vragen van de leden. Ik heb gelukkig van u de mogelijkheid gekregen om wat langer mijn antwoorden voor te bereiden, maar mocht ik vragen overslaan, dan betekent dat geenszins dat ik geen antwoord wil geven. Ik hoor dat dan graag.

De heer Backer van D66 heeft zeer terecht de vraag gesteld of wij het juiste probleem hebben geagendeerd. De fracties van de PvdA, GroenLinks, D66, 50Plus en OSF hebben vandaag de observatie gedaan dat er vanwege mijn wetsvoorstel een brede maatschappelijke discussie is ontstaan over de dierenwelzijnsproblemen gedurende het leven van het dier, met name in de intensieve veehouderij en bij de slacht in het bijzonder. Dat was niet zozeer mijn opzet, maar ik ben er

natuurlijk wel blij mee dat die brede maatschappelijke discussie is geëntameerd, want kennelijk heeft de maatschappij daar grote behoefte aan. Dat sterkt mij in mijn overtuiging dat het onderbrengen van het dierenwelzijn onder openbare zeden gerechtvaardigd is.

Mijn antwoord op de vraag van de heer Backer is ondubbelzinnig: het probleem dat moet worden opgelost is het feit dat jaarlijks 1,8 miljoen dieren te maken hebben met vermijdbaar leed. Oftewel, om het rekensommetje van de heer Backer te gebruiken, dat 7,2 miljoen dieren gedurende deze kabinetsperiode onverdoofd zijn geslacht.

Bij de beoordeling van het wetsvoorstel is het van cruciaal belang dat wij met elkaar vaststellen dat er sprake is van een groot dierenwelzijnsprobleem bij de onverdoofde rituele slacht. Indien je dat ontkent, komt je niet toe aan de discussie over de oplossingen. Ik heb meegemaakt tijdens de gesprekken in de rondetafelgesprekken dat men het al niet eens kon worden over de vraag of er wel een probleem was, met name in de gesprekken met de religieuze organisaties. Het wordt niet erkend. Wetenschappelijke inzichten worden tegenover godsdienstige inzichten of inzichten van de practitioners op een gelijk niveau geplaatst. De overheid moet ethische vaststellingen in de samenleving en maatschappelijke inzichten gebruiken om het neutraliteitsbeginsel van de overheid te waarborgen. Alleen op die gronden kan de overheid beleid voeren, naar mijn mening.

Het slachtproces gaat voor alle dieren ontegenzeggelijk gepaard met een mate van angst, stress en pijn. De doodstrijd van een dier is onder geen enkele omstandigheid een schouwspel dat mensen onberoerd laat. Dat dieren extra lijden als hun keel zonder verdoving wordt doorgesneden, dus bij hun volle bewustzijn, staat wetenschappelijk vast. Geen zinnig mens stelt het op prijs dat dieren onnodig lijden, dat heb ik ook hier vandaag weer gehoord.

Niet voor niets zijn wereldwijd sinds jaar en dag strikte voorschriften verbonden aan het slachten om het leed van slachtdieren te beperken. Zowel in Nederland als in de Europese Unie geldt het algemene voorschrift dat er verdoofd geslacht dient te worden. De wetgever heeft dus al eens voor de keuze gestaan of het opleggen van een verdoving voorafgaand aan de slacht een verbetering van het dierenwelzijn betekent. Dat is met een "ja" beantwoord, vandaar de algemene regel.

Verdoofd slachten is de norm, niet op basis van de grootschaligheid van het slachten, maar op basis van elk individueel dier. De Europese verenigde dierenartsen, de Britse Farm Animal Welfare Council, de Raad voor Dierenwelzijn in België en in Nederland, de Raad voor Dierenaangelegenheden en de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde concluderen allemaal dat onverdoofd ritueel slachten resulteert in een onaanvaardbare aantasting van het welzijn van dieren.

Ook de Europese Voedsel en Waren Autoriteit, de EFSA, die in opdracht van de Europese Commissie onderzoek heeft gedaan naar de dierenwelzijnsaspecten van dodings- en bedwelmingsmethoden, heeft geconcludeerd dat, gelet op de grote dierenwelzijnsrisico's bij onverdoofd slachten, er voorafgaand aan de slacht altijd bedwelming zou moeten worden toegepast. Ook de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde benadrukt met klem dat binnen de wetenschappelijke wereld overeenstemming bestaat over het feit dat door het niet-bedwelmen van het dier, voorafgaand aan de halssnede, tijdens de halssnede en tijdens het verbloeden, welzijnsproblemen worden veroorzaakt.

Er waren toch wel wat vragen over de wetenschappelijke consensus over de welzijnsnadelen van onverdoofd ritueel slachten. De lijst van rapporten op basis van een groot aantal wetenschappelijke onderzoeken en publicaties die het leed aantonen -- ongeveer 230 -- is overweldigend en overtuigend.

Voor dit wetsvoorstel heb ik alle verschillende wetenschappelijke rapporten hierover over de volle breedte bestudeerd. Zij komen allemaal tot de eenduidige conclusie dat onbedwelmd slachten een onaanvaardbare aantasting van het dierenwelzijn oplevert. Alle beschikbare rapporten van onafhankelijke wetenschappers die publicaties over dit onderwerp op hun naam hebben staan met een peer review, benadrukken dat als het dier bij bewustzijn is, het zich bewust blijft van alle geluiden, geuren, de stress van andere dieren, de eigen stress en de messteek. Het dier verkeert al die tijd in doodsangst. Dat proces kan volgens wetenschappers wel vier minuten duren. Het is van cruciaal belang dat tijdens het slachtproces het dier zo snel mogelijk buiten bewustzijn wordt gebracht, zodat onnodig lijden voorkomen wordt.

Er wordt hier in de Kamer de suggestie gewekt, en ik begrijp dat wel, als zou de onverdoofde koosjere kippenslacht mogelijkwijds diervriendelijker zijn dan de verdoofde slacht van kippen. Dat berust op een misverstand. Uit het DIALREL-rapport blijkt dat kippen net als runderen en schapen 30% tot 40% van hun bloedvolume moeten verliezen voordat zij buiten bewustzijn raken. Dit betekent een bewustzijnsperiode van 30 seconden na de halssnede. Het is ook niet voor niets dat het DIALREL-rapport in algemene zin concludeert dat bedwelming vooraf de absolute voorkeur heeft. Er wordt daarbij geen onderscheid gemaakt in diersoorten. In het rapport wordt wel erkend dat er verschil bestaat in de mate van dierenwelzijnsaantasting op onderdelen van het slachtproces, zoals de fixatie en het aantal halssneden dat gemiddeld wordt toegepast in de praktijk.

Onderzoeker Dr. Temple Grandin wordt heel vaak aangehaald, met name door voorstanders van het onverdoofd ritueel slachten, omdat zij als onderzoeker nog niet de stellige conclusie wil trekken dat er een verbod moet worden ingesteld. Zij stelt in haar artikel "Improving religious slaughter practices in the US" van 2006 en ik

citeer: "Als religieuze autoriteiten bedwelmen accepteren, bevordert bedwelmen in het algemeen het welzijn van dieren."

Zij gaat uit van de voorschriften die de religieuze autoriteiten aan het proces verbinden. Deze bevinden zich buiten haar competentie, maar zij beschouwt deze als vaststaand. Het geeft aan dat het bedwelmen van dieren vanuit haar expertise ontegenzegglijk de voorkeur verdient. Grandin stelde begin 2010 het probleem van het inhaleren van bloed naar de longen gedurende het koosjere en halal slachten aan de kaak. Nog geen jaar geleden bracht zij een rapport uit over het koosjere slachten. Zij schrijft dat van de vijf koosjere slachthuizen slechts één het in haar opinie perfect deed, namelijk zonder kantebox waarbij een dier 180° of voor een deel wordt gedraaid, met een zeer goed opgeleide slachter, een vlijmscherp mes en een adequate halssnede. De tijd tot bewusteloosheid was, zo stelde zij, echter te lang. Zij accepteert binnen de religieuze slacht ongeveer tien seconden van bewustzijn na de halssnede. Dat accepteert zij dus, terwijl andere wetenschappers stellen dat dit veel te lang is. Zelfs bij deze perfect uitgevoerde koosjere slacht in dit slachthuis vond zij het ook te lang, want de dieren waren in dit slachthuis gemiddeld 16 seconden bij bewustzijn en zelfs 8% van de dieren was in dit slachthuis meer dan 30 seconden bij bewustzijn. Bij alle andere koosjere slachthuizen stelde Grandin tot wel twee minuten bewustzijn na de halssnede vast. Dit is dus de onderzoeker naar wie de religieuze organisaties telkens verwijzen als zou het zo zijn dat zij niet bevestigt dat er nog sprake is van bewustzijn na de halssnede.

Voorzitter: Fred de Graaf

Mevrouw **Thieme**: Voorzitter. Ik probeer hiermee ook antwoord te geven op de terechtte vragen, of in het kader van de subsidiariteit geen verbeteringen zijn door te voeren in het proces van onverdoofd ritueel slachten. Ik kom daarop terug bij de bespreking van de ontheffingsmogelijkheid.

Ik doe dit niet door persoonlijk op een subjectieve manier naar een slachthuis te gaan maar op basis van wetenschappelijk onderzoek, want alleen dan vind ik dat ik met een wetsvoorstel kan komen om iets te verbieden dan wel te gebieden. Wij moeten dus vaststellen dat zelfs als je alle mogelijke verbeteringen doorvoert in de huidige onverdoofde rituele slacht, de wetenschap nog steeds van oordeel is dat het weglaten van de verdoving zorgt voor meer dierenleed en meer risico op fouten tijdens het slachtproces. Wij mogen immers niet vergeten dat niet alleen de foutmarges en risico's op pijnbeleving vele malen groter zijn bij onbedwelmde slacht, maar dat ook wetenschappelijk is vastgesteld dat het dier een langere doodstrijd doormaakt na de halssnede als gevolg van de pijnreceptoren in de hals. Het lijden kan tot vier minuten duren.

Onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek beschrijft de voor- en nadelen van bedwemd en onbedwemd slachten, maar komt in alle gevallen tot de conclusie dat onbedwemd slachten nadeliger

is voor het welzijn dan slachten na bedwelmen. Daarbij maakt de wetenschap geen enkel onderscheid tussen halal of koosjer slachten, aangezien de gevolgen van fixatie van het dier in termen van stress, angst en pijn evenals de pijn bij de halssnede en het stervensproces bij bewustzijn vergelijkbaar zijn. De ritussen zijn alleen anders.

De discussie over de slachtmethode en over de bedwelmingsmethode is in volle gang, ook als het gaat om de reguliere slacht. Ik juich dat zeer toe. Het is van groot belang dat wij bij de bedwelmingsmethode de meest effectieve vorm hanteren. De ontheffingsmogelijkheid kan daartoe bijdragen. Dan ga je telkens opnieuw weer zoeken naar een nog betere methode. Ik kom daarop later terug.

In de bedwelmingspraktijk dient zeker nog het een en ander te verbeteren, maar dat ontslaat ons niet van de verantwoordelijkheid om elk vermijdbare dierenleed ook aan te pakken. De bedwelmingsmethode van kippen via het elektrische waterbad in een reguliere slacht wordt terecht uitgefaseerd. Die discussie hierover is blijvend en zal dat ook moeten zijn, want wij moeten streven naar de meest humane vorm van slachten. Het doel van dit wetsvoorstel is dat dieren bij de rituele slacht niet meer in hun welzijn worden aangetast dan dieren die voorafgaand worden bedwemd.

Door alle leden werd gevraagd wat wij bereiken met dit wetsvoorstel. Ik hecht eraan allereerst op te merken dat het hier gaat om een fundamentele keuze om vermijdbaar dierenleed te voorkomen tijdens de slacht. De wetgever heeft dat ook als algemene regel vastgelegd. Het is een wettelijke plicht om alle pijn en stress die vermijdbaar is, te voorkomen. Het is een fundamentele keuze om op die wettelijke verplichting een uitzondering te maken. Het betekent immers dat de bedoelde en goed beargumenteerde bescherming van dieren niet geheel wordt gerealiseerd. De vraag is of dat te rechtvaardigen is. Er wordt hier opgemerkt dat het gaat om een beperkt aantal dieren als je het afzet tegen de miljoenen dieren die regulier geslacht worden. Het is bijna niet voor te stellen dat wij jaarlijks 500 miljoen dieren over de kling jagen. Ik vind dat wij met zijn allen moeten nagaan -- ook in termen van milieubelasting, van volksgezondheid en zeker van dierenwelzijn -- of dat nog wel houdbaar is. Als het in Nederland gaat om zo'n groot aantal, lijkt bijna elke andere vorm van diergebruik daarbij in het niet te vallen. Toch kiezen wij als Staten-Generaal ervoor om wetten goed te keuren of te initiëren om bepaalde vormen van diergebruik of te verbieden of sterk aan banden te leggen, ook al gaat het om minder dieren. Zo kennen wij het verbod op seks met dieren, dat ook door de fracties van de SGP en de ChristenUnie is ondersteund. Het gaat daarbij niet over miljoenen dieren, maar wij hebben het toch verboden. Het zou toch vreemd zijn geweest als wij toen hadden gezegd dat wij ook nog 500 miljoen dieren hebben in de bio-industrie. Dan zou er nooit iets opgelost kunnen worden, omdat je altijd weer kunt wijzen naar een ander probleem.

Dat geldt natuurlijk ook voor het verbod op de pelsdierhouderij. Het gaat om 5 miljoen nertsen die jaarlijks vergast worden in Nederland. Als je dat afzet tegen 500 miljoen dieren in de bio-industrie, is dat wellicht ook iets waarvan je je afvraagt of je dat wel moet willen. Ik denk van wel. Ik denk dat we elke stap die zorgt voor een beter dierenwelzijn en voor een vermindering van het diergebruik moeten omarmen en zo snel mogelijk moeten invoeren. Het gaat om het diergebruik dat onnodig of vermijdbaar is omdat er alternatieven zijn. Dat is de opdracht die we hebben. Ik vind het een significante verbetering als we 1,8 miljoen dieren -- om de rekensom van de heer Backer te gebruiken: ruim 7 miljoen dieren in deze kabinetsperiode -- vermijdbaar leed kunnen besparen.

Er is ook gesproken over de omstandigheden waarin dieren leven, bijvoorbeeld in donkere betonnen hokken. Na een kort en ellendig leven maken ze vervolgens ook nog het slachtproces mee. Er is gevraagd waarom ik me dan niet ook richt op het leven van de dieren in de bio-industrie. Ik ben zo blij met die vraag. U kent waarschijnlijk allemaal wel mijn streven om zo snel mogelijk een einde te maken aan de bio-industrie. We kunnen niet op deze manier doorgaan met het massaal misbruiken van dieren in de bio-industrie, waarin ze hun eigen gedrag niet kunnen vertonen. Professor Hellebrekers van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde heeft in de hoorzittingen en in de rondetafelgesprekken duidelijk aangegeven dat het slachtproces een van de meest stressvolle momenten uit het leven van een dier is. Je kunt dus significant iets betekenen, ook al heb je de hele bio-industrie nog niet omgevormd tot een biologische veehouderij, met een vermindering van de veestapel en zonder megastallen. Dan hebben we in ieder geval een humane slachting voor alle dieren. Het maakt voor een dier niet uit welk geloof zijn slachter heeft.

Voorzitter, ik ben aan het einde gekomen van het blokje over dierenwelzijn. Ik ga door naar het onderwerp "vrijheid van godsdienst".

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Dank voor uw betoog en uw antwoorden. Ik heb een vraag over het onderscheid tussen de verschillende diersoorten. U zegt dat onbedweld slachten voor alle dieren moet stoppen. De Koninklijke Maatschappij voor Diergeneeskunde zegt dat onbedweld slachten moet stoppen, maar het valt mij op dat zij het vooral heeft over runderen en schapen. Kippen worden niet genoemd. Ik heb een onderzoekje hiernaar gedaan en heb gehoord dat het leed bij kippen toch een ander verhaal is, zeker als het op kleinere schaal gebeurt met meer aandacht voor het dier. Als je dit vergelijkt met de massaliteit in de normale kippenslachterij, kun je tot een ander oordeel komen. Het verschil is niet zo groot. Waarom maakt u dat onderscheid niet?

Mevrouw **Thieme**: Het DIALREL-rapport maakt het onderscheid niet. Hierin staat dat het bij voorkeur voor alle dieren moet gelden. Ik begrijp heel goed dat de Koninklijke Maatschappij voor

Diergeneeskunde vooral aandacht vraagt voor het meest in het oog springende dierenleed bij schapen en runderen. Het kan een enorme lijdensweg zijn omdat zij nog wel vier minuten bij bewustzijn kunnen zijn. Ook de Koninklijke Maatschappij voor Diergeneeskunde miskent echter niet dat je te allen tijde de voorkeur moet hebben voor voorafgaande verdoving, ook bij kippen. Ook bij kippen duurt het heel lang voordat zij het bewustzijn verliezen. Ik ben het wel met mevrouw Vos eens dat je altijd moet bekijken of er een onverdoofde rituele slacht bestaat die even diervriendelijk is of nog diervriendelijker. Daar kun je als pleitbezorger voor dierenwelzijn niet tegen zijn. Dat klopt. De ontheffingsmogelijkheid biedt het maatwerk waarop mevrouw Vos ook zo hamert. Met dit maatwerk kun je hieraan recht doen. Je kunt als aanvrager van een ontheffingsmogelijkheid aantonen dat je bijvoorbeeld bij kippen een gelijkwaardig dierenwelzijnsniveau kunt bereiken en dat je daarom een ontheffing wilt. Dat is het voordeel van de ontheffingsmogelijkheid. Hiervoor hoeft niet de hele wet te worden veranderd, zoals in eerste instantie het geval was in mijn wetsvoorstel. Via de AMvB en de ontheffingsmogelijkheid kunnen we het op een snelle en flexibele manier regelen.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Voor u kan het verschil tussen dieren een plek krijgen via de AMvB, waarin per diersoort methoden op een andere manier worden uitgewerkt?

Mevrouw **Thieme**: Zeker.

Dan kom ik bij de godsdienstvrijheid, in relatie met de ontheffingsmogelijkheid die nu in mijn wetsvoorstel is voorzien. Mevrouw Vos en de heer Backer hebben speciaal gevraagd of ze goed hebben begrepen dat ik vind dat er met dit wetsvoorstel geen inbreuk wordt gemaakt op de vrijheid van godsdienst. Er is een aantal Kamerstukken met betrekking tot dit wetsvoorstel. Ik ben begonnen met een memorie van toelichting en een nota naar aanleiding van het verslag. Ik heb onderzocht of er sprake is van een inbreuk op de vrijheid van godsdienst, kijkende naar het kernrecht en naar arresten. Als ik nu terugkijk en alles overzie, moet ik uitgaan van het uitgangspunt dat er wel degelijk sprake is van een inbreuk op de vrijheid van godsdienst. Deze is naar mijn mening echter zeer gerechtvaardigd. Op die rechtvaardigheidsgrond wil ik verder ingaan, maar ik wil in ieder geval het misverstand wegnemen dat ik vind dat er absoluut geen sprake is van een inbreuk op de vrijheid van godsdienst. Ik hoop hiermee een antwoord te hebben gegeven.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Ik ben u er erkentelijk voor dat u dit hier stelt. In het antwoord dat u aan onze Kamer hebt gestuurd, hebt u geschreven: "Het is geenszins evident dat het uitvoeren van de rituele slacht door middel van een halssnede in strijd komt met de religieuze voorschriften, indien daaraan voorafgaand een verdoving van het slachtdier wordt toegepast." Ik lees in die zin dat u vindt dat het niet in strijd is met de ritussen. Zou u deze zin nu anders formuleren? Begrijp ik dat goed?

Mevrouw **Thieme**: Wat vaststaat, is dat er verschillend wordt gedacht over de vraag in hoeverre verdooving mogelijk is bij de rituele slacht. Het is niet voor niets dat er in het DIALREL-rapport staat dat "religious slaughter" niet per definitie betekent dat het onverdoofd gebeurt. Dat staat ook in de definitie daarvan. Bij een behoorlijk aantal joodse en islamitische stromingen wordt het wel degelijk toegestaan dat er wordt verdoofd voorafgaand aan de slacht. Daarmee wil ik aangeven dat het allemaal niet zo absoluut ligt met betrekking tot de inbreuk op de godsdienstvrijheid.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): U bedoelt eigenlijk dat verschillende religieuze groeperingen het op een andere manier beleven. Er is dus differentiatie in. U zegt tegelijkertijd dat er in algemene zin wel degelijk sprake is van een inbreuk op de vrijheid van godsdienst.

Mevrouw **Thieme**: Ik kan mij voorstellen dat er altijd wel een groep, ook al is deze nog zo klein, blijft pleiten voor onverdoofd ritueel slachten. Wij zouden als overheid en als parlement niet moeten willen treden in de vraag of het al dan niet een religieus voorschrift is. Het wordt overigens -- als ik mij deze zijstap mag permitteren -- wel gedaan bij andere Europese lidstaten. In Duitsland en Oostenrijk, maar ook in andere landen, kennen zij geen verbod op het onverdoofd ritueel slachten. Ze kennen wel een vergunningstelsel. Een vergunning wordt verleend als de religieuze groepering kan aantonen dat het een religieuze dwingende eis is. Dat gaat veel verder dan wat wij in Nederland willen vastleggen. Wij willen helemaal niet treden in de vraag of er ergens een religieuze regel te vinden is. Dat gaat veel verder dan de overheid mag doen. Wij kunnen als overheid natuurlijk wel eisen dat wordt voldaan aan de dierenwelzijnsnormen die wij als samenleving vaststellen.

De beperking die ik stel, is gerechtvaardigd. De goede zeden vormen de beperkingsgrond. Die goede zeden kun je als beperkingsgrond nemen in het licht van de dwingende maatschappelijke behoefte om dierenwelzijn op een hoog niveau te houden en de wetenschappelijke gegevens dat er sprake is van vermijdbaar dierenleed. Dit alles tezamen vormt het fundament voor de redenering dat de goede zeden in dit geval vereisen dat de vrijheid van godsdienst wordt beperkt. Overigens ben ik niet de enige die zegt dat de wetenschappelijke gegevens vaststaan. De staatssecretaris steunt mij daarin. Ik citeer hem uit het debat in de Tweede Kamer: "Het welzijn van dieren tijdens het onbedweld doden wordt meer aangetast dan bij het bedweld slachten. Deze constatering staat wat mij betreft niet ter discussie."

Om te komen tot die gerechtvaardigde beperking dient er een ethische noodzaak te zijn. Mij is door diverse leden gevraagd om te reageren op het standpunt van de Raad van State. Ik heb dat natuurlijk schriftelijk reeds uitgebreid gedaan, maar ik wil dat ook hier doen. De Raad van State zegt geen dwingende maatschappelijke noodzaak te zien

voor deze inbreuk op de vrijheid van godsdienst. Uiteindelijk is de Staten-Generaal echter de arena waar de afweging plaatsvindt, zoals overigens ook de staatssecretaris heeft gezegd in het Tweede Kamerdebat. De Raad van State kan een mening hebben over de vraag of de beperking van een grondrecht op een bepaalde manier verdedigbaar is in de huidige maatschappelijke context, maar uiteindelijk beslissen de Tweede en de Eerste Kamer.

Voldoet de inperking aan de gestelde eisen, zoals ze zijn opgetekend in de diverse verdragen en onze Grondwet? De inperking moet namelijk voldoende specifiek zijn. Het verbod is inderdaad voldoende specifiek. Het is ondubbelzinnig en het is ook in een formele wet neergelegd. De heer Schrijver merkte terecht op dat dit een dwingend vereiste is. Hij vraagt vervolgens of het wel nodig was om te komen tot een algemeen verbod, in de licht van de eis van noodzakelijkheid en proportionaliteit. Ook anderen hebben daarnaar gevraagd. Zowel de wetenschappelijke kennis als de maatschappelijke en ethische inzichten nopen tot het beëindigen van de onbedweldde slacht. Dat is alleen maar te bereiken door de uitzondering op het algemene verbod op het onverdoofd slachten op te heffen.

De heer **Schaap** (VVD): Wetenschappelijke inzichten kunnen duidelijk maken dat onbedweldde slacht pijnlijker is dan bedweld. Dat is dan gewoon een feit. Op grond van ethisch gedachtegoed kun je zeggen: wij voelen ons bewogen om iets wel of niet te willen. Dat is de ethiek. De Grondwet zegt: als u dan overgaat tot een inperking van, in dit geval de godsdienstvrijheid, dan moet u alle belangen netjes afwegen. Je kunt dan met de feitelijke stand van zaken komen of een ethisch standpunt verwoorden, maar het gaat om het maken van een afweging. Dat vereist die proportionaliteit: is er een goede balans tussen godsdienstvrijheid en de noodzaak tot inperking? U zegt: er is een ethisch uitgangspunt en er zijn feiten, dat is voor mij genoeg dus ik houd op met afwegen.

Mevrouw **Thieme**: Ik snap de zorg van de heer Schaap. Je moet natuurlijk voorkomen dat de opvattingen van de meerderheid die van een minderheid overheersen. Ook de joodse en islamitische organisaties hebben echter duidelijk gesteld dat dierenwelzijn een streven is dat door alle geledingen van de samenleving wordt erkend. Alle fracties, ook die van de VVD, hebben dit aangegeven: we willen dat dierenwelzijn wordt geëerbiedigd. In dit geval is sprake van onevenredig dierenleed dat vermijdbaar is. In dat licht is het gerechtvaardigd dat een neutrale overheid vrijheden beperkt die mensen zich veroorloven op basis van een godsdienstige opvatting. Dit kan op basis van het intersubjectief rechtsgevoel. Dat staat dus helemaal los van de discussie over de levensbeschouwing van dierenbeschermers ten opzichte andere, religieuze levensovertuigingen. Die tegenstelling zie ik helemaal niet. Het streven naar dierenwelzijn is nu

juist iets wat algemeen in Nederland wordt gedragen. Dat staat los van je achtergrond.

De heer **Schaap** (VVD): De minderheden die pleiten voor een uitzonderingsregel, pogen ook uit alle macht om het dierenleed te beperken. Daar zit het verschil helemaal niet in. Stel dat het waar is dat gemiddeld genomen het onbedwelmd slachten pijnlijker is dan het bedwelmd slachten. Is er dan omwille van de godsdienstvrijheid grond om te zeggen dat de wat ernstigere pijn getolereerd moet worden? Het gaat om het zoeken naar evenwicht en het maken van een belangenafweging. Die omzeilt u door te wijzen op feiten of op ethische beginselen.

Mevrouw **Thieme**: Bij het maken van een afweging door de overheid kan het nooit zo zijn dat godsdienstige opvattingen prevaleren boven de ethische opvattingen die door een samenleving gezamenlijk worden gedeeld. De heer Schaap stelt wel terecht dat religieuze gemeenschappen, zoals de joodse en de islamitische, deze regels juist hebben ingesteld om het dierenwelzijn te waarborgen. 3300 jaar geleden waren deze regels de beste waarborg die je kon geven. Inmiddels zijn er echter betere technieken. Tegelijkertijd is er een maatschappelijke dwingende behoefte om het dierenwelzijn te optimaliseren. De overheid kan daar niet omheen en dat belang ter zijde schuiven op basis van godsdienstige opvattingen over wanneer dierenwelzijn voldoende gewaarborgd is.

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik ben blij dat mevrouw Thieme ruitelijk erkent dat we wel te maken met de inperking van een grondrecht. Daarmee komt zij terug op wat zij op pagina 13 van haar memorie van antwoord schrijft. Daar staat dat het niet leidt tot een daadwerkelijke inbreuk op de kern van de godsdienstvrijheid. Ik wil haar geen vliegen afvangen, maar ik vind dit een aangename verschuiving.

Ik ga door op het punt van collega Schaap. Mevrouw Thieme zegt: we moeten het belang van dierenwelzijn afwegen tegen het rechtsgoed van de godsdienstvrijheid, en dan kan het niet zo zijn dat per definitie godsdienstvrijheid een hoger belang is. Dat kan ik me zo voorstellen. Ik zit dan toch met het probleem dat er naar onze opvatting een mankement in het wetsvoorstel zit. De godsdienstvrijheid wordt namelijk helemaal niet genoemd. Er is geen beoordelingsvrijheid, althans niet op papier. Misschien is die er nu wel in de toelichting van mevrouw Thieme. Ik ben dankbaar dat zij op deze wijze aan de wetsgeschiedenis een bijdrage levert. Er behoort een afweging te zijn tussen dierenwelzijn en het rechtsgoed van godsdienstvrijheid. Dat lees ik niet in het wetsvoorstel, maar ik hoor het mevrouw Thieme nu in feite wel zeggen.

Mevrouw **Thieme**: In mijn bijdragen en in mijn schriftelijke beantwoording heb ik duidelijk gemaakt hoe wij erin staan. Indien je af wilt van de uitzonderingsbepaling, zodat de formele wet enkel de algemene regel kent dat een dier verdoofd moet

worden geslacht, moet je daarvoor een rechtvaardigingsgrond vinden. Die zit in de openbare zeden. Onder openbare zeden valt dierenwelzijn. In het licht van de wetenschappelijke inzichten en de maatschappelijke overtuiging dat dierenwelzijn een belangrijke norm is in onze samenleving, kom je tot de conclusie dat de rechtvaardigingsgrond geldig is om de uitzonderingsbepaling te kunnen schrappen.

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik geloof dat we dan heel dicht bij elkaar zijn gekomen. Ik zal mevrouw Thieme dan ook niet langer ophouden. Zij schrijft het in haar memorie van antwoord echter anders. Daar staat dat het niet tot een daadwerkelijke inbreuk op de godsdienstvrijheid leidt. Nu zegt zij dat dit wel zo is, maar dat het op basis van de beperkingsclausule, met name in het licht van de goede zeden, gerechtvaardigd is. Dat is dus een afweging. Het probleem is dat die niet in het wetsvoorstel zit.

Mevrouw **Thieme**: Ik heb wel degelijk aangegeven, ook in de memorie van antwoord, dat het kernrecht van het geloof niet geheel of voor een groot deel wordt ingeperkt. Dat heb ik gezegd. Anders zou dat namelijk betekenen dat iemand zijn geloof niet meer kan belijden en daarvan is hier geen sprake. Het is wel zo dat er verschillend wordt gedacht over de vraag in hoeverre een verdoving voorafgaand aan de slacht aanvaardbaar is voor de diverse geloofsrichtingen binnen de islam en de joodse gemeenschap. Vanwege het feit dat daar telkens verschillend over wordt gedacht, is voor mij ook duidelijk dat je ervan zou moeten uitgaan dat het voor een aantal geloofsstromingen kennelijk zo van belang is dat je kunt spreken van een inbreuk.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ook ik ben blij dat u opgeschoven bent in het debat en erkent dat dierenwelzijn op gespannen voet kan staan met godsdienstvrijheid. Dat vind ik toch een sprong in de goede richting. Het is een late bekering, maar ook in mijn kringen gelden late bekeerlingen als personen die van harte welkom zijn. Die godsdienstvrijheid is natuurlijk essentieel in het debat. Zou u mij een definitie daarvan kunnen geven? Volgens gangbare definities is godsdienstbeleving een breed begrip. Daar horen ook handelingen, ritussen, gedragingen et cetera bij. Is dat iets wat u daaronder schaaft?

De tweede opmerking die ik zou willen maken is de volgende. Ik had gedacht dat dit in het eerste blokje zou komen, maar dat was niet het geval. Vandaar dat ik het nu inbreng. Als het gaat om godsdienst is het ons en velen met ons opgevallen dat u niet echt hebt geïnvesteerd in de dialoog, in het gesprek met de gemeenschappen die het betreft, de joodse gemeenschap en de moslimgemeenschap. U hebt wel een expertmeeting georganiseerd, maar dat is veel te mager. Dat is ook precies wat die gemeenschappen zo ontzettend pijn doet. Het snijdt in hun ziel dat u ze niet de gelegenheid hebt gegeven om hun stem te laten horen over een onderwerp dat voor hen zo essentieel is. Waarom hebt u dat niet gedaan? Als u

dat namelijk had gedaan, dan had u gezien dat die gemeenschappen ook bereid zijn, net als u, om te bewegen. Ook zij zijn bereid om stappen te doen als het gaat om beter toezicht en om een betere opleiding, om het dierenwelzijn echt serieus te nemen in allerlei verordeningen. Waarom hebt u die kans niet aangegrepen? Ik besef dat dit drie vragen zijn, maar dat kunt u gerust aan.

Mevrouw **Thieme**: Ik wil toch graag ingaan op het feit dat hier ten onrechte de suggestie wordt gewekt als zouden dieren en mensen tegenover elkaar staan, en de dierenbelangen tegenover de mensenbelangen, en dat ik daarbij dan de dierenbelangen zwaarder zou laten wegen. Het gaat er hier om dat de openbare zeden in het geding zijn, dat we te maken hebben met een algemeen maatschappelijk dringende behoefte om het dierenwelzijn op een hoog plan te brengen en te houden, en dat dit onderdeel uitmaakt van de openbare zeden. Dat is een heel normale manier van omgaan met beperkingsgronden als het gaat om de openbare orde, de openbare veiligheid of gezondheid of in dit geval de openbare zeden, waar het dierenwelzijn ook onder valt.

Dan het tweede punt dat u stelt. Ik heb geenszins de pretentie om aan te geven wat er al dan niet onder godsdienstbeleving zou vallen of dat je daar een algemene regel of een algemene beschrijving van zou kunnen geven. Feit is dat wij in onze rechtstaat de vrijheid van godsdienst niet erkennen als een absoluut recht, maar dat er altijd beperkingen mogen worden opgelegd. Dat is iets wat continu in twijfel lijkt te worden getrokken, en daar zou ik toch graag tegen willen ageren. Het is niet zo dat de vrijheid van godsdienst ten allen tijde maar moet blijven bestaan. We hebben hier beperkingsgronden. We beperken rechten ook waar het gaat om Jehova's getuigen die kinderen geen bloedtransfusie willen laten geven. Dan zeggen we: ja, maar ze hebben het ouderlijk gezag en het is hun vrijheid van godsdienst om de kinderen op te voeden zoals zij dat betamelijk achten in het kader van hun godsdienstopvatting. Toch zeggen wij in onze rechtstaat dat je daar niet zomaar over kan gaan en dat we hier ook te maken hebben met kinderbescherming. Zo kennen wij vele beperkingen van de vrijheid van godsdienst, denk ik. We moeten die ook koesteren, we moeten koesteren dat het moet kunnen. Dat hoort ook bij het neutraliteitsbeginsel en is uitgangspunt bij het schalenbeginsel dat de overheid in Nederland altijd in ogenschouw moet nemen naast het tolerantiebeginsel.

Het laatste punt gaat over het betrekken van religieuze organisaties bij het wetsvoorstel. Er is al aangegeven dat er al decennialang wordt gesproken met religieuze organisaties over mogelijke verbeteringen en met name over het verminderen van het aantal onbedweld geslachte dieren. Dat heeft weinig tot niets opgeleverd. Tijdens de hoorzittingen, niet alleen in de Tweede Kamer, maar ook bij DIALREL, de dialoog georganiseerd door de Europese Unie en, zo heb ik begrepen, ook tijdens de gesprekken met de regering van Nederland, is telkens weer opnieuw

gebleken dat er geen bereidheid is om die verdooving voorafgaand aan het slachten te accepteren, terwijl dat nu juist de kern is van mijn wetsvoorstel. Verdoven zou als algemene regel moeten gelden voor elk dier dat hier in Nederland geslacht wordt. Ik meen me nog te herinneren dat ik, toen ik de hoorzitting wilde organiseren in de Tweede Kamer, waarbij ik diverse maatschappelijke organisaties en wetenschappers wilde uitnodigen, geen meerderheid kreeg in de Tweede Kamer. Onder meer de fractie van de ChristenUnie had geen behoefte aan een hoorzitting in de Tweede Kamer, georganiseerd over het onverdoofd ritueel slachten. Pas nadat er veel meer maatschappelijke reuring is ontstaan rondom mijn wetsvoorstel, is er dit jaar officieel een rondetafelgesprek georganiseerd door de Tweede Kamer.

Ik was gebleven bij de specifieke eisen die worden gesteld aan een beperking van de vrijheid van godsdienst. Het verbod moet voldoende specifiek zijn, het moet bij of krachtens een formele wet zijn neergelegd en het moet ondubbelzinnig zijn. Daar heb ik al het een en ander over gezegd. De heer Schrijver vraagt mij: had er dan niet kunnen worden volstaan met beleidsmaatregelen in plaats van een algemeen wettelijk verbod? Ik zie dat niet in. Juist dan ben je bezig met de inperking van een grondrecht zonder formele rechtelijke basis. Dan ben je dus bezig met het maken van beleidsregels, terwijl het bij of krachtens een wet moet gebeuren. Daar komt nog bij dat, zolang het recht om onverdoofd ritueel slachten in de wet blijft bestaan, de beleidsmaatregelen die wet niet opzij kunnen zetten. Dan blijft het hooguit een vrijwillige toezegging om op een andere manier om te gaan met dieren tijdens het onverdoofd ritueel slachten. Een ding wil ik nog duidelijk maken: die ontheffingsmogelijkheid in de vorm van een AMvB biedt nu juist de basis voor de beleidsmaatregelen waar ook de heer Schrijver op doelt en waarbij je de religieuze organisaties dus ook kunt betrekken.

Dan nog een opmerking over de vermeende omkering van de bewijslast. De heer Schrijver, de heer Schaap en ook anderen hebben hier ...

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Voorzitter. Nu begrijp ik toch iets niet. Ik hoor mevrouw Thieme nu zeggen: ik had geen keuze, ik kon alleen maar in een wet regelen een totaal verbod op onbedweldde rituele slacht en niet iets anders, want ik moest het via de wet regelen. Zo begrijp ik het een beetje. Volgens mij is het met name zo dat u wettelijk helderheid moet creëren. U had ook andere criteria in uw wet kunnen opnemen. U had andere normen kunnen opnemen, zodat er in ieder geval een duidelijke wettelijke basis is. Het is toch niet zo dat het of alleen een verbod moest zijn en dat het niet mogelijk was om bij wet beleidsregels vast te stellen. Dat kan toch gewoon?

Mevrouw **Thieme**: Als we met elkaar vaststellen dat de algemene regel is dat een dier verdoofd moet worden geslacht en er bij wet een uitzonderingsbepaling is opgenomen voor de religieuze rite, de israëlitische en de islamitische rite, dan kan het, gezien ook in het licht van het

Europees Verdrag van de Rechten van de Mens en onze Grondwet, niet anders dan dat je ook via een wetswijziging ervoor kunt zorgen dat dieren voortaan altijd verdoofd worden geslacht. Dat was natuurlijk het doel van mijn wetsvoorstel. Als je dan met beleidsregels komt, kun je nog steeds niet ongedaan maken dat er een recht is om het dier onverdoofd te slachten. Dat recht kun je niet ontnemen of ongedaan maken.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): U had natuurlijk ook met een ander voorstel kunnen komen op het punt van die uitzondering. U had voor een andere formulering kunnen kiezen, waar andere criteria, normen et cetera waren opgenomen. Ik vraag dit om te begrijpen waarom u tot deze keuze bent gekomen. Een van de punten die in deze Kamer speelt, is dat u juist met zo'n heel strikt verbod bent gekomen. De vraag in de afweging met godsdienstvrijheid is of, als u naar meer differentiatie en meer criteria had gezocht, er niet meer ruimte had kunnen ontstaan.

Mevrouw **Thieme**: Dat zit nu in die AMvB. Het wetsvoorstel schrijft voor dat dieren verdoofd moeten worden geslacht. De term "verbod" is erin gekomen omdat al werd gepreludeerd op de Wet dieren waarin de bepalingen zodanig zijn opgesteld dat het gaat over verboden. Het is een voorschrift dat dieren moeten worden verdoofd alvorens ze worden geslacht.

De heer **Schrijver** (PvdA): Mevrouw Thieme, u zegt dat het in de AMvB zit. Misschien hebt u hem al tussen uw papieren liggen of misschien hangt hij in de pen van de staatssecretaris, maar de PvdA heeft geen antwoorden gekregen op haar vraag naar de contouren van de AMvB en de inhoudelijke criteria. Dat is mijn eerste vraag. Ik zie dat u op dat punt gaat proberen mij een bevredigend antwoord te geven.

Ik heb echter een veel groter probleem en dat heb ik u voorgelegd -- ik heb ook geciteerd uit een Kamerstuk -- namelijk dat je grondrechten alleen mag beperken bij formele wet. Alleen de formele wetgever kan dat. Er staat heel nadrukkelijk in de wetsgeschiedenis rondom de grondrechtencatalogus dat dit niet via delegatie aan andere overheden kan. Daar bent u nog niet op ingegaan. Ik weet niet of dat een "matter of convenience" is. Ik zou toch graag een reactie op dat heel essentiële punt willen hebben dat er geen delegatiebevoegdheid aan de formele wetgever toekomt en dat het in de wet moet staan. Waar staat het?

Mevrouw **Thieme**: Het verbod, of het voorschrift dat een dier te allen tijde verdoofd moet worden geslacht, staat in de wet. De wetgever heeft de bewijslast, die moet aantonen dat dit gerechtvaardigd is. Daarmee kom je tot de vraag of hier sprake is van een gerechtvaardigde inbreuk op de vrijheid van godsdienst en of er een beperkingsgrond is waarop de wetgever zich kan beroepen. Dat is die formele grondwettelijke bewijslast die wij kennen. Om dat grondrecht te

beperken, moet je dus die deugdelijke en zwaarwegende argumenten hebben. Het formele wettelijke verbod ligt in artikel 44 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren. In die bepaling staat vervolgens ook een ontheffingsbevoegdheid vermeld. Het totaal is dus een bestuursrechtelijke regeling. Voor de toepassing van de ontheffingsbevoegdheid geldt dan de bestuursrechtelijke bewijslast. Die bewijslast ligt vervolgens in artikel 4:2 van de Algemene wet bestuursrecht.

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik ben heel vertrouwd met de Algemene wet bestuursrecht, maar dit is geen gewone bestuursrechtelijke bewijslastverdeling. Het gaat hier over beperking van grondrechten. Nogmaals, de tekst van de grondwet zegt het: "behoudens ieders verantwoordelijk voor de wet". Het EVRM zegt het en ook het IVBPR zegt het. In de wetsgeschiedenis van onze Grondwet staat echter ook heel duidelijk dat er geen delegatiebevoegdheid is. U zegt -- u zei het net nog -- dat het allemaal in die AMvB staat. Dat kan dus niet.

Mevrouw **Thieme**: Nee, het wordt niet gedelegeerd. Het verbod staat in artikel 44 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren. Er wordt dus niet gedelegeerd. Er zijn twee verschillende trajecten. Je kiest er als wetgever voor om die uitzonderingsbepaling te schrappen. Dat doe je door uiteindelijk in artikel 44 die verbodsbepaling op te nemen. Daarnaast is er nog een ander traject. Dat is heel normaal. Dat is normale systematiek. Bij de ontheffingsmogelijkheden speelt dus de vraag over de vrijheid van godsdienst niet meer. Die bewijslast is immers geleverd door de wetgever en kan niet nog een keer worden overgedaan, zeker niet gedelegeerd, in een AMvB. Dat staat al vast. Er is een bewijs gevonden voor de inperking van de vrijheid van godsdienst. Die is op een formele wet gebaseerd en ook ingebed in een formele wet. Die ontheffingsmogelijkheid kan vervolgens in een AMvB worden geregeld. Dat zijn dus twee totaal los van elkaar staande trajecten.

De heer **Schrijver** (PvdA): Als het een normale wetssystematiek is, zou u ons allen enorm helpen door voorbeelden te noemen waarin grondrechten op deze manier worden ingeperkt, waarin eigenlijk de beperking de regel en de vrijheid de uitzondering wordt en waarin de burger zelf als rechthebbende maar moet bewijzen dat hij reden kan hebben om van zijn vrijheid gebruik te maken. Als dat de normale wetssystematiek is, geeft u dan een voorbeeld.

Mevrouw **Thieme**: Die voorbeelden hoef ik niet te geven omdat het twee totaal verschillende trajecten zijn. U veronderstelt dat de discussie over de vrijheid van godsdienst plaatsvindt op het moment van de verlening van de ontheffing en dat dit telkens opnieuw gebeurt. Dat is niet zo. De beperking van de vrijheid van godsdienst is in een formele wet vastgelegd, doordat er een verbod is op onverdoofd ritueel slachten. Je kunt absoluut

niet zeggen: toon nu eens aan dat het elders ook gebeurt. Nee, het zijn twee totaal verschillende trajecten. Zo moet u dat zien.

De heer **Schrijver** (PvdA): Dan zegt u dus dat die onthefter zich gaat beroepen op kwesties van pijn, dat het misschien evenveel of minder pijn gaat veroorzaken, en dat die eigenlijk helemaal niet over vrijheid van godsdienst komt te spreken omdat wij daar niets mee te maken hebben. Dat is toch wel heel vreemd.

Mevrouw **Thieme**: Nee, want die verantwoordelijkheid ligt bij de wetgever.

De heer **Schrijver** (PvdA): U zegt dat het betrekking heeft op de islamitische en israëlitische ritus. Dat zijn toch godsdiensten?

Mevrouw **Thieme**: Ja.

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik begrijp het niet meer.

Mevrouw **Thieme**: De wetgever heeft bij formele wet bepaald dat er verdoofde rituele slacht mag plaatsvinden en geen onverdoofde meer. Daar ligt de verantwoordelijkheid bij de wetgever. Als er op dat punt verandering van inzicht komt, moet de wetgever dat weer gaan veranderen. Een commissie die middels de AMvB is ingesteld kan dat nooit bepalen. De commissie, of de onafhankelijke deskundigen, houdt zich strikt en alleen bezig met de opdracht die is gegeven door de wetgever, namelijk om een ontheffing te verlenen indien het dierenwelzijn gelijk blijft of beter wordt bij bepaalde methoden van slachten. Dat is het enige criterium, de enige toetssteen, op grond waarvan de commissie een ontheffing verleent of niet. Zij doet dat niet op grond van de vraag of er sprake is van het uitoefenen van de vrijheid van godsdienst of dat er sprake is van een beperking. Die stap zijn wij al voorbij. Dat is al gebeurd bij de vaststelling van de wet in formele zin.

De heer **Schrijver** (PvdA): Voor mijn fractie heeft het een heel sterk met het ander te maken. Ik geloof dat zowel uw positie als die van de PvdA duidelijk zijn in dezen. Dank u.

Mevrouw **Thieme**: De inhoudelijke criteria liggen in de wet. Een aantal fracties heeft daar vragen over gesteld, onder meer die van de PvdA, D66, de VVD, GroenLinks en het CDA. De AMvB regelt de procedure zoals voorgesteld in het negende lid van artikel 44 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren. Het criterium is: "mits op basis van onafhankelijk vastgesteld bewijs is aangetoond". Een aantal leden heeft gevraagd of het wettelijke criterium niet veel te vaag is en niet meer vragen oproept dan antwoorden geeft. Ik wil daar graag het volgende over zeggen.

Verlangd wordt dat er een onafhankelijk vastgesteld bewijs wordt geleverd. Het is evident dat hiermee wetenschappelijk bewijs wordt bedoeld. Een aantal leden heeft gesuggereerd dat er nooit een eenduidig wetenschappelijk standpunt

mogelijk zal zijn. Het is zonder meer mogelijk om uit te gaan van het bestaan van een algemeen kenbare onder deskundigen heersende opvatting. Immers, wij kennen dit al meer dan 30 jaar als criterium in de Wet op de dierenproeven. In artikel 10, lid 1 onder a van de Wet op de dierenproeven staat dat het verboden is "een dierenproef te verrichten voor een doel dat, naar de algemeen kenbare, onder deskundigen heersende opvatting, ook kan worden bereikt anders dan door middel van een dierenproef, of door middel van een dierenproef". Ook daar is het verbod afhankelijk van de algemeen heersende wetenschappelijke opvatting en blijkt het bij de wetstoepassing mogelijk rechten vast te stellen welke wetenschappelijke opvattingen dit zijn. Overigens kan deze Wet op de dierenproeven ons ook op andere punten tot voorbeeld strekken. Bij de uitvoering van de Wet op de dierenproeven worden onafhankelijke deskundige commissies betrokken, bijvoorbeeld de erkende Dierenexperimentencommissie. De AMvB bij mijn wetsvoorstel zal de procedure moeten regelen die wordt gevolgd bij de verlening van de ontheffing en de wijze waarop de aanvrager voldoet aan de bewijsplicht. Het is duidelijk dat een vergelijkbare commissie een vergelijkbare taak kan verrichten, uiteraard in volle openbaarheid, als het gaat om het beoordelen van slachttechnieken.

Voorzitter. Ik wil graag iets zeggen over het belang van het amendement. Het is een misverstand dat ik zou hebben gezegd dat het een farce is. Ik heb dat woord zeker nooit in de mond genomen, ook niet het begrip "wassen neus". Wat ik alleen heb bedoeld te zeggen, ook tijdens het debat hierover, is dat ik op dit moment niet zie dat er op korte termijn nieuwe wetenschappelijke technieken zullen zijn. Dat heb ik ook gesteld omdat ik navraag heb gedaan bij de KNAW en bij Wageningen University, omdat ik informatie heb ingewonnen over de ontwikkelingsduur van een nieuwe slachtmethode. Daar gaan een aantal jaren overheen.

Dat neemt niet weg dat mijn partij altijd openstaat voor de nieuwste technieken, omdat ons doel nu juist is om de meest humane methoden altijd voorrang te verlenen boven andere methoden. Juist de ontheffingsmogelijkheid voldoet aan die behoefte, dus ik zie daarin mogelijkheden, maar die zag ik ook zonder de ontheffingsmogelijkheid. Alleen, het voordeel van de ontheffingsmogelijkheid is natuurlijk dat die heel flexibel is. Je kunt heel snel inspelen op maatschappelijke en wetenschappelijke inzichten.

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik wil nog even terugkomen op het woord "farce". Ik weet niet wie u dat in de mond heeft proberen te leggen, wij in ieder geval niet. Ik heb dat ook nergens gelezen. Maar om uw geheugen op te frissen, u hebt wel het woord "hypothetisch" gebruikt. Ik heb vanmiddag ook geciteerd, ik meen van pagina 22 of 23 van uw memorie van antwoord, die ook ongeveer daarop neerkomt dat u het eigenlijk in hoge mate onwaarschijnlijk acht dat er met de huidige stand van de wetenschap een succesvolle ontheffingsaanvraag kan worden ingediend.

Misschien even ter oprissing van het geheugen, in ieder geval het woord "hypothetisch".

Mevrouw **Thieme**: Het gaat erom dat men op dit moment, met de huidige stand van de techniek en de huidige wetenschappelijke inzichten, nog niet praktijkrijpe slachttechnieken tot zijn beschikking heeft om die dan ook te kunnen voorleggen aan religieuze gemeenschappen, anders dan de reversibele bedwelmingsmethoden die sowieso al worden voorgesteld en die ook regelmatig worden toegepast door een aantal religieuze organisaties, ook elders in de wereld. Ik heb simpelweg willen aangeven dat als je het per se onverdoofd wilt blijven doen -- dat moet een gelijkwaardig dierenwelzijnsniveau behouden -- er nog wel wat onderzoek nodig is. Het zou tegen mijn aard ingaan als ik zou beweren dat ik absoluut niet voor me zie dat de wetenschap vooruitgang zou kunnen bieden. Dus ik denk dat dat zeker het geval is. Alleen, als het er dan om gaat of er nu een ontheffingsmogelijkheid zou zijn, dan zijn er op dit moment, behalve de reversibele bedwelmingsmethoden, geen andere methoden waarvoor een ontheffing zou kunnen worden verleend. Maar het zou heel goed kunnen -- dat wil ik nog wel even toevoegen -- dat er natuurlijk al iets in de maak is. Ik noem bijvoorbeeld de magnetische bedwelming van kippen waar Wageningen University over gaat publiceren. Je zou bijvoorbeeld ook in een AMvB kunnen regelen dat je een tijdelijke ontheffing kunt verlenen, om op die manier al voort te borduren op een nieuwe techniek en recht te doen aan de wetenschappelijke ontwikkelingen.

De heer **Schaap** (VVD): Ik denk toch dat wij wat die wetenschap betreft even een paar dingen uit elkaar moeten houden. De slacht gaat over techniek en praktijken, de wijze waarop die techniek wordt toegepast. De vraag of die techniek zich kan meten met de bedwelmde slachttechniek is de vraag die je aan de wetenschap kunt stellen om eens na te gaan hoe dit kan worden onderzocht, gemeten en gewaardeerd en wat dies meer zij. Dus de wetenschap hoeft ons nog niet eens zozeer die nieuwe technieken en praktijken te geven. De wetenschap moet toetsen of de ene praktijk, de ene techniek, dezelfde waarde, dezelfde effecten heeft op het dier als de andere techniek. Daar gaat het om. Die wetenschappelijke toetsing is zo hachelijk. Daarvan kun je zeggen dat wetenschappers met elkaar in strijd kunnen komen, vanwege de verschillende meettechnieken of beoordelingsmodules. Daarover is geen eenduidigheid. Dat maakt het zo moeilijk

Mevrouw **Thieme**: Ik waardeer het dat de heer Schaap wil dat wel op een zorgvuldige en ordentelijke manier wordt gekeken naar de slachttechnieken en dat dat op een wetenschappelijk verantwoorde manier moet gebeuren, maar dat kennen wij al bij de Wet op de dierproeven. Daar wordt dus ook al bekeken in hoeverre een dierproef bijvoorbeeld zodanig ongerief bij een dier veroorzaakt, terwijl er andere

proeven zijn die hetzelfde beogen, dat je volgens de Dierexperimentencommissie zou moeten kiezen voor een andere methode. Het is een beproefde systematiek om juist de algemeen heersende wetenschappelijke opvattingen te gebruiken om technieken al dan niet te valideren of toe te staan voor een ontheffing bij dierproeven. Dat kan ook voor de slachtmethoden gelden.

De heer **Backer** (D66): Voor mij is eigenlijk het principiële punt dat, gehoord deze wetenschappelijke afwegingen, er toch altijd uiteindelijk een ethische, morele afweging moet plaatsvinden in de bredere zin of het acceptabel is of niet. U zegt: wij zijn geen slachtexperts. Soms heb ik het idee dat wij het wel zijn, maar ik ben het met u eens: dat zijn wij niet. Maar wij behoren daar zelf wel een bredere afweging in te maken. Als wij die alleen maar vernauwen tot een technische, denk ik dat wij dit niet door de veearts gaan laten beslissen. Dit is een afweging die wij zelf moeten maken.

Mevrouw **Thieme**: In het amendement van het lid Van Veldhoven c.s. staat dat het criterium is dat op basis van onafhankelijk vastgesteld bewijs is aangetoond dat het welzijn van slachtdieren bij de slacht volgens een van de in de vorige volzin genoemde ritus niet in grotere mate wordt benadeeld. Het is een zuiver wetenschappelijke afweging die daar wordt gemaakt.

De heer **De Lange** (OSF): Ik hoor een heleboel over wetenschappelijk onderzoek en over de geweldige problemen die er zouden zijn om de problemen waarover wij spreken aan wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen. Toch wil ik het volgende in het midden brengen. Als wij kijken naar processen als pijn, angst en stress, dan zijn dat in essentie chemische processen, die gepaard gaan met de vorming van bepaalde moleculen. Als wij een plant aan stress onderwerpen, wordt er ethyleen gevormd. Dat is perfect te detecteren. Als wij kijken naar de moleculen die vrijkomen bij pijn, angst en stress bij dieren, dan treden exact dezelfde processen op. Dat is zonder meer wetenschappelijk te detecteren, met zaken als functionele MRI bijvoorbeeld. Dat dat tot dusverre niet is gebeurd, is een andere zaak, maar dat laat onverlet dat de wetenschappelijk-technische mogelijkheden om dit te realiseren volop aanwezig zijn. Misschien moeten wij daar eens een keer aan gaan werken. Dan is het hele probleem dat het wetenschappelijk niet mogelijk zou zijn om pijn, angst en stress aan te tonen uit de wereld. Het is wel degelijk mogelijk het aan te tonen. Bij planten is dat ook mogelijk.

Mevrouw **Thieme**: Dank voor deze aanvulling. Daarmee wil ik nog steeds bevestigen dat het in de praktijk en onder wetenschappers dus al een zeer beproefde manier is om te kijken in hoeverre er sprake is van vermijdbaar leed bij dieren. Dat wordt dus al gedaan bij de Wet op de dierproeven in de afgelopen 30 jaar. Er is ook geen discussie over

binnen de wetenschap dat je daarover een oordeel kunt vellen.

De ontheffingsmogelijkheid is dus van belang. Die zorgt voor maatwerk. Het is een uitdrukking van zorgvuldige wetgeving en het is flexibel. Wij kunnen snel inspelen op wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. De mogelijkheid is er om het ook nader te regelen in de AMvB.

Dan kom ik ook op de vraag van de heer Schrijver wat nu de contouren zijn van de AMvB. Dat is inderdaad ook een vraag die de staatssecretaris voor zich ziet. Het is natuurlijk een algemene maatregel van bestuur. De invulling dient dan ook door het bestuur plaats te vinden. Gelukkig voorziet het amendement in een voorhangprocedure, waardoor het parlement hierover zijn zegge kan doen en ervoor kan zorgen dat de juiste procedure en voorschriften worden opgenomen. Er kan dan inderdaad een onderscheid worden gemaakt tussen de verschillende diersoorten. Mevrouw Vos verwees daarnaar. Er kan iets geregeld worden voor de kosten van het onderzoek. Ook dat is door mevrouw Vos opgemerkt. De overheid kan natuurlijk bekijken in hoeverre zij dierenwelzijnsverbeteringen kan stimuleren. Ook een voorlopige ontheffing om problemen te voorkomen met bijvoorbeeld het overgangsrecht kun je daarin regelen. Ik hoop dat de staatssecretaris ons iets meer van de contouren daarvan kan laten zien. Je kunt ook het overleg tussen de belanghebbenden hierin verankeren. De PvdA heeft dat duidelijk gemaakt.

Mevrouw Vos vroeg in het kader van de actieve uitnodiging van de geloofsgemeenschappen of de interpretatieruimte van het amendement in het licht daarvan vergroot dient te worden. De interpretatieruimte is beschreven in de tekst en in de toelichting. De ontheffingsmogelijkheid dient er juist voor om het maatwerk, waar mevrouw Vos op hamert, te leveren. Daarin ligt wat mij betreft de handreiking aan de geloofsgemeenschappen.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Kan mevrouw Thieme iets concreter aangeven wat zij precies bedoelt? De tekst van het amendement verwijst naar de AMvB. Er staat: "... mits op basis van onafhankelijk vastgesteld bewijs is aangetoond dat het welzijn van de slachtdieren bij de slacht volgens één van de in de vorige volzin genoemde ritus niet in grotere mate wordt benadeeld dan de mate van benadeling waarvan sprake is bij het slachten volgens het bepaalde bij of krachtens het eerste en tweede lid". Ik zoek echter antwoord op de vraag in hoeverre hierin ruimte is om slachtmethoden die misschien niet letterlijk een-op-een gelijkwaardig zijn toch wat ruimte te geven. Dat vind ik het ingewikkelde van dit amendement. Het lijkt namelijk alsof je voor elke fase in het slachtproces exact wetenschappelijk, onafhankelijk bewijs moet leveren dat het dierenwelzijn nooit ook maar één millimeter minder mag zijn dan in de reguliere slacht. Dat lijkt mij een heel lastige opgave. Dat ben ik eens met anderen hier in de Kamer. Hoe kun je dat nu zo precies beoordelen? De vraag is ook of het amendement dan wel gaat werken. Ik wil van

mevrouw Thieme dus graag wat meer duidelijkheid over hoe zij dat ziet. Ik heb daarvoor zelf een suggestie gedaan. Stel dat je direct na de halssnede bedwelmt. Dat moet dan natuurlijk uitstekend, heel snel en onder heel precieze randvoorwaarden gebeuren. Zou naar de mening van mevrouw Thieme onderzocht kunnen worden hoe zich dat verhoudt tot de reguliere slacht? Is daarvoor wel ruimte te vinden binnen dit wetsvoorstel?

Mevrouw **Thieme**: Deskundigen moeten oordelen over alle voorstellen die worden gedaan voor een ontheffing.

Ik moet vanwege mijn rug heel even voorover staan. Mijn medereiziger laat van zich horen.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): En wat is het antwoord van de medereiziger?

De **voorzitter**: Zou het u kunnen helpen als u uw verhaal zittend vervolgt?

**

Mevrouw **Thieme**: Dat is misschien een goed idee.

De **voorzitter**: Dan laten we het kathedraker bij u weghalen. Gaat u rustig zitten, dan krijgt u de microfoon voor u.

**

Mevrouw **Thieme**: Dit is een stuk comfortabeler, voorzitter.

Mevrouw Vos vraagt hoe het zit met mogelijke verbeteringen, zoals "post-cut stunning", dus verdoving achteraf. Volgens mijn wetsvoorstel is verdoving een vereiste. Er is een ontheffingsmogelijkheid omdat het mogelijk wordt geacht dat er methoden zijn zonder verdoving, die ervoor zorgen dat het welzijn van de dieren gewaarborgd is. Ik denk dat we het moeten overlaten aan een slachtdeskundige om daar een oordeel over te vellen. Is dat een adequaat antwoord?

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Wie zijn naar het oordeel van mevrouw Thieme de deskundigen die dat gaan vaststellen?

Mevrouw **Thieme**: In de memorie van toelichting wordt duidelijk gemaakt dat het wetenschappers moeten zijn met expertise, die de collegiale toetsing weten te doorstaan. Dat zijn dus slachtdeskundigen, en dan het liefst degenen die bij de EFSA betrokken zijn geweest bij het DIALREL-rapport. Zij weten alles over bedwelmingmethoden in de reguliere slacht. Zij weten ook wat bedwelming doet als je die voor de rituele slacht toepasbaar maakt. Voor die mensen hebben de indieners van het amendement en ikzelf een duidelijke voorkeur.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Is het naar het idee van mevrouw Thieme mogelijk dat een religieuze groepering die een bepaalde methode wil laten

beoordelen, die methode voorlegt aan een dergelijk groep wetenschappers, die daar vervolgens een toetsing op laat plaatsvinden?

Mevrouw **Thieme**: Dat is nu juist de vrijheid, die er overigens te allen tijde is, ook als dit ontheffingsmodel er niet zou zijn. Een ieder moet, of het nu religieus gemotiveerd is of anderszins, natuurlijk te allen tijde kunnen aankloppen bij de wetenschap: ik heb een methode die er volgens mij voor zorgt dat het dierenwelzijn verbeterd wordt; kan hiernaar gekeken worden? Dan moeten vervolgens de onafhankelijke wetenschappers in zo'n commissie die methode bekijken. Is er wel peer review toegepast op het onderzoek? Kan het echt gevalideerd worden of is het slechts een mening of een ideeetje? Het moet natuurlijk wel getoetst zijn.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Ik begrijp dat mevrouw Thieme vindt dat ook de overheid daar een rol in zou kunnen spelen, bijvoorbeeld wat betreft de kosten. Dit kost geld. Wellicht kan de overheid meer dingen doen en ook een rol spelen bij de ondersteuning in het benaderen van de wetenschappers. Vindt mevrouw Thieme dat de overheid daarin ook een actieve rol zou moeten spelen?

Mevrouw **Thieme**: In het verenigen van aan de ene kant het gevoel dat we het dierenwelzijn op een zo hoog mogelijk niveau willen brengen en aan de andere kant de vrijheid van godsdienst, is natuurlijk een actieve rol voor de overheid weggelegd. Ik zie ook zeer uit naar de discussie tijdens de voorhangprocedure voor de AMvB over het vaststellen van de procedure hiervoor.

Ik zal nog iets zeggen over naleving en handhaving. De handhaving zal door dit wetsvoorstel juist eenvoudiger worden, want de basisregel is: er wordt verdoofd geslacht. Zodra er een andere methode is -- we kennen vele slachtmethoden, bijvoorbeeld met CO₂-bedwelming en elektrische bedwelming -- dan zijn er de toetsingskaders van de wetenschap om die te controleren in samenwerking met de VWA en de AID. Sommigen stellen dat de onbedwelmdde slacht nu misschien de illegaliteit ingaat, maar op basis van die veronderstelling zou je geen enkele wet meer kunnen maken. Er is bijvoorbeeld ook een verbod op huiselijk geweld, terwijl dat ook heel moeilijk is te handhaven. Dat geldt hiervoor ook. Ik heb van de staatssecretaris begrepen dat het toezicht op dit moment, vooral bij de rituele slacht, in die zin op orde is dat er voldoende mankracht is om het uit te voeren. Wellicht zal in de toekomst tijdelijk het aantal illegale slachtingen toenemen, maar in landen waar al een verbod geldt zien we dat het maatschappelijke debat toeneemt, net als het draagvlak onder religieuze organisaties voor verdoofd halavlees of koosjer vlees.

Ik meen alle vragen beantwoord te hebben.

De heer **Terpstra** (CDA): Als wij de consumptie in Nederland niet verbieden, maar de productie wel, dan zal de sector verschuiven naar België of een

ander land. In haar beantwoording zegt mevrouw Thieme dat de normen voor rituele slacht overal gelijk zijn. Ik vraag mij af waarom zij denkt dat het dierenwelzijn zal stijgen als wij de onverdoofde slacht in Nederland verbieden en het in de rest van de wereld toelaten. Mevrouw Thieme doet immers niets aan de consumptie van koosjer en halal vlees.

Mevrouw **Thieme**: De vraag van de heer Terpstra is helder. Hij stelt dat wij niets doen aan de consumptie en in beginsel slechts het proces van de onverdoofde slacht verbieden, zoals ook de wetgever beoogt. Daarover wil ik het volgende zeggen. Er is gewoon geen meerderheid om een dergelijk consumptieverbod in te stellen. Je kunt je ook afvragen of wij iets dergelijks zouden moeten willen. Mijn partij wil ook niet het eten van vlees verbieden. Het gaat ons vooral om de maatschappelijke bewustwording dat wij minder vlees moeten eten, maar het laatste is ieders persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid. Ik wijs op andere verboden die wij in Nederland kennen en die elders in de wereld nog niet gelden, zoals het verbod op kinderarbeid. De pelsdierfokkerij staat op het punt om in Nederland verboden te worden. Ondanks dergelijke verboden hebben wij nog steeds te maken met de handel in de producten van een fokkerij, een sector of een slachtpraktijk, terwijl wij daar zelf niet voor kiezen. Wij hebben op dit punt echter een eigen verantwoordelijkheid. Ten tijde van de invoering van het Kinderwetje van Van Houten werd ook niet gezegd dat het verbieden van kinderarbeid in Nederland geen enkele zin heeft, omdat het elders in de wereld nog steeds is toegestaan. Een dergelijke redenering zou absoluut niet valide geweest zijn. Ik denk dat hetzelfde geldt voor het niet-accepteren van onverdoofd slachten van dieren.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Mevrouw Thieme brengt heel veel zaken met elkaar in verband: kinderarbeid, huiselijk geweld, ritueel slachten. Voor mij gaat het een beetje snel.

Zowel de moslimgemeenschap als de joodse gemeenschap heeft aangegeven graag te willen praten. Zij willen graag met mevrouw Thieme de dialoog aangaan die zij in het begin niet echt heeft ingezet. Zij willen best samen met haar en de staatssecretaris zoeken naar middelen en methoden om de rituele slacht te verbeteren. Naar ik heb begrepen, zijn zij zelfs bereid om een convenant te sluiten. Is mevrouw Thieme bereid om die uitgestoken hand te aanvaarden? Is zij bereid om de dialoog aan te gaan en is zij bereid om mee te denken en de mogelijkheden van een dergelijk convenant te verkennen? Ik stel deze vraag ook aan de staatssecretaris.

Mevrouw **Thieme**: Het staat de religieuze organisaties vrij om in gezamenlijkheid met wetenschappers en maatschappelijke organisaties te zoeken naar uit oogpunt van dierenwelzijn aanvaardbare methoden waarvoor een ontheffing aangevraagd kan worden. Bij ons zijn mensen op bezoek geweest om over het convenant te praten;

een collega van mij heeft daar een gesprek over gevoerd. Dat convenant heeft nog geen contouren. Wel heb ik begrepen dat er ook wordt gekeken naar de herkomst van de dieren en dat de betrokkenen de overtuiging hebben dat de bio-industrie helemaal niet past binnen hun religieuze overtuiging dat een dier een goed leven moet hebben gehad. Van de dieren die op dit moment geslacht worden, zowel onverdoofd als verdoofd, komt 99% uit de bio-industrie. Er kunnen natuurlijk geweldige successen geboekt worden als ook de religieuze organisaties zeggen dat wij af moeten van vlees uit de bio-industrie en meer naar biologisch vlees toe moeten. Dat laat echter onverlet dat de religieuze organisaties nog steeds aangeven dat de algemene regel dat een dier verdoofd moet worden geslacht, niet op hun steun kan rekenen. Het probleem is dat de religieuze organisaties niet erkennen dat er sprake is van extra dierenleed. Als dit probleem niet wordt erkend, houdt het al heel snel op, want dan kan men niet gezamenlijk komen tot een convenant over het vinden van mogelijke oplossingen. Zoals ik in de memorie van antwoord heb aangegeven, bespeur ik dat binnen diverse stromingen binnen de islam en het jodendom al duidelijk wordt aangegeven dat de verdooving wel moet worden geaccepteerd en dat die wel gelegitimeerd kan worden. Ik hoop dat die discussie zich alleen maar verder ontwikkelt. Daaraan hoop ik een bijdrage te kunnen leveren.

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik wil mevrouw Thieme meenemen van de jaren zeventig in de negentiende eeuw, de glorieuze dagen van Samuel van Houten, naar de eenentwintigste eeuw. Mevrouw Thieme is iemand met veel ambities, dus zij wil vast voorbij de dijken. Ik heb haar nog geen reactie horen geven op onze opmerking over het grensoverschrijdend perspectief. Het ligt toch voor de hand dat wij proberen om via de Raad van Europa, de Europese Unie en misschien ook de Wereld Voedsel- en Landbouworganisatie tot regelingen te komen, nu er, anders dan in de dagen van Samuel van Houten, zo ontzettend veel grensoverschrijdend economisch verkeer is? Daarom vind ik de vergelijking van mevrouw Thieme met kinderarbeid interessant, want juist op dat punt hebben veel organisaties, waaronder de wereldwijde Internationale Arbeidsorganisatie, ontzettend veel gedaan. Dat zou voor haar een reden kunnen zijn om te zeggen -- ik bied haar daar edelmoedig de gelegenheid toe -- ik ga voorbij de dijken, voorwaarts, over de grenzen heen.

Mevrouw **Thieme**: Ik ben blij om bij de heer Schrijver enthousiasme te horen voor het in internationaal verband zorgen voor verbetering van het dierenwelzijn bij de slacht. Het verheugt mij dat hij vindt dat wij daar op internationaal niveau op moeten inzetten. Iets dergelijks heb ik ook gehoord tijdens de beraadslagingen over een verbod op de pelsdierhouderij, mede geïnitieerd door de PvdA. Daar werd gesteld dat het een heel goed begin is om een pelsdierfokkerijverbod in Nederland te hebben, maar dat wij uiteindelijk ook, als wij verder

willen kunnen gaan, op internationaal niveau het een en ander zullen moeten bewerkstelligen. Ik deel dus de ambitie van de heer Schrijver, als ik die zo mag interpreteren, om het ook internationaal te doen. Als wij kijken naar de geschiedenis van de totstandkoming van het verbod op kinderarbeid, constateren wij dat er eigenstandige regels zijn gemaakt door de diverse staten in de werelden en dat er vervolgens op internationaal niveau afspraken over zijn gemaakt of intenties zijn uitgesproken. Vaak echter wel in die volgorde. Wij zien vaker dat het een olievlekwerking heeft als wij beginnen bij het nemen van onze nationale eigen verantwoordelijkheid, zonder daarbij uit het oog te verliezen dat wij in een internationale omgeving opereren, waarin wij echter wel een voorbeeldfunctie kunnen hebben.

De heer **Schrijver** (PvdA): Een buitengewoon korte vraag: wat heeft mevrouw Thieme dan in concreto gedaan?

Mevrouw **Thieme**: Belangrijk is dat wij ook in het debat in de Tweede Kamer aangeven dat wij op internationaal niveau bijvoorbeeld een certificeringsplicht willen invoeren, zodat men de vrije keus heeft of men al dan niet halaal of koosjer vlees eet. Wij willen ook graag dat in Europees verband wordt gekeken in hoeverre de algemene regel moet worden toegepast ten aanzien van de eis van de verdoofde slacht. Daar zullen wij zeker op inzetten. Ik hoop daarbij op de steun van de PvdA.

*N

Staatssecretaris **Bleker**: Voorzitter. Allereerst in de behandeling van dit wetsvoorstel in uw Kamer mijn complimenten aan de initiatiefneemster en de haar ondersteunende staf. Het is een geweldige operatie om een dergelijk initiatiefvoorstel zo ver te krijgen als het nu is. Het wetsvoorstel heeft met een uitgebreide behandeling in de Tweede Kamer ook een maatschappelijke discussie teweeggebracht. Er is beroering in verschillende geledingen van de samenleving over dit onderwerp ontstaan.

Het is een onderwerp van bijzondere betekenis. Het gaat om twee heel principiële posities en belangen: aan de ene kant onze grondrechten, de vrijheid van godsdienst en de eventuele beperking ervan en aan de andere kant het recht doen aan verbetering van het dierenwelzijn, waarvan het maatschappelijk belang het afgelopen decennium is toegenomen. Ik deel die mening van mevrouw Thieme en we mogen daaraan niet voorbijgaan. Dus twee heel belangrijke principes, namelijk het maatschappelijk belang van dierenwelzijn en de bijzondere betekenis van onze grondrechten en de vrijheid van godsdienst.

Het gaat echter ook om het wetgevingsprincipe: op welke gronden kan dit grondrecht en kunnen eventueel andere grondrechten aan beperkingen worden onderworpen? Die principes van meer formele aard -- het legaliteitsprincipe, het

proportionaliteitsprincipe en het subsidiariteitsprincipe -- dienen in dit verband goed te worden behartigd.

Onder anderen door de heer Terpstra is gevraagd, een oordeel te geven over al die wetenschappelijke rapportages en de stand van de wetenschap ten aanzien van dierenwelzijn en pijn en stress bij de gangbare bedwelmde slacht en bij de onbedwelmde slacht. In de stukken en in het debat tot nu toe is daarover heel uitgebreid gesproken. Is er sprake van extra dierenleed als gevolg van onbedwelmde slacht?

De regering is ervan overtuigd dat voldoende aannemelijk is gemaakt dat het onbedweld slachten tot extra leed bij dieren leidt ten opzichte van de bedwelmde slacht. Dan heb ik het over pijn, stress enzovoorts. Er zijn veel wetenschappelijke onderzoeken die dit onderbouwen en wij hebben vastgesteld dat geen sprake is geweest van een echt overtuigende falsificatie van die stelling, om Popper even aan te houden.

Ik heb er echter wel een kanttekening bij geplaatst, net als de vorige keer. Het is namelijk wel een waarneming die gedifferentieerd is -- ik zeg dit in de richting van mevrouw Vos -- naar het soort dier en de omstandigheden, waarin de rituele slachtprocedure plaatsvindt. Dus differentiatie naar soort dier en perfectie van de gehanteerde methode. Voor ons is voldoende plausibel gemaakt dat in het algemeen sprake is van extra dierenleed, zij het dat dit behoorlijk uiteenloopt, of je het nu over kippen, geiten, schapen of een zware stier van 700 kg. hebt.

In de Tweede Kamer heb ik ook aangegeven dat dit debat voor de regering goeddeels achter de rug is. Het gaat veel meer om de vraag of de beperking van dierenleed de beperking van een grondrecht -- de vrijheid van godsdienst -- op een wijze rechtvaardigt zoals in het wetsvoorstel wordt aangegeven, namelijk generiek en absoluut en met een ontheffingsmogelijkheid die zeer strikt en mechanisch uitgevoerd dient te worden. Dat is de cruciale vraag, namelijk of de beperking van dierenleed het rechtvaardigt om deze stap te zetten, ook afwegend of er andere, minder zware inperkingen van de vrijheid van godsdienst zijn die desalniettemin een beperking van het dierenleed met zich brengen, misschien niet in de mate zoals in het voorstel, maar wel een beperking. Dat is de vraag waar het voor de regering om gaat. Ik bespeur in de inbreng dat dit voor deze Kamer ook een van de centrale vragen is.

Dat wij met elkaar op het punt van dierenwelzijn stappen hebben te zetten, is voor deze regering een gegeven. Het houden van dieren voor vleesproductie is maatschappelijk geaccepteerd, maar de maatschappij accepteert niet dat dit op een wijze gebeurt waarbij essentiële waarden van dierenwelzijn te zeer worden getreden. Er bestaat grote zorg in de samenleving over de inbedding van de veehouderij. De rapporten van de heren Alders en Van Doorn zijn daar heel duidelijk in geweest: dierenwelzijn is een van de pijlers van de maatschappelijke acceptatie

van de dierhouderij, van vleesproductie en eigenlijk ook van vleesconsumptie geworden. Vanuit welzijnsoogpunt zijn zowel in Europees verband als nationaal veel regels gesteld, maar we zijn er nog niet. Er zijn, ook in generieke zin, verbeteringen noodzakelijk.

De heer Backer heeft gevraagd of er in andere landen initiatieven zoals deze zijn. Er zijn op dit moment geen andere landen die wetgeving voorbereiden van het karakter, zoals wij dat hier voor hebben liggen. In een aantal landen is er momenteel beperkende wetgeving, namelijk in Noorwegen, Zweden, Estland, IJsland, Griekenland, Letland, Luxemburg, Finland, Oostenrijk, Zwitserland en Slowakije. Het zijn verschillende beperkingen, maar een voorstel zoals wij dat hebben, is volgens een informatie niet in voorbereiding in een ander land.

De heer **Koffeman** (PvdD): Hoe kijkt de staatssecretaris dan naar de voorgenomen veranderingen in Turkije, waar een voorstel ligt om het onbedweld slachten af te schaffen?

Staatssecretaris **Bleker**: Ik heb mij beperkt tot de landen van de Europese Unie. Dat was de vraag.

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik beperk mij heel graag tot de Europese Unie en wel tot Spanje. Wat vindt de staatssecretaris van de wetgeving in Spanje om het verbod tot ritueel slachten te beperken tot zware runderen?

Staatssecretaris **Bleker**: Ik kom daar straks uitgebreid op terug.

Wij hechten dus aan een goede borging van het dierenwelzijn en wij streven ook verbetering van het dierenwelzijn na. Dat gebeurt nu al op vele manieren en ook daar kom ik later op terug. Maar dat zal uiteindelijk ook uitdrukkelijk moeten plaatsvinden binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat, waarvoor de naleving van de grondrechten onmisbaar is. Respect voor minderheden en de grondwettelijke vrijheden van deze minderheden acht ik van onschatbare waarde, zeker in een tijdsgewricht en met een klimaat -- de heer Schrijver sprak daarover -- dat soms niet gunstig is voor minderheden en de mogelijkheden om zich te gedragen zoals zij dat zouden willen.

Wat is de achtergrond van de huidige regelgeving? De hoofdregel is dat dieren verdoofd dienen te worden geslacht. Onverdoofd ritueel slachten is een uitzondering. De heer Schaap en de heer Flierman hebben gevraagd naar wat destijds de achtergronden zijn geweest voor de huidige wetgeving. De Europese regelgeving stelt dat dieren tijdens het slachten of doden alle vermijdbare pijn of lijden moet worden bespaard. Dat is het uitgangspunt van Europese regelgeving. Bedwelming beperkt dat lijden. Dat is de veronderstelling, die ik overigens deel. Niet-bedwelmen is minder in staat om dat lijden te beperken. Daarom is bedwelming de hoofdregel en niet de uitzondering. Dat geldt zowel voor de Europese regelgeving van alle lidstaten als ook voor ons.

De lidstaten is de mogelijkheid geboden, ook in de Europese regelgeving, om een uitzondering te maken voor het ritueel slachten. Voor het onverdoofd ritueel slachten overeenkomstig de israëlitische of islamitische ritus is het van belang dat in de gangbare religieuze opvattingen binnen deze kringen het niet toegelaten is het dier te bedwelmen voorafgaand aan het slachten. Het is niet het oordeel van de overheid -- daarin deel ik de opvatting van mevrouw Thieme volledig -- om uiteindelijk te bepalen of zo'n gedraging, zo'n rite, wel of niet tot het wezen van de godsdienstbeleving behoort. Het is nu juist de kern van de vrijheid van godsdienst dat het aan het oordeel van de gemeenschappen zelf is om dat te bepalen. Dat is een kernpunt en ik ben het met mevrouw Thieme eens dat daar het primaat ligt om te beoordelen of zo'n handeling behoort tot de kern van de vrijheid van godsdienst.

Ter eerbiediging van de vrijheid van godsdienst, gewaarborgd in artikel 6, is in artikel 44, lid 3 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren het recht van deze groeperingen erkend om dieren te slachten overeenkomstig hun religieuze inzichten. Tot 1977 gold deze uitzondering alleen voor de israëlitische ritus, daarna zijn de bepalingen uitgebreid tot slachten op basis van de islamitische ritus. Ten tijde van de totstandkoming van de Wet dieren is nog geen wijziging aangebracht in deze afweging, hoewel de vraag of de onverdoofde rituele slacht moest worden voortgezet ook toen actueel was. Daarbij speelde dat het onderhavige wetsvoorstel al was aangekondigd. De regering heeft indertijd besloten om eerst het onderhavige wetsvoorstel en de parlementaire discussie daarover af te wachten en daarop niet vooruit te lopen bij de bepaling van de teksten en de artikelen in de Wet dieren en de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren. Dat zeg ik naar aanleiding van een vraag van de heer Backer.

Het geamendeerde wetsvoorstel wijzigt op essentiële punten de eerder besproken afweging. De Raad van State was eerder helder over het initiatiefwetsvoorstel. Het stuit naar het oordeel van de Raad van State op de grenzen van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging vanwege onder andere het ongeclausuleerde karakter van het voorstel, waardoor "het belijden in de vorm van een gevestigde godsdienstig ritueel en het nuttigen van dienovereenkomstig geslacht vlees onmogelijk wordt gemaakt". In ieder geval geldt het eerste. Op de vraag of het geamendeerde voorstel hierin verandering brengt, kom ik later uitgebreid terug.

Ik ga nu in op de punten waar het vooral om gaat. Hoe moeten we dit wetsvoorstel inclusief het amendement beoordelen? In de Kamer is de vraag niet meer aan de orde of het tot een beperking van de vrijheid van godsdienst leidt. Dat wordt als zodanig gezien en erkend. Dat er sprake is van extra dierenleed bij onbedweld slachten in de meeste gevallen, gedifferentieerd naar diersoorten en omstandigheden, hoort ook in essentie niet meer tot de discussie. De discussie is of het op deze manier zoals in de wet is voorgesteld, een te rechtvaardigen beperking van

de vrijheid van godsdienst is. Daar ga ik nu verder op in.

In de eerste plaats is de vraag aan de orde of het een legitiem doel dient. Dat is een essentieel punt in de beoordeling van een beperking van een grondrecht via de wet. In de tweede plaats is de vraag of het voldoende specifiek is, of er sprake is van ongeoorloofde delegatie, of het proportioneel is en of mogelijkwijze langs een lichtere manier het doel wezenlijk kan worden gediend.

Hier dienen wij zeer zorgvuldig mee om te gaan. Het gaat niet alleen om de beperking van de vrijheid van godsdienst en dit specifieke grondrecht. Het gaat er ook om hoe wij in het algemeen omgaan met beperkingen en hoe wij als wetgever deze principes van legitimiteit, proportionaliteit en specificiteit toepassen. Er is meer aan de orde dan alleen dit specifieke geval.

De vraag is gesteld of het beperken van dit grondrecht, kijkend naar de Grondwet en het Europees verdrag voor de rechten van de mens, op zichzelf op basis van beperking van dierenleed kan worden gerechtvaardigd. Is dat in beginsel een legitieme reden, is het een legitiem doel? Ons oordeel is dat dat in beginsel wel op die manier te rechtvaardigen is. Het zou wel kunnen en daarover hoeft wat ons betreft geen principiële discussie gevoerd te worden. De vraag is met name of de wijze waarop gerechtvaardigd is.

Het legaliteitsbeginsel vereist dat een beperking is vastgelegd in de wet in formele zin. Meerderen van u hebben daarover gesproken. Artikel 6 van de Grondwet, eerste lid, garandeert de vrijheid van godsdienst. Slechts indien de wet beperkingen stelt ter zake van de uitoefening van het recht buiten gebouwen of besloten plaatsen is delegatie geoorloofd. Op een dergelijke uitoefening van de vrijheid van godsdienst ziet het voorstel evenwel niet. Het gaat hier om beperkingen in slachthuizen en dus binnen gebouwen en besloten plaatsen. Delegatie is daarom niet mogelijk.

Wel kan in lagere regelgeving worden opgenomen onder welke technische eisen en criteria de beperking een nadere invulling kan krijgen. Dat is zoals wij er tot nu toe mee omgaan en zo kijken wij er ook tegenaan. De vraag is of het onderhavige wetsvoorstel daaraan voldoet. Op zich is de inperking van het grondrecht en de ontheffingsmogelijkheid daarop in het voorstel zelf opgenomen.

Er staat ook in waaraan de ontheffing moet voldoen, namelijk wanneer op basis van een onafhankelijk vastgesteld bewijs is aangetoond dat de onbedweldde slacht in alle fasen van het proces niet tot meer welzijnsaantasting leidt dan bij onbedweldde slacht. Eigenlijk is het in de wet zeer nauwkeurig geformuleerd. Het mag in alle fasen van de slacht niet tot meer welzijnsaantasting leiden en het dient onafhankelijk wetenschappelijk bewezen te worden.

Wij kunnen in de AMvB formuleren wat wij als een onafhankelijk wetenschappelijk bewijs beschouwen en wij zouden de procedure kunnen schetsen waarlangs de ontheffing dient te worden ingediend. De eisen ten aanzien van het wetenschappelijke bewijs zijn dus eisen van

methodologie, van validiteit, van betrouwbaarheid, van geldigheid, van intersubjectiviteit et cetera. Het zijn technische eisen die je allemaal kunt omschrijven.

Als je zo redeneert, zou je kunnen zeggen dat de inhoudelijke normstelling op zich met de formulering van het wetenschappelijke bewijs voldoende is geded. Het is wel zo dat de nadere duiding en formulering van de eisen die je aan het wetenschappelijke bewijs stelt de marges bepalen die er zijn ten aanzien van het rechtvaardigen van de ontheffing. We zitten daar wel in het schemergebied dat formele eisen ten aanzien van het wetenschappelijke bewijs in de buurt kunnen komen van de materiële inhoud van de vraag of het gerechtvaardigd is om de methode al dan niet toe te staan.

Dat is in alle eerlijkheid de discussie geweest in de Tweede Kamer en gaat ook in op het punt van mevrouw Vos. Ik heb in de Tweede Kamer de vraag gesteld of er sprake is van enige discretionaire bevoegdheid die u via de AMvB wenst te regelen. Het is bijvoorbeeld redelijk aannemelijk te maken dat er een slachtmethode voor een bepaalde diersoort ontwikkeld wordt die een forse reductie van pijn en stress met zich meebrengt ten opzichte van de gangbare rituele slacht. Dat is redelijk plausibel te maken op basis van bestaand onderzoek en deskundige rapportages. Het betekent een stevige beperking van het dierenleed ten opzichte van de gangbare praktijk. Ik heb de Kamer gevraagd of de minister dan de vrijheid heeft om te zeggen dat die forse reductie het, gelet op het belang van de vrijheid van godsdienst, rechtvaardigt om de beperking onbedweld slachten in die situatie voor die methode achterwege te laten. Op grond van het wetsvoorstel en de toelichting duidt het amendement op een zeer mechanische handelwijze. Er mag geen enkel verschil zijn in dierenleed, pijn en stress in alle fasen van het slachtproces. Dit dient door middel van onafhankelijk wetenschappelijk bewijs en door vergelijking met de bewijzen die er nu zijn voor de huidige situatie, te worden vastgesteld. Er dus helemaal geen beoordelingsvrijheid aan de orde. Wij zouden ook kunnen zeggen dat op het moment dat het wetenschappelijk bewijs wordt geleverd, de grondslag voor het algemene verbod voor de wet ontvalt. Je stelt zodanig hoge eisen aan het wetenschappelijk bewijs dat dit in feite in de plaats treedt van de wetenschappelijke veronderstellingen die nu worden gehanteerd. Het of het een of het ander. Het is een zeer mechanische toepassing en dan is er geen discretionaire bevoegdheid. Als het bewijs wordt geleverd zoals wordt bedoeld, treedt dat bijna geheel of gedeeltelijk in de plaats van het bewijs dat nu aan het algemene verbod ten grondslag ligt. Dat zijn ook de vragen die wij hebben bij het amendement en de ontheffingsmogelijkheid.

Het is ook de vraag welke uitnodiging je geeft aan de geloofsgemeenschappen als je het zo mechanisch moet opvatten als ik heb omschreven. Dat is misschien wel een heel essentieel punt. Er mag namelijk geen enkel verschil zijn in alle fasen van het slachtproces en het moet op dezelfde wijze

wetenschappelijk onderbouwd zijn als het standpunt dat aan het initiatiefwetsvoorstel ten grondslag ligt. Bied je dan eigenlijk wel ruimte en een handreiking aan de geloofsgemeenschappen om wezenlijke verbeteringen te realiseren en dan die vrijheid te krijgen?

De heer **Schrijver** (PvdA): Ik vind het interessant dat de staatssecretaris zegt dat wij ons in een schemergebied bevinden. Ik heb het idee dat hij ons een beetje het donker binnengeleidt door dingen te lezen die niet in de letterlijke tekst staan. Hij sprak over "alle fasen van het slachtproces". Dat is ongetwijfeld de bedoeling, maar dat staat niet in het wetsvoorstel. Is de staatssecretaris het daarmee eens?

Mevrouw Thieme heeft in haar beantwoording gezegd dat het tweede traject, het aanvragen van die ontheffing, eigenlijk niet veel meer met vrijheid van godsdienstbeleving te maken heeft en niet noodzakelijkerwijs met geloofsgemeenschappen.

Deelt de staatssecretaris onze mening dat dit eigenlijk een onjuiste opvatting is? Bevinden wij ons dan niet erg in een schemergebied als wij dat niet goed kunnen vaststellen? De staatssecretaris zei terecht dat er geen delegatiebevoegdheid bestaat. In de formele wet wordt überhaupt niet verwezen naar het rechtsgoed van godsdienstbeleving.

Staatssecretaris **Bleker**: Het is ook mijn waarneming dat de ontheffing en het verlenen van de ontheffing geen afweging meer behoeven door het bestuur van het belang van de vrijheid van godsdienst en de beperking daarvan. Het bestuur moet alleen beoordelen of er een toereikend wetenschappelijk bewijs is geleverd voor een aangepaste methode van ritueel slachten, die in de verschillende fasen van het slachtproces geen extra dierenleed veroorzaakt. Ik meen mij de discussie te herinneren waarin wij hebben gesproken over alle fasen van het slachtproces, maar in de tekst is het algemeen geformuleerd. Het is een mechanische toepassing. Dat ben ik met de heer Schrijver eens. De Grondwet en de vrijheid van godsdienst komen in het ontheffingsproces eigenlijk niet meer aan de orde.

Ik heb gezegd dat het legaliteitsprincipe vereist dat de beperking is vastgelegd in de formele wet. De vraag is of het onderhavige wetsvoorstel daar geheel aan voldoet, omdat de eisen voor de bewijslast ook een inhoudelijke en materiële betekenis kunnen hebben voor de aard van de beperking.

In de Algemene Maatregel van Bestuur moeten de regels worden geformuleerd voor de aanvraag van de ontheffing en voor de procedurele eisen en randvoorwaarden. Ik heb ook aangegeven dat het risico bestaat dat in de AMvB zaken van een zodanige betekenis worden geformuleerd dat zij eigenlijk in formele zin in de wet behoren te worden opgenomen. Daar is dus sprake van een risicogebied c.q. een schemergebied.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Acht de staatssecretaris het wel mogelijk om op basis van deze AMvB op een voor hem deugdelijke en volwaardige wijze te beoordelen of er een ontheffing kan worden verleend? Misschien komt hij later nog bij deze vraag terecht.

Staatssecretaris **Bleker**: Er is nauwelijks sprake van een discretionaire bevoegdheid. Het gaat puur om het formele oordeel of het wetenschappelijke bewijs voldoet aan de criteria die in de AMvB benoemd staan. Dat moet er gebeuren. Ik denk dat wij in staat zijn om in die AMvB een aantal concrete procedurele methodologische eisen te stellen die aan wetenschappelijk onderzoek verbonden kunnen worden. Het is dus een vrij mechanische beoordeling.

De heer **Backer** (D66): Als het een mechanische beoordeling is, wat is dan nog de ruimte voor iemand die een beroep wil doen op zijn grondrecht om daarop een deugdelijke toelichting te geven, opdat hij alsnog via deze omweg van de omgekeerde bewijslast aan zijn recht kan komen?

Staatssecretaris **Bleker**: Die ruimte hangt volledig af van de mate waarin of de geloofsgemeenschap of anderen in staat zijn om wetenschappelijk materiaal op tafel te leggen dat aan de formele eisen voldoet. Daardoor wordt het helemaal bepaald. Nogmaals, als men daartoe in staat is, wordt daarmee niet alleen een verzoek om ontheffing onderbouwd, maar wordt er ook een wetenschappelijk bewijs op tafel gelegd dat ten grondslag ligt aan de huidige wet.

De heer **Backer** (D66): Als dit voorstel doorgaat, is het verbod de eerste twaalf maanden geheel en absoluut. Dat is tenminste mijn interpretatie van het voorstel. Daarna zou aan die mechanische voldaan moeten worden, opdat men weer terug kan komen bij het recht dat er oorspronkelijk was.

Staatssecretaris **Bleker**: Ja, omdat men op grond van voldoende wetenschappelijk bewijs aanspraak kan maken op ontheffing. Zo gaat het volgens mij werken.

De heer **Backer** (D66): De staatssecretaris wisselde net van terminologie: van schemergebied naar risicogebied. Wat is de betekenis daarvan?

Staatssecretaris **Bleker**: Het risico heb ik benoemd, namelijk dat de eisen die je stelt in de AMvB, inhoudelijk van invloed zijn op de manier waarop en de mate waarin je de beperkingen van de vrijheid van godsdienst in het concrete geval kunt terugdringen. Daarmee kom je van een formeel naar een inhoudelijk onderdeel van het recht. De heer **De Lange** (OSF): Ik heb vandaag het standpunt horen verdedigen dat de problematiek van het amendement zich niet zou lenen voor wetenschappelijke analyse. Ik ben het daar persoonlijk niet mee eens. Ik meen bij de staatssecretaris te beluisteren dat hij wel degelijk van mening is dat wetenschappelijke methoden

voor zover niet aanwezig, ontwikkeld kunnen worden, en voor zover wel aanwezig, gebruikt kunnen worden om inderdaad op een tamelijk mechanische wijze te controleren of aan de voorwaarden van het amendement voldaan is. Is die veronderstelling correct?

Staatssecretaris **Bleker**: Ja. Dan kom ik bij het punt van de bewijslast.

De heer **Backer** (D66): Misschien komt u er nog aan toe, maar ik wil nu alvast de vraag stellen. Stel dat het hiermee eindigt, totdat je een nieuwe aanvraag aannemelijk kunt maken, vindt de regering daar ook iets van?

Staatssecretaris **Bleker**: Ja. De regering vindt dat er veel reden is om in te zetten op een verbetering van gangbare en rituele slachtprocessen, in de hele keten van de aanvoer tot de doding en de aanvang van de slacht, uit het oogpunt van dierenwelzijn. Dit geldt dus voor de gangbare slacht en de rituele slacht. De regering ziet absoluut mogelijkheden -- ik kom daar straks uitgebreid op terug -- om het rituele slachtproces door tal van aanpassingen, nadere regels en toezicht te verbeteren uit het oogpunt van dierenwelzijn. De regering ziet graag dat dit met voortvarendheid ter hand wordt genomen, in goede samenwerking met de geloofsgemeenschappen en de slachterijen die daarvoor verantwoordelijk zijn. Echter, indien voldaan moet worden aan datgene wat nu is geformuleerd, namelijk dat het slachtproces in de verschillende fasen niet meer dierenleed mag veroorzaken dan de gangbare slacht, is het risico dat belangrijke stappen in de verbetering van de rituele slacht überhaupt niet aan de orde komen, omdat ze niet voldoen aan het harde criterium dat ze precies hetzelfde -- tussen aanhalingstekens -- dierenleedniveau moeten hebben als de gangbare slacht. Dat is de essentie van het verhaal. Er ligt namelijk geen discretionaire bevoegdheid. Het is mogelijk dat er iemand om een ontheffing verzoekt die een interessante en redelijk onderbouwde methode heeft. Hij wil het een jaar beproeven en laat het allemaal onderzoeken en monitoren. Hij kan nog niet 100% vaststellen dat zijn methode op hetzelfde niveau zit qua dierenleed, stress en pijn als de reguliere slacht, maar zij komt er wel in de buurt. Wetenschappers zeggen ook dat de methode in de buurt kan komen. Dan moeten we toch zeggen: helaas, er is geen mogelijkheid. Dat is de consequentie van de aard van de formulering in het wetsvoorstel. Mevrouw Vos is daar ook op ingegaan.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik wil ingaan op dat mechanistische beeld van de wetenschap. Ik herken mij daar totaal niet in. Ik denk dat ongeveer de helft van de mensen hier in de Senaat dagelijks met wetenschap bezig is. Wetenschap is niet een lineair concept, waarin we iets bedenken wat goed is, wat vervolgens voor eeuwig zo is. Wetenschap is een arena waarin rivaliserende hypothesen met elkaar vechten. Er is geen eindoverwinning. Het zou heel goed kunnen zijn dat iets op moment A een zekere

evidentie heeft, maar op moment B weer niet. Dan wordt bijvoorbeeld de regeling voor de joodse gemeenschap en de moslimgemeenschap weer afgeschaft en moet men weer terug naar een ander stadium. Dat schiet niet echt op.

De staatssecretaris brengt terecht een aantal fasen aan in het proces. Per fase kun je misschien nog wel iets zeggen over het dierenleed, maar in the end heb je toch een soort aggregatieregeling nodig, waarin je alles in perspectief plaatst. Dat kun je niet doen op basis van wetenschap. Je hebt er ethiek en beslissingsregels voor nodig. Dat geeft een normatieve invalshoek. Het heeft uiteindelijk niet zoveel meer te maken met zaken als bewijs, consensus en unanimiteit. Mijn ervaring is dat echt goede wetenschappers, naar wie mevrouw Thieme terecht verwijst, nooit termen in hun mond zullen nemen als "unaniem" of "definitief". Zelfs het woord "bewijs" hoor je zelden in de wetenschap. Zo werkt wetenschap namelijk niet.

De heer **Vliegenthart** (SP): Ik probeer goed te proeven wat de staatssecretaris nu zegt. Begrijp ik het goed dat de staatssecretaris bij de behandeling in de Eerste Kamer te elfder ure zegt dat de regering het initiatief moet nemen om met nieuwe maatregelen te komen die het dierenwelzijn verbeteren? Zo ja, wat zijn de concrete maatregelen die de regering op dit moment, terwijl we het wetsvoorstel in de Eerste Kamer behandelen, wil voorstellen?

Staatssecretaris **Bleker**: Ik kom daar straks uitgebreid op terug. Een aantal leden van deze Kamer heeft mij uitgenodigd te schetsen of er mogelijkheden zijn, zonder over te gaan op een generiek verbod, om langs andere wegen belangrijke stappen te zetten ter verbetering van het dierenwelzijn. Dat heeft ook met proportionaliteit en subsidiariteit te maken. Het debat hierover is, in meer bescheiden mate, ook in de Tweede Kamer gevoerd.

Ik heb aangegeven hoe ik de toepassing van het wetsvoorstel en de toelichting hierop lees. Ik zie het als volgt. De initiatiefneemster heeft het over een commissie van deskundigen die bij de beoordeling van een ontheffing een soort marginale formele toetsing pleegt waarmee wordt bepaald of het wetenschappelijke bewijs toereikend is geleverd. Het gaat uit van dat wetenschapsmodel. Daarbij is in ieder geval niet meer een afweging aan de orde met betrekking tot de vrijheid van godsdienst, zoals mevrouw Thieme heeft aangegeven. Het is vooral een formele beoordeling van het proces van bewijsvinding en bewijsvoering.

De bewijslast is een essentieel punt. Hierover zijn meerdere vragen gesteld, onder andere door de heer Schrijver, de heer Terpstra en de heer Backer. De bewijslast wordt in het wetsvoorstel bij de aanvrager gelegd. De aanvrager moet in het huidige voorstel met een onderzoek komen om van godsdienstvrijheid gebruik te mogen maken en om dus van de beperking te worden ontslagen. De vraag is of dit zich wel verhoudt tot de manier waarop grondrechten mogen worden

beperkt. Immers, de Grondwet beschermt de burger tegen de Staat. In dit voorstel moet de burger laten zien op welke manier hij eraan kan voldoen, om zo zijn grondrecht te herwinnen of te verkrijgen. In feite moet de burger het bewijs leveren voor een recht dat hem in beginsel toekomt. Dat past niet in de omgang met grondrechten in Nederland. Die opvatting deel ik met de heer Schrijver en anderen. Het is niet gangbaar. Het is ook niet te vergelijken met een milieuvergunning. Dat is van een totaal andere orde. We hebben een wet. We hebben een faciliteit voor een burger, waar rechten en plichten aan vastzitten. In dit geval gaat het om een grondrecht, waarvoor de burger zelf het bewijs moet leveren, terwijl dat grondrecht juist is bedoeld ter bescherming van de burger tegen de Staat. In feite moet de burger zelf zijn eigen bescherming bewijzen. Dat is niet gangbaar.

In mijn brief van 25 november heb ik aangegeven dat het in het geval van totstandkoming van wetgeving aan de wetgever is om argumenten aan te voeren die ertoe leiden dat een vereist recht op rechtvaardige wijze mag worden beperkt. Dat is onder andere aangegeven in artikel 1 van het Europees verdrag voor de rechten van de mens. Het is aan de wetgever om te bepalen of de beperking gerechtvaardigd is en het is aan de overheid om dat te bewijzen, en niet andersom, zoals ik zojuist heb geformuleerd.

Dan kom ik bij het punt van het dierenleed. Slachten is altijd ingrijpend. Voor een deel is het aan onze dagelijkse waarneming onttrokken. We weten er niet veel meer van. Er zijn er hier onder onze generatie van het platteland die het gewoon nog hebben meegemaakt. Er zijn er ook die hun lievelingsdier zelf naar de slager brengen omdat het geen toekomst meer heeft. Dat maakt dan indruk. De industriële slacht is ook een indrukwekkend proces.

Op basis van wetenschappelijke inzichten is voldoende plausibel gemaakt dat er sprake is van extra dierenleed bij rituele slacht. Het is echter wel zeer gedifferentieerd; het maakt uit of het om kippen, geiten, schapen of runderen gaat. Runderen zijn wel de probleemsoort. Dat heeft een achtergrond en het ene rund is het andere niet. Laten we het in de historische context bezien. De runderen die 1000 tot 2000 jaar geleden ritueel werden geslacht, hadden een schofthoogte van op zijn hoogst een meter en ze wogen 150 tot 200 kg. Het waren geen doorgefokte vleesrassen met nekken die je niet kunt omvatten, met spierbundels waar een bodybuilder trots op zou zijn. Er zijn nu vleesrassen met een schofthoogte van 1,70 m en een gewicht tussen 500 en 700 kg. Het zijn andere dieren. Daarom moeten ze ook gefixeerd worden. Als ze echt loskomen, ben je niet veilig. De arbeidsomstandigheden zijn ook van belang. Pas dus op: differentieer naar diersoort en binnen de soort. Welke dieren vind je meer of minder geschikt voor dit type slachtmethode? Dat is een van de punten waaraan ik wil refereren in een eventueel convenant. Er zijn ook runderen, niet-vleesrassen en kleiner van stuk, die handzamer zijn en waarbij de stress anders is. Het gaat niet alleen om de

slachthandeling, maar ook om de geleiding naar de slachtplaats, het fixeren en het kantelen. Dat geeft allemaal vreselijk veel stress en zorgt voor adrenaline. Het risico dat je meerdere halssneden moet toepassen, is bij zwaarder vleesvee groter dan bij dieren die niet voor dat doel zijn gefokt. Daar moeten we wel naar kijken.

Op de discretionaire bevoegdheid ben ik al uitgebreid ingegaan. In het voorstel zoals dat er nu ligt, is het niet anders dan het beoordelen van of het formeel juist is gegaan.

De heer **Koffeman** (PvdD): De staatssecretaris geeft aan dat hij problemen ziet met zware runderrassen en dat je misschien moet kijken naar kleinere runderrassen, gezien het aantal halssneden dat nodig is om een dier te doden. Verder wijst hij op het vervoer naar het slachthuis en de stress die daarmee gepaard gaat. Dat zijn echter allemaal redelijk algemene termen. Een motie die in de Tweede Kamer is aangenomen om het vervoer naar het slachthuis geheel in overheidshanden te leggen, voert de staatssecretaris vooralsnog niet uit. Wat is de waarde van het filosoferen over mogelijke maatregelen als ze niet concreet worden? Het is erg belangrijk om dat te weten.

Staatssecretaris **Bleker**: De heer Koffeman heeft daar gelijk in. Ik word straks heel erg concreet over zaken als nadere regulering. Over dat punt kom ik nog te spreken.

Sommige leden hebben gesteld: zoals wij het wetsvoorstel en het amendement lezen, lijkt de ontheffing een dode letter. Achter die stelling zet ik geen uitroepetekens. Als je het bewijs wilt leveren zoals gevraagd, ben je niet alleen bezig om de ontheffing te onderbouwen, maar ondermijn je zelfs de onderbouwing van het wetsvoorstel. Er wordt wel heel erg veel gevraagd van degene die de ontheffing verzoekt. Of dat een dode letter is, zal moeten blijken. Het kan het effect zijn. Voor ons is het grote nadeel dat als er een stevig bewijs wordt geleverd dat een alternatieve slachtmethode wezenlijke verbeteringen van het dierenwelzijn met zich meebrengt, wij toch nee moeten zeggen omdat niet aan het harde criterium wordt voldaan dat onomstotelijk vaststaat dat in de verschillende fasen van het slachtproces geen sprake is van extra dierenleed. Ook bij een goed onderbouwde, wezenlijke verbetering zullen we dus moeten zeggen: nee, het voldoet niet aan de wet.

De heer **Schrijver** (PvdA): De staatssecretaris is inderdaad heel concreet. Hij zegt: het kan een dode letter blijken te zijn. Is de consequentie dan dat joodse en islamitische medeburgers niet meer volgens hun geboden en voorschriften onbedweld ritueel geslacht vlees in Nederland kunnen verkrijgen?

Staatssecretaris **Bleker**: Zij kunnen geen slachtvlees meer verkrijgen dat in Nederland is geslacht.

De heer **Schrijver** (PvdA): Dank voor dit duidelijke antwoord.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Ik heb toch nog een vraag over de toepassing van het amendement. In de tekst van het amendement staat het volgende: "Onze Minister verleent, op grond van bij algemene maatregel van bestuur te stellen regels, op aanvraag, en voor een periode van niet meer dan vijf jaar, ontheffing van het bepaalde in de vorige volzin, mits op basis van onafhankelijk vastgesteld bewijs is aangetoond dat het welzijn van de slachtdieren bij de slacht volgens één van de in de vorige volzin genoemde ritussen niet in grotere mate wordt benadeeld dan de mate van benadeling waarvan sprake is bij het slachten volgens het bepaalde bij of krachtens het eerste en tweede lid." Nu zegt de staatssecretaris: het is aan degene die gebruik wil maken van de uitzondering om de bewijslast te leveren. Die moet het hele werk doen. Je zou dit ook anders kunnen interpreteren. Iemand heeft een slachtmethode en is van mening dat die ongeveer even goed is: minister, help mij om via een onderzoek en een commissie te bepalen of dat inderdaad zo is. Als dat zo is, kan de ontheffing worden verleend. Ik probeer een beetje te begrijpen welk werk er ligt bij degene die de aanvraag doet, bij de wetenschappers en bij de overheid. En hoe kan de overheid daarin faciliteren?

Staatssecretaris **Bleker**: Het verlenen van een ontheffing doe je op aanvraag. Dat behoort door het bestuur te worden gedaan. De Algemene wet bestuursrecht schrijft voor dat de aanvrager aan allerlei criteria dient te voldoen, zoals onderbouwing en tijdigheid. Het primaat ligt bij de aanvrager. Hij moet voor een deugdelijke aanvraag zorg dragen, inclusief het vereiste wetenschappelijke bewijs. Ik kan het voorstel niet anders lezen. Dit sluit ook aan op wat gangbaar is als je ergens een ontheffing voor aanvraagt. Het is niet zo dat de overheid gevraagd wordt om ontheffingen aan te bieden en die te onderbouwen. Het primaat ligt geheel bij de aanvrager; dat is de gebruikelijke gang der dingen. Wij kunnen natuurlijk wel faciliteren, we kunnen onderzoek financieel mogelijk maken als we dat zouden willen en dat soort dingen meer, maar uiteindelijk blijft het bij de aanvrager en is het beoordelingscriterium ook duidelijk: het mag het dierenwelzijn niet in grotere mate aantasten dan bij de gangbare slacht het geval is. En "in grotere mate" is 5%, 10%, 100%, alle variaties.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): U zegt: op basis van de gangbare systematiek van de Awb is dit de wijze waarop dit zal gaan. Er is geen mogelijkheid om daar, juist omdat het hier ook gaat om grondrechten, op een andere wijze mee om te gaan?

Staatssecretaris **Bleker**: Ik zie die mogelijkheid niet.

De heer **Schrijver** (PvdA): Voorzitter. Het gaat hier natuurlijk wel om grondrechten. De staatssecretaris heeft terecht eerder heel erg duidelijk gezegd dat dit eigenlijk toch niet de wijze behoort te zijn waarop de Staat met de grondrechten van een

burger omgaat. Tegen mevrouw Thieme zeg ik nog even: het gaat hier niet om dierproeven. Tegen de staatssecretaris zeg ik: het gaat hier niet om het aanvragen van een milieuvergunning. Het gaat om het recht op genot van je eigen grondrecht. Ik neem aan dat hij nog steeds staat achter wat hij in de memorie van antwoord namens de regering heeft gezegd, namelijk dat hij geen andere voorbeelden kent van een dergelijke beknotting van grondrechten, waarbij de burger zelf het bewijs moet leveren dat hij wel recht op zijn grondrecht heeft.

Staatssecretaris **Bleker**: Zo is het.

De heer **Terpstra** (CDA): Ik wil graag twee vragen stellen aan de staatssecretaris, uitgaande van zijn eigen redenering. Hij interpreteert eigenlijk die ontheffingsmogelijkheid zo dat de aanvragers dezelfde kwaliteit moeten leveren als de normen voor de normale slacht, om het zo maar te zeggen, dat er geen verschil meer is tussen die twee. Als dat de interpretatie is, wat heeft dan de beperking tot vijf jaar nog voor nut in het standpunt van de staatssecretaris?

Dan de tweede vraag die ik heb. De staatssecretaris wil streven naar een verbetering van het slachtproces, je zou dat een vorm van innovatie van bedrijven kunnen noemen. Mijn vraag is: hoe kun je innovatie van bedrijven vragen als je die bedrijven eerst sluit? Dat moet immers gebeuren volgens het verbod. Daarna krijgen de geloofsgemeenschappen de mogelijkheid om dispensatie te verkrijgen, als zij een innovatief proces kunnen aantonen. In de tussentijd moet het bedrijf echter gesloten zijn en volgens mij is innovatie met een gesloten bedrijf een heel moeilijk te realiseren zaak. Hoe ziet de staatssecretaris dat proces?

Staatssecretaris **Bleker**: Het eerste punt van die vijf jaar lijkt mij iets waar de indienster in tweede termijn op in mag gaan. Daarvan kan ik op dit moment de ratio niet precies beoordelen. Wat het slachtproces betreft, sluit het precies aan bij wat ik net zei. Zoals het nu geformuleerd is -- niet in grotere mate het dierenwelzijn aantasten, ontheffing, wetenschappelijk bewijs -- betekent de constatering van de indienster zelf dat zij dat vooralsnog niet ziet; in ieder geval dat het voor de geloofsgemeenschappen en de slachthuizen van nu geen concrete stimulans is om belangrijke verbeteringen in gang te zetten en die uit te proberen, misschien op weg, uiteindelijk, naar die bijna gelijkwaardige of geheel gelijkwaardige situatie qua dierenleed. Dat is ook het bezwaar van de regering, dat het wetsvoorstel in feite geen motief levert voor de bestaande geloofsgemeenschappen en slachthuizen om belangrijke stappen vooruit te zetten. Het eindbeeld moet op korte termijn aan één criterium voldoen, namelijk dat het geen grotere mate van aantasting van het dierenwelzijn teweegbrengt dan de gangbare bedwelmde slachterij. Dat is de enige uitkomst die mogelijk is. Je hebt dus ook geen mogelijkheden om daar naartoe te groeien, om

stapsgewijs te innoveren, te monitoren enzovoorts. Dat is het nadeel van die vrij digitale bepaling die in de wet zit en ook in de ontheffingsmogelijkheid.

De **voorzitter**: Mag ik de staatssecretaris vragen hoe lang hij nog nodig denkt te hebben, gelet op het tijdstip?

**

Staatssecretaris **Bleker**: Voorzitter. Dat valt heel erg mee.

De **voorzitter**: Dat vindt u!

**

Staatssecretaris **Bleker**: Voorzitter. Er is gevraagd door wie dat uitgevoerd zou kunnen worden. Het antwoord daarop is de nVWA. Daarnaast is gevraagd wie het wetenschappelijk bewijs en de onderbouwing daarvan moet beoordelen. Daar kunnen verschillende instanties voor in beeld zijn. In ieder geval is dat niet de nVWA, omdat dit naar mijn oordeel een toezichthoudende instantie is.

Er is gevraagd of als de ontheffing geweigerd wordt, het debat wordt verplaatst naar de rechtszaal in plaats van dat het plaatsvindt in de Staten-Generaal. Dat risico bestaat inderdaad.

Er is gevraagd of het proportioneel is. De proportionaliteit relateer ik vooral aan wat je langs een andere weg dan deze weg zou kunnen doen. In de afgelopen jaren is heel veel geïnvesteerd om het welzijn tijdens het slachten in algemene zin te verbeteren. Er is bijvoorbeeld in opdracht van ons ministerie onderzoek gedaan naar de effectiviteit van waterbadbedwelming van vleeskuikens. Er wordt binnenkort een andere methodiek toegepast; Nederland loopt daarin helemaal voorop. Een alternatieve dodingsmethode voor vleeskuikens is bijna praktijkrijp. Deze zal waarschijnlijk op 1 september 2012 worden ingevoerd. In de Landbouwwraad is er een hoge inzet inzake het welzijnsniveau van dieren. Er is een alternatieve bedwelmsmethode in ontwikkeling voor vissen. Ik kan er zo meerdere noemen. We zijn er daarmee nog lang niet. Er is nog veel te verbeteren, niet alleen in de methode, maar ook in de toepassing en de controle op de toepassing. Er zijn welzijnsverbeteringen mogelijk, ook in het traject van het transporteren, het toeleiden naar de slachtplaats, het dodingsproces enzovoorts, ongeacht of bedwemd of onbedwemd wordt geslacht. Elk onderdeel in dat proces kent zijn specifieke kritische welzijnspunten. Deze punten uit het hele traject worden momenteel door onderzoekers van de Animal Science Group van Wageningen Universiteit nader in kaart gebracht. We zullen de Kamer daarover rapporteren. Ik wil met de sector in overleg over de wijze waarop we deze verbeteringen kunnen implementeren. Het welzijn van de dieren in de laatste fase van hun leven zal daarmee over de hele linie verbeterd moeten worden.

De heer Schrijver heeft gesproken over de mogelijkheid van een convenant. Uitgaande van de huidige situatie dat het mogelijk blijft om rituele slachtritussen uit te oefenen voor de islamitische en

Israëlische gemeenschappen is zijn vraag of de mogelijkheid bestaat om in een soort convenant tussen overheid en maatschappelijke partijen tot verbeteringen te komen.

De **voorzitter**: Ik begrijp dat mevrouw Vos nog een vraag heeft over het voorgaande deel van uw antwoord.

**

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): De staatssecretaris sprak over een aantal verbeteringen die hij graag wil toepassen. Ik heb daar een aantal vragen over gesteld. Eerlijk gezegd heeft het mij verbaasd dat onze overheid al jarenlang tamelijk passief is geweest rond dit thema. Er wordt al sinds 1996 over gesproken. Ik begrijp niet goed dat er tot dusver geen wettelijke eisen zijn gesteld aan de rituele slacht. Er was ooit een vergunningplicht, maar die is afgeschaft, en er is geen permanent toezicht. Hoe kan het toch dat de overheid tot dusverre weinig heeft gedaan op dat punt om de praktijk te verbeteren? Waarom gaat het kabinet dat niet als de wiedeweerga in ieder geval in Nederland verbeteren? Er is volgens mij namelijk geen enkel probleem om in ieder geval hier bijvoorbeeld het toezicht en de handhaving fors aan te scherpen.

Staatssecretaris **Bleker**: Er is wel het een en ander gedaan, maar er dient meer te gebeuren. Momenteel worden algemene eisen gesteld aan de vakbekwaamheid van slachters, onafhankelijk van de vraag of bedwelmd of onbedwelmd wordt geslacht. Vanaf 1 januari 2013 is de verordening doden van dieren in de gehele EU van kracht, waardoor in de gehele EU strengere eisen gelden. Die gelden ook voor uitvoerders van onbedwelmd slachten. Het betreft onder meer de opleidingseisen ten aanzien van het behandelen en verzorgen van dieren, het fixeren van dieren, het bedwelmen van dieren, het beoordelen van de effectiviteit van de bedwelming, het aanhaken en optakelen van dieren, het verbloeden van dieren en het onbedwelmd slachten.

Mevrouw Vos heeft gezegd dat de behoefteverklaring op enig moment is geschrapt. Deze verklaring is geschrapt omdat zij in de praktijk niet zo uitwerkte als was voorzien. Het doel was om het aantal onbedwelmd te slachten dieren te beperken en te voorkomen dat grote hoeveelheden vlees op de markt kwamen. De heer Vliegenthart heeft daar ook vragen over gesteld. Omdat echter niet inzichtelijk is hoeveel islamieten of joden door een organisatie respectievelijk een rabbinaat worden vertegenwoordigd, is het niet controleerbaar of de in de behoefteverklaring opgegeven hoeveelheid ritueel te slachten dieren daadwerkelijk overeenkomt met de behoefte aan vlees van ritueel geslachte dieren. Het nut van de behoefteverklaring bleek daarom beperkt te zijn. Deze verklaring is daarom vervangen door een registratieplicht voor slachthuizen die onbedwelmd ritueel slachten. Het ritueel slachten vindt voor een groot deel plaats in de kleinere en middelgrote slachthuizen. Daar is geen permanent toezicht, in

tegenstelling tot de grote slachthuizen. Ik kom daar straks in mijn voorstellen over het convenant op terug. Een van die voorstellen is om te introduceren dat er pas ritueel geslacht kan worden na melding bij een dierenarts van de nVWA, die vervolgens het feitelijke toezicht verricht.

Een convenant klinkt goed, maar het moet wel iets voorstellen. Wat zou in zo'n convenant van de zijde van de overheid kunnen worden ingebracht? Ik noem een aantal opties. De bevestiging van de kwaliteitseisen die vanaf 1 januari 2013 gaan gelden zou erin kunnen staan, dat wil zeggen aanvullende regels voor indeling, bouw en apparatuur van slachthuizen. Ik wil daar met alle betrokken partijen, ook in de gangbare bedwelmdeslachtpraktijken, afspraken over maken. Dan kijk ik naar de behandeling van de dieren tijdens het slachtproces. Ik kom dan met name bij het punt van de onbedwelmd rituele slacht. Ik zou afspraken willen maken over het verkorten van de bewustzijnsperiode. De lange bewustzijnsperiode ontstaat doordat de bloedvaten bij de wervelkolom, die de hersenen van zuurstof voorzien, niet worden doorgesneden. Dat is met name een probleem bij schapen en runderen. Bij runderen kan dat tot een vrij lange periode van bewustzijn leiden.

We zouden met elkaar afspraken kunnen maken over de maximale periode dat een dier bij bewustzijn mag zijn. Als die periode wordt overschreden, zou na bedwelming noodbedwelming kunnen worden geïntroduceerd, met welke techniek dan ook. Dat houdt in dat een dier nooit langer dan een x-aantal seconden bij bewustzijn is. Dat is een mogelijkheid. Vanaf 1 januari 2013 is het in Europa verplicht om het bewustzijn te testen. Het bewustzijn kan duidelijk worden vastgesteld aan de hand van een aantal indicatoren, zoals verlies van de oogreflex, corneareflex, drijfreflex, oprichtreflex enzovoorts. De afspraak zou kunnen zijn dat de fixatie -- wat mij betreft is dat in het vervolg staande fixatie -- pas mag worden opgeheven nadat is vastgesteld dat het dier het bewustzijn heeft verloren. We moeten niet de dramatische beelden hebben van runderen die niet meer gefixeerd zijn en zich half bij bewustzijn half oprichten en daar al rochelend en bloedend liggen. Dat is geen vertoning; dat moet anders. Dat kunnen we dus ook anders doen als we de volgende zaken in acht nemen: het toepassen van staande fixatie én het verkorten van de bewustzijnsperiode én het toepassen van eventuele noodbedwelming als dieren te lang blijven leven én het pas defixeren als vastgesteld is dat de dieren niet meer bij bewustzijn zijn. Je zou daar heel specifieke eisen mee kunnen formuleren.

Er kunnen afspraken worden gemaakt over het aantal noodzakelijke halssneden. Het komt nog te veel voor dat er te veel halssneden moeten worden gedaan. Dat heeft bepaalde gevolgen. Ook daar kun je eisen stellen ten aanzien van de aan te voeren dieren. Ik heb het zopas al gehad over de vraag welk type dieren en welk gewicht toelaatbaar moet worden geacht als men met de forse vleesrassen en met die volwassen stieren wil blijven werken. Daar kun je met elkaar afspraken over maken om het risico op te veel halssneden te

voorkomen. Er kunnen afspraken worden gemaakt over de fixatiemethode. Iedereen weet dat de kattelbox mooi en veilig is voor de slager, maar tegelijk onvoorstelbare stress veroorzaakt bij de dieren. Zelfs als een dier niet in een kattelbox ligt en per ongeluk op de rug ligt, is het al ellende. Je hoeft geen dierenarts te zijn om vast te stellen dat dit tot verkramping, tot stress en tot moeilijkheden leidt bij bijvoorbeeld het toedienen van de halssnede. Staande fixatie zou de regel moeten zijn. Noodbedwelming als achtervang. Altijd veterinaire toezicht.

Dan het punt van het maken van afspraken over opleidingseisen van slachtpersoneel en het stellen van hogere eisen dan nu al in de EU worden gesteld. Ik zou de Animal Science Group van Wageningen Universiteit kunnen vragen om een speciaal opleidingsprogramma voor onbedwelmd slachten op te stellen naast het reeds bestaande programma.

De heer **Vliegenthart** sprak over de behoefteverklaring. De behoefteverklaring werkt niet. Hij heeft gevraagd of het mogelijk is om in een convenant afspraken te maken over een quotum. Hij vroeg daarnaast hoeveel ritueel te slachten dieren we redelijkerwijs nodig hebben in Nederland gelet op de geloofsgemeenschappen die we hier hebben en of de geloofsgemeenschappen bereid zijn tot het instellen van een quotum. Ik wil het serieus met hen bespreken. Waarom zouden we meer ritueel slachten in Nederland dan redelijkerwijs gesproken nodig is? Je kunt het misschien niet via de individuele behoefteverklaring regelen, maar je kunt misschien wel een vrijwillig quotum met elkaar afspreken in een convenant. Deze optie wil ik voorleggen.

Ik zou afspraken kunnen maken met partijen over een certificeringssysteem dat waarborgen biedt voor kwaliteitseisen en welzijnseisen voor vlees.

Mevrouw Vos heeft gevraagd om verplichte etikettering. Dat punt wil ik ook meenemen in het kader van het convenant. Dat zouden we voor vlees uit Nederland kunnen afspreken, maar niet voor vlees uit het buitenland. We kunnen ook geen buitenlands vlees tegenhouden.

Dit zijn allemaal zaken die we in een convenant kunnen regelen.

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): De staatssecretaris werpt zich op voor dierenwelzijn. Dat is heel nobel. Hij wil dat dierenwelzijn regelen door middel van een convenant. Heeft de staatssecretaris de wettelijke bevoegdheid om slachthuizen te sluiten als ze zich niet houden aan de regels in het convenant?

Staatssecretaris **Bleker**: Deze vraag komt op het goede moment, want ik was precies op dat punt aangeland. Ik zou kunnen afspreken dat er altijd veterinaire toezicht is als er onverdoofd geslacht wordt. Ik kan een juridische grondslag creëren waarbij de doorberekening van de kosten aan de slachthuizen wordt geregeld. We kunnen ook formuleren dat de vergunning wordt ingetrokken als uit het toezicht blijkt dat niet wordt voldaan aan de

regels uit het convenant. Ook die mogelijkheid zouden we kunnen creëren. Een convenant klinkt goed. We hebben van alles gedaan in Nederland met convenanten, maar er moeten heel heldere afspraken en sancties in staan. De overheid moet ergens kunnen waarborgen dat bepaalde dingen worden nageleefd. Daar heb je een wettelijk kader voor nodig. Het gaat om een convenant dat wordt omgeven door een aantal wettelijke waarborgen. Dat zou de gedachte kunnen zijn. Mij is gevraagd of ik kan schetsen hoe een minder vergaand voorstel dan het generieke verbod dat nu wordt voorgesteld, eruit zou kunnen zien. Dat heb ik geschetst. Ik kan niet met zekerheid uitspreken dat alle geledingen binnen de geloofsgemeenschappen dat op alle punten aanvaardbaar zouden vinden. Dat zij dan zo. Het is mooi als we de grote meerderheid van de geloofsgemeenschap mee kunnen krijgen in deze stap, want ook van die zijde dient een beweging te worden gemaakt. Het kan niet van een kant komen. Daarom dient een en ander ook wettelijk verankerd te worden.

De heer **Vliegenthart** (SP): De staatssecretaris heeft heel veel gezegd in heel korte tijd. Zou het niet een goed idee zijn dat hij een brief stuurt aan de Kamer waarin hij uitwerkt wat hij zojuist heeft gezegd en waarin hij uiteenzet waarin hetgeen hij nu zegt, verder gaat dan wat er al in de pijplijn zit?

Staatssecretaris **Bleker**: Ja.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik ben erg blij met de opening die de staatssecretaris biedt. Hij heeft het over een convenant. Dat was ook een term die mijn fractie gebruikte. Wie zijn precies de convenantpartners die hij daarbij voor ogen heeft?

Staatssecretaris **Bleker**: Wat mij betreft zijn dat de overheid, de geloofsgemeenschappen en de commerciële of zakelijke slachthuizen die een vergunning willen hebben. Zij horen zich te binden.

De heer **Ester** (ChristenUnie): Ik mag aannemen dat u denkt aan de joodse gemeenschap en de moslimgemeenschap?

Staatssecretaris **Bleker**: Ja.

De heer **Koffeman** (PvdD): Begrijp ik de staatssecretaris goed dat er een tussenstap ingebouwd wordt waardoor een inperking op de vrijheid van godsdienst wel reëel wordt als iemand zich niet aan het convenant houdt? Waar die op dit moment niet reëel is, kun je zeggen: maar ik heb hier een convenant; van wie zich daar niet aan houdt, kan ik de godsdienstvrijheid inperken; ik sluit dat slachthuis. Hoe verhoudt zich dat met alles wat hier aan de orde geweest is over de vrijheid van godsdienst en de mogelijkheden van inperking daarvan?

Staatssecretaris **Bleker**: Het hanteren van een vergunningsstelsel voor het individuele slachthuis dat zich aan de afdwingbare regels uit het convenant houdt, waardoor een slachthuis dat daar

niet aan voldoet eventueel gesloten wordt, is van geheel andere orde dan het generiek niet toestaan van ritueel slachten op welke plek in welk perfect slachthuis dan ook. Het gaat hier om de vraag of men voldoet aan de uitvoeringseisen, die hoger moeten worden gesteld en die misschien -- dat zeg ik heel eerlijk -- voor sommigen in die geloofsgemeenschappen wel net een stap te ver zijn. Maar nogmaals, ook daar dient een stap te worden gezet.

De **voorzitter**: Bent u klaar?

**

Staatssecretaris **Bleker**: Voorzitter. Ik kom tot een slotsom. Ik heb gezegd dat er rondom het wetsvoorstel vragen leven over de bewijslast, de proportionaliteit en de legaliteit -- dat betrof de vraag of er in de AMvB mogelijkwerijs toch iets geregeld wordt wat zo de inhoud raakt dat het daar eigenlijk niet thuishoort -- en ik heb besproken welke alternatieve set maatregelen, die minder ver gaat dan het wetsvoorstel, geschetst zou kunnen worden. Dat alles overwegende is mijn conclusie dat wat ik namens de regering eerder heb gezegd, namelijk dat het wetsvoorstel zoals het nu voorligt, getuigt van evidente spanning met grondrechten en de vrijheid van godsdienst, met de redenering die ik zojuist heb geschetst, wordt bevestigd, onderstreept en onderbouwd. Dat bezwaar telt meer naarmate je het alternatief schetst, dat minder vergaand is dan dit voorstel als het gaat om de beperking van de vrijheid van godsdienst. De contouren van dat alternatief heb ik geprobeerd nauwkeuriger te schetsen dan waartoe ik in staat was dan wel waartoe ik werd uitgenodigd tijdens de behandeling in de Tweede Kamer.

De **voorzitter**: Ik dank u zeer.

**

De heer **Vliegenthart** (SP): Voorzitter. Ik doe een ordevoorstel. Er is heel veel besproken. Zouden we tien minuten kunnen schorsen?

*N

De **voorzitter**: Er is mij gevraagd, een kwartier te schorsen voor beraad. In de schorsing kan ik vragen hoe het met de indienster gaat.

**

De vergadering wordt van 23.35 uur tot 23.58 uur geschorst.

De **voorzitter**: Het woord is aan mevrouw Thieme.

**

Mevrouw **Thieme**: Voorzitter. De staatssecretaris heeft mij verrast met een reeks maatregelen die hij zegt te willen treffen om oplossingen te bieden voor de problemen bij de onverdoofde rituele slacht. Hij zegt dat dit passend is binnen de huidige wetgeving. Ik wil mij erop kunnen beraden in hoeverre dat zo is. Het komt echt als een verrassing. Ik verzoek de Kamer daarom, mij in de

gelegenheid te stellen om de alternatieven die de staatssecretaris voorlegt, te kunnen beoordelen op hun merites, mede in het licht van het wettelijk kader waarbinnen de vrijheid van godsdienst is vastgelegd.

De heer **De Lange** (OSF): Ik maak nog niet zo lang deel uit van dit gremium, maar wat vanavond gebeurt, is wat mij betreft een dieptepunt. Ik zal uitleggen waarom. Mevrouw Thieme heeft ontzettend veel energie gestoken in het voorbereiden van een initiatiefwetsvoorstel. Zij heeft dat vanavond uitstekend verdedigd. Op het allerlaatste moment, nadat deze Kamer zich uitgebreid verdiept heeft in de problematiek, nadat mevrouw Thieme gemotiveerd en grondig het woord heeft gevoerd en nadat veel mensen er lange tijd mee bezig zijn geweest, tovert de staatssecretaris een onverdoofd konijn uit de hoge hoed. De elegantie had vereist, zowel in de richting van mevrouw Thieme als in de richting van de Kamer, dat als de staatssecretaris plannen in een dergelijke richting had, ons eerder een brief zoals nu toegezegd had bereikt, die we bij de beschouwingen hadden kunnen betrekken. Wat hier gebeurt, is naar mijn smaak beschamend.

Mevrouw **Barth** (PvdA): Met die kenschetsing ben ik het eerlijk gezegd niet eens. Volgens mij heeft de staatssecretaris antwoord gegeven op vragen die ook door mijn fractie zijn gesteld. We hebben hem letterlijk gevraagd of hij bereid is tot het maken van dit soort afspraken. Volgens mij heeft de staatssecretaris niets anders gedaan dan voldaan aan de parlementaire beleefdheid, namelijk dat hij antwoord geeft op gestelde vragen. Wij begrijpen dat de initiatiefneemster dit graag wil verwerken, maar onze fractie is van mening dat dit niet in de weg hoeft te staan dat we vandaag een tweede termijn houden. Zij kan dan in haar betoog in tweede termijn nader reageren. Mijn fractie heeft in elk geval in de eerste termijn zowel van de initiatiefneemster als van de staatssecretaris voldoende informatie gekregen om tot een eindoordeel over het wetsvoorstel te komen.

De heer **Kox** (SP): In de jaren dat ik hier meeloop, is het goed gebruik dat we instemmen als van regeringswege of van een Tweede Kamerlid dat hier een wetsvoorstel verdedigt een verzoek komt om de behandeling aan te houden op basis van de bespreking hier en wat door de regering gezegd is. Ik stel voor dat we doorgaan met dat goede gedrag en mevrouw Thieme in staat stellen om te reageren op de brief die de staatssecretaris ons stuurt. Vervolgens zetten we het debat voort. We moeten niet te elfder ure een nieuwe regel in dit huis bedenken. Dat zou buitengewoon onbeleefd zijn.

De heer **Hermans** (VVD): Ik wil van de staatssecretaris weten wanneer de brief hier kan zijn. Kan die brief meer bevatten dan wat hij vandaag heeft gezegd? Deze Kamer kan overigens vandaag het debat afronden en zeggen dat er eventueel behoefte is aan een derde termijn. Ik stel voor, dat we het debat vandaag verder afwerken,

tenzij de indienster wegens fysieke omstandigheden dat liever niet doet. Maar ik heb begrepen van haar dat dit niet het geval is. Laten we vandaag het debat gewoon afmaken. Als de brief er aanleiding toe geeft, kunnen we altijd een derde termijn houden. Volgende week hebben we het toch druk, dus dan maakt het niet meer uit.

De heer **Van Boxtel** (D66): Tegen de heer De Lange zeg ik dat het woord "dieptepunt" veel te ver gaat. Er is een zeer waardig en goed debat gevoerd. De initiatiefneemster verdient alle lof voor al het werk dat zij gedaan heeft en de energie die zij erin gestoken heeft. Dat geldt ook voor het kabinet. Deze Kamer heeft het kabinet gedwongen om meer dan in de Tweede Kamer kleur te bekennen. Daar volgt een toezegging van een brief uit. Ik sluit mij aan bij degenen die opteren voor een derde termijn volgende week. Dat moet in de agenda in te passen zijn. We ronden dan nu twee termijnen af. Daarmee zijn we hoffelijk naar iedereen. We gunnen de initiatiefneemster, voor de derde termijn kennis te nemen van de brief. Die brief als zodanig gaat eigenlijk op andere zaken in dan waar het wetsvoorstel voor staat.

De heer **Thissen** (GroenLinks): Ook mijn fractie hecht eraan om afstand te nemen van de woorden van collega De Lange. Dat is net iets te grof voor deze Kamer, zeker op dit tijdstip, maar zeker na dit waardige debat. Zeer veel complimenten aan de initiatiefneemster mevrouw Thieme, maar ook voor de eindelijk heldere houding die het kabinet hier vanavond gegeven heeft. Ik kan mij voorstellen dat mevrouw Thieme zich wil beraden over de vraag hoe zij daarop moet reageren. In het licht van het zorgvuldig omgaan met initiatiefnemers uit de Tweede Kamer moeten wij dat ook toestaan. Wij zijn wel klaar voor een tweede termijn. Mevrouw Thieme kan dat dan meenemen in haar beraad. Mijn fractie heeft er geen bezwaar tegen om volgende week een derde termijn te houden -- we hebben daar immers toch voldoende tijd voor op maandag en dinsdag -- vermits de staatssecretaris een heel heldere brief kan sturen binnen een aantal dagen. Wat ons betreft, gaan we door met de tweede termijn. Vervolgens schorsen we de beraadslaging en volgt volgende week de derde termijn.

De heer **Franken** (CDA): Ik sluit mij aan bij de woorden van collega's Barth, Hermans, Thissen en Van Boxtel. Ik wil die woorden niet herhalen. De woorden van collega De Lange passen niet bij dit debat, dat wij op een hoogstaand niveau hebben gevoerd. Eventueel komt er een derde termijn, maar voor dinsdag moet een en ander kunnen worden afgerond.

De heer **Kox** (SP): De Griffier heeft mij zo-even verteld dat we sowieso al om 14.30 uur zouden moeten beginnen om de voorstellen af te ronden die op het programma staan. Er wordt nu gezegd dat we tijd zat hebben, maar mij lijkt het juist afraffelen te zijn. Nogmaals, niemand is ingegaan op het feit dat een verzoek tot aanhouding

normaliter wordt gerespecteerd. Ik kan mij voorstellen dat de Kamer de zaak snel afgerond wil hebben, maar snel is iets anders dan afraffelen volgende week. Het kan ook nog wel ergens in januari.

De heer **Kuiper** (ChristenUnie): Ik heb dit ook als een heel waardig debat ervaren. Wat betreft de vraag van de heer Kox, de Kamer gaat zelf over haar eigen orde. Als de Kamer behoefte heeft aan een tweede termijn, kan zij die houden. Ik sluit mij op dat punt aan bij de woordvoerders die dat al hebben betoogd. Ik denk dat het goed is als we binnen een week een brief hebben van de staatssecretaris -- dat is het voorstel van de heer Van Boxtel -- en spoedig tot een afronding kunnen komen. Ik zeg dat ook met het oog op de maatschappelijke groeperingen die met grote spanning naar de afronding van dit debat kijken.

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): De PVV-fractie is van mening dat de staatssecretaris komt met een nieuw interessant voorstel. Er komen heel nieuwe feiten aan het licht. Die verdienen een zorgvuldige behandeling. Wij hebben nu geen behoefte aan een tweede termijn. Wij steunen mevrouw Thiemes wens om het voorstel aan te houden.

De heer **Nagel** (50PLUS): Twee opmerkingen. Ik ken de heer De Lange wat langer. Je moet waarderen dat hij dingen zegt zoals hij ze vindt. Ik kan mij best voorstellen dat de gang van zaken, de meerderheid aan de overkant, de voorbereidingen et cetera, bij hem een dergelijk gevoel oproept. Ik maak er geen geheim van dat ik zijn gevoel deel.

Nu even over de stand van zaken en de orde. Ik begreep dat mevrouw Thieme haar voorstel wil aanhouden. Zij heeft er zo veel jaren aan besteed en zo veel werk voor gedaan. We moeten dan het verdere verloop afwachten. Misschien komt zij wel op het idee om een novelle te maken. We moeten het voorstel van mevrouw Thieme respecteren. Misschien kan zij het verder verduidelijken.

De heer **Koffeman** (PvdD): Tijdens een groot deel van dit debat kwam bij een groot aantal woordvoerders aan de orde dat de meerderheid niet zijn wil moet opleggen aan de minderheid. Het lijkt alsof dat bij de procedure in dit huis vandaag op een andere manier wordt geïnterpreteerd. Dat vind ik buitengewoon slecht.

De **voorzitter**: Ik wil mij graag aansluiten bij de woorden van de heer Kox, die ons terecht gewezen heeft op de staande regel in dit huis dat de Kamer er normaal gesproken mee instemt wanneer de regering, dan wel een initiatiefnemer van een wetsvoorstel, aan de Kamer vraagt om enig respijt, alle andere argumenten die er zijn om door te gaan ten spijt.

Ten tweede kan ik als uw voorzitter niet inzien wat het voor nut heeft om nu een tweede termijn te houden en dan vervolgens volgende week een derde termijn. Wat voegt dat in 's

hemelsnaam toe aan de situatie van dit moment?
Dat zou ik dan graag nog wel even willen weten.
**

De heer **Hermans** (VVD): Voorzitter. Wat het toevoegt aan de situatie van dit moment is het antwoord van de staatssecretaris waarom ik heb gevraagd, wanneer de brief er zal zijn en of de brief meer bevat dat wat hij hier in de Kamer heeft gezegd.

Mevrouw **Barth** (PvdA): Voorzitter. Ik vond het argument van de heer Kuiper goed dat er ook mensen zijn die dit debat volgen buiten dit huis, die al vanaf 10.00 uur vanochtend met ons meegeluisterd hebben en die met spanning wachten hoe dit debat verder zal verlopen. Wij hebben ook een maatschappelijke uitstraling. Ik hoop dat het niet nodig is dat ik om stemming over een ordevoorstel moet vragen.

De **voorzitter**: Van dat soort argumenten word ik niet heet of koud, mevrouw Barth. Als de meerderheid wil doorgaan met een tweede termijn, kijk ik even naar mevrouw Thieme of zij dat wil doorstaan. Laat ik het dan zo maar zeggen.
**

Mevrouw **Thieme**: Voorzitter. Ik respecteer uiteraard de Kamer. Ik wil, als u het mij toestaat, alleen nog even toelichten waarom de aanhouding zo belangrijk is. Als wij nu een tweede termijn inlassen, betekent dit dat er stante pede wordt gereageerd op hetgeen door de staatssecretaris naar voren is gebracht, terwijl het wel degelijk gaat om de fundamentele vraag in hoeverre je, gezien de vrijheid van godsdienst, kunt komen tot een bepaalde maatregel die de staatssecretaris nu voorstelt. Dus mijn verzoek aan uw Kamer is om juist te handelen in het kader van de zorgvuldigheid. Wil je een beperking van de vrijheid van godsdienst ook echt legitimeren, dan heb je daarvoor een formele wetswijziging nodig. Dus ik heb daar echt de tijd voor nodig als indienster van dit wetsvoorstel. Dat past denk ik ook geheel in de zorgvuldigheid.

De heer **Hermans** (VVD): Nogmaals, ik zou een antwoord van de staatssecretaris willen op mijn vragen. Wanneer kan de brief er zijn en wat bevat die brief meer dan datgene wat hier in het debat door de staatssecretaris naar voren is gebracht? Als die niet meer bevat, betekent dit dat de opmerkingen van de staatssecretaris dus gewoon onderwerp van debat zijn. Als er een noodzaak zou zijn bij bestudering in de komende dagen door de indienster, waarvoor ik alle respect heb, dan zou dat kunnen betekenen dat er eventueel volgende week een derde termijn is. Ik kan wel bij wijze van grap zeggen dat het heel druk is volgende week, maar dat maakt toch niet uit?

De **voorzitter**: Mijnheer Hermans, de meerderheid van de Kamer beslist. Als de meerderheid vindt dat wij een tweede termijn moeten houden, prima, maar je kunt toch van mevrouw Thieme in deze

situatie niet vragen om dan zelf ook in tweede termijn te reageren?
**

De heer **Hermans** (VVD): Ik heb mevrouw Thieme daarstraks persoonlijk gevraagd of zij het fysiek aankan. Dat was het belangrijkste wat ik haar heb gevraagd.

De **voorzitter**: Het gaat niet om de fysiek, het gaat erom dat mevrouw Thieme ...
**

De heer **Hermans** (VVD): Het tweede punt is dit: als er een noodzaak is voor een derde termijn, dan kan die derde termijn er volgende week gewoon komen.

Mevrouw **Barth** (PvdA): Voorzitter. Ik begrijp dat mevrouw Thieme op dit moment zegt dat zij behoefte heeft om na te denken over wat de staatssecretaris heeft ingebracht. Maar de eerste termijn van mevrouw Thieme is achter de rug en wij staan op het punt om te gaan beginnen aan de tweede termijn van de Kamer. Ik heb aangegeven dat, als de staatssecretaris aangeeft dat in zijn brief niets anders komt te staan dan wat hij al heeft toegezegd, onze fractie geen extra informatie van de staatssecretaris meer nodig heeft om nu aan de tweede termijn te beginnen. Dat mevrouw Thieme vervolgens in haar tweede termijn straks aangeeft dat zij daar wel behoefte aan heeft, is haar goed recht, maar dat moet in haar tweede termijn naar voren komen. Voordat mevrouw Thieme aan haar tweede termijn toekomt, is eerst de tweede termijn van de Kamer aan de orde.

De heer **Kuiper** (ChristenUnie): Voorzitter. Zou het een tussenvoorstel zijn -- de Kamer heeft behoefte om zich uit te spreken -- dat de tweede termijn van de Kamer gehouden wordt en dat wij dan bezien of de tweede ...

De **voorzitter**: Dat is wat ik net zei.
**

De heer **Kuiper** (ChristenUnie): De tweede termijn van de Kamer kan kort zijn.

De **voorzitter**: Mijn voorstel is dat de Kamer de tweede ronde, de repliek houdt, maar je kunt van mevrouw Thieme niet vergen dat zij de dupliek geeft.
**

De heer **Kuiper** (ChristenUnie): Dan maken wij daar de knip.

De **voorzitter**: Prima.
**

De heer **Kox** (SP): Voor alle duidelijkheid, dan begrijp ik dat de Kamer akkoord gaat met het aanhouden nadat wij onze tweede termijn hebben gehouden, en dat de voorzitter dan beslist wanneer

dit punt weer op de agenda kan komen, in overleg met de indienster.

De **voorzitter**: Zo is dat.

**

De heer **Kox** (SP): Maar dat doen wij zelf. Wij zijn hier Tweede Kamertje aan het spelen: kom op, macho zijn. Als wij de tweede termijn houden en het agendapunt daarna aanhouden, waarna het op een propere manier terugkomt op de agenda, kan ik daarmee instemmen.

De **voorzitter**: Akkoord.

**

Staatssecretaris **Bleker**: Voorzitter. Mij is nog een vraag gesteld. De heer Vliegenthart heeft mij gevraagd, nadat ik in mijn tekst had geschetst welke maatregelen allemaal denkbaar zijn in een eventueel convenant, of ik dat ook op schrift kan stellen. Het antwoord daarop is ja. Dat wordt op schrift gesteld; dat hebt u deze week en dat bevat geen andere dingen dan ik in mijn eerste termijn heb geschetst, alleen even netjes opgeschreven, in de goede volgorde.

De **voorzitter**: Akkoord. Dank voor deze toelichting. Wij vangen nu de tweede termijn van de Kamer aan. U hoeft alleen maar te luisteren.

**

*N

De heer **Schrijver** (PvdA): Voorzitter. Ik ben blij dat u ons de gelegenheid geeft om nog wat inhoudelijke afwegingen met u te delen. Ik zal geen nieuwe vragen meer stellen. Ik ben blij dat wij ook opnieuw in de gelegenheid zijn om onze bewondering te uiten voor het doorzettingsvermogen en de enorme inzet die de initiatiefneemster ten toon heeft gespreid. Zij heeft ontzettend veel losgemaakt; sommige dingen niet helemaal ten goede, want het heeft toch ook wel tot heel wat maatschappelijke onrust geleid. Maar wij zijn haar echt oprecht dankbaar dat zij opnieuw zoveel terechte aandacht voor verbetering van dierenwelzijn heeft weten te bewerkstelligen.

Wij vinden het wetsvoorstel toch een te vergaande en ongerechtvaardigde beknotting van grondrechten, met name de vrijheid van godsdienst en godsdienstbeleving, maar zeker ook de eerbiediging van de rechten van minderheden. Wij weten dat die grondrechten beperkt kunnen worden. Dat staat in alle belangrijke rechtsinstrumenten genoemd. Ik denk dat wij het ook wel met mevrouw Thieme eens kunnen zijn dat er een legitiem doel zou kunnen worden aangeduid met het verbeteren van dierenwelzijn en dat dat bijvoorbeeld binnen het concept van de goede zeden komt. Maar op alle onderdelen van de overige tekst over beperking van grondrechten scoort het wetsvoorstel in onze opvatting negatief.

Op het terrein van het legaliteitsvereiste vinden wij dat er in de formele wet te weinig zou worden geregeld en er in strijd met onze rechtsorde

veel wordt gedelegeerd aan een lagere regeling. Wij vinden het niet noodzakelijk om in een democratische samenleving een zo vergaande verbodsbepaling uit te vaardigen. Wij vinden dat er onvoldoende sprake is van kernrechteneerbiediging. Wij vinden het ook niet in overeenstemming met de proportionaliteitstoets en evenmin met de subsidiariteitstoets. Daaraan is eigenlijk ook nog eens extra reliëf gegeven door de woorden van de staatssecretaris.

De staatssecretaris, hier sprekend namens de regering, heeft ook gezegd dat een staat niet zo met de grondrechten van burgers behoort om te gaan. Hij was daarin glashelder. Ik had wel graag gezien dat hij dat iets eerder, ook in de memorie van antwoord, zo had gezegd. Toen ik hem zo glashelder hoorde, dacht ik: ik weet niet of de regering wel het contraseign aan een dergelijke wet, mocht die worden aangenomen, kan geven. Misschien dat hij daar later nog eens een keer een antwoord op kan geven.

Ons tweede, heel belangrijke punt is toch wel de kwestie van de ontheffingsgrond. Het is toch langzamerhand tijdens deze lange avond, vanuit het schemer in het licht komend, gebleken dat de ontheffingsgrond helemaal geen ontheffingsgrond is. Mevrouw Thieme had het al eerder "hypothetisch" genoemd. In haar memorie van antwoord zegt zij ook dat het in hoge mate onwaarschijnlijk is dat die kan worden ingeroepen. De staatssecretaris zegt eigenlijk ook: het is een dode letter. Zo wordt ons bange vermoeden bevestigd dat er een beperking van de rechten van de burger is als regel, terwijl vrijheid de hoofdregel zou moeten zijn.

De heer **Vliegenthart** (SP): Hoe kwalificeert collega Schrijver dan het amendement dat ook door zijn partij in de Tweede Kamer mede is ingediend en ondersteund?

De heer **Schrijver** (PvdA): Dat karakteriseer ik als een heel oprecht bedoelde poging om in dit heel moeilijke dossier een gulden middenweg te bewandelen. Wetstechnisch zal het niet de schoonheidsprijs verdienen, wat wel geldt voor meer wetgeving, maar met nadere inzichten, met ook de mogelijkheid van alternatieven -- dat zou het derde punt zijn waar ik zo op kom -- voldoet het niet aan de toets van de proportionaliteit, het noodzakelijkheidsvereiste en de subsidiariteit.

De heer **Vliegenthart** (SP): Als ik de heer Schrijver zo beluister, stel ik vast dat hij het wetsvoorstel dus eigenlijk afwijst op basis van een amendement dat zijn fractie in de Tweede Kamer heeft ingediend.

De heer **Schrijver** (PvdA): Dat is allemaal veel te kort door de bocht, collega Vliegenthart. Ik denk dat het allemaal heel onwaarschijnlijk is dat ...

De heer **Vliegenthart** (SP): Ik hoor de heer Putters toch ja zeggen!

De heer **Schrijver** (PvdA): Dat zou kunnen. Dat is een "als-situatie" die niet aan ons is voorgelegd.

Wij hebben geen recht van amendement. Wij hebben te maken met het wetsvoorstel zoals het hier voor ons ligt.

Dat brengt mij ertoe om helaas te moeten meedelen dat wij dit toch te veel ad hoc- en symboolwetgeving vinden en dat onze fractie unaniem niet een voorstem aan dit wetsvoorstel zal kunnen geven.

Ik heb ook al gezegd dat wij de initiatiefneemster er dankbaar voor zijn dat het wetsvoorstel heel wat heeft losgemaakt, ook vanavond. Wij zijn er zelf al van overtuigd op basis van heel veel studie -- dat is ook door veel collega's naar voren gebracht: collega Schaap, collega Vos, collega Backer, eigenlijk de hele Kamer -- dat er veel alternatieven zijn, dat die effectiever zijn en dat die eigenlijk hetzelfde doel langs een veel minder vergaande weg, in ieder geval in de zin van grondrechtenbeknotting, kunnen bewerkstelligen.

Ik heb de eer om een gemeenschappelijke motie van zes partijen daarover in te dienen. Ik denk dat die eigenlijk in grote mate aansluit op zaken die mevrouw Thieme heel graag wil en die de staatssecretaris, zij het in een heel laat stadium van de behandeling van dit wetsontwerp vanavond, in onze Handelingen heeft laten graveren. Ik heb de eer om u die motie namens de zes partijen nu te overhandigen.

*M

De **voorzitter**: Door de leden Schrijver, Schaap, Terpstra, Backer, Ester en Holdijk wordt de volgende motie voorgesteld:

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende dat een algemeen verbod zoals voorzien in het initiatiefvoorstel-Thieme (inclusief het stelsel van ontheffing) een niet noodzakelijke en ongerechtvaardigde beperking zou vormen van de vrijheid van godsdienst en godsdienstbeleving en andere grondrechten, alsmede uitvoerings- en handhavingproblemen zou opleveren;

van mening dat het dierenwelzijn in het gehele traject van de reguliere industriële slacht en de onbedwelmde rituele slacht in de Nederlandse slachthuizen verbeterd moet worden;

spreekt uit dat een beleid, gericht op verbetering van het dierenwelzijn, verenigbaar is met het recht om de slacht volgens de islamitische of de israëlitische ritus uit te voeren;

verzoekt de regering, in overleg met experts en betrokken organisaties, waaronder het CMO en het NIK, te werken aan verbetering van het dierenwelzijn tijdens het gehele traject van de (onbedwelmde) rituele slacht;

verzoekt de regering voorts, voor zowel de reguliere industriële slacht als de (onbedwelmde) rituele slacht kwaliteitseisen te ontwikkelen voor

onder meer de opleiding van vervoerders en slachters, voor de organisatie van slachthuizen, alsmede voor een goede behandeling van dieren voor en tijdens de slacht gebaseerd op "best practices", gericht op verbetering van dierenwelzijn;

verzoekt de regering tevens, voldoende capaciteit vrij te maken ten behoeve van het toezicht op de naleving van deze kwaliteitscriteria alsmede de handhaving daarvan,

en gaat over tot de orde van de dag.

Zij krijgt letter F (31571).

**

*N

De heer **Backer** (D66): Voorzitter. Dank voor de mogelijkheid om hier nog even het woord te kunnen voeren namens D66. Ik dank de indienster voor haar volhardendheid en voor de antwoorden die zij heeft gegeven. Ik dank ook de staatssecretaris voor zijn gebaar en voor het werkelijk ingaan op de zaken die aan de orde zijn gebracht, en zijn poging om dit debat daarmee ook verder te brengen.

Ik heb bij mijn inbreng in eerste termijn tegen de indienster gezegd: hebt u nu eigenlijk het juiste probleem geagendeerd? Ik ben daarover door u bestraffend toegesproken en ik concludeer dat het niet het juiste probleem was. Ik ben nog steeds van oordeel dat dat zo is en ik deel ook de conclusies van collega Schrijver over de verdragsrechtelijke en de grondrechtelijke kanten daarvan.

Maar het heeft wel iets opgeleverd en in die zin is het misschien dan toch nuttig geweest. Het is via een hink-stap-sprong van het amendement in de Tweede Kamer toch hier terechtgekomen en heeft geleid tot een vruchtbaar debat, waarbij een groot aantal zaken zijn opgehelderd. Ook de waarde van het amendement en misschien ook het ontbreken van de begaanbare route, hoewel dat wel de intentie was van de indieners. Dat zeg ik ook nog maar even aan het adres van de heer Vliegthart. Het was een politiek compromis met de inzet om iets te bereiken voor het dierenwelzijn, alleen de vorm die is gekozen was niet goed en het wordt niet beter door dat vol te houden. Ik denk dat het dit debat siert dat wij dat hebben vastgesteld en dat wij, mede denk ik met een opening van de staatssecretaris, een mogelijkheid hebben om significante verbeteringen in het dierenwelzijn te bereiken langs een andere route.

Ik wil daarmee ook eigenlijk niet langer ingaan op alle onderdelen van het wetsvoorstel. Ik denk dat daarover nu genoeg gezegd is. U weet dat ik er buitengewoon kritisch over ben. Het is niet aannemelijk dat wij het zullen steunen, maar volgende week vellen wij een eindoordeel en misschien is er nog een derde termijn, dus wie weet hebben wij dan nog nieuwe inzichten. Wij steunen de motie die door de heer Schrijver mede namens ons is ingediend. Het gaat daarbij niet alleen

specifiek om het grondrecht van de godsdienstvrijheid, maar ook om het bredere beginsel van het niet willen indienen van wetgeving die strijdigheid heeft met verdragsrechtelijke fundamentele waarden. Daarbij wil ik het laten.

Ten slotte uit ik mijn respect voor mevrouw Thieme in deze toestand en op deze lange avond, en wens ik haar sterkte met het vervolg.

*N

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Voorzitter. Ik wil mevrouw Thieme zeer hartelijk danken voor haar uitvoerige beantwoording. Ook de staatssecretaris, die op een aantal onderdelen inderdaad verregaande voorstellen heeft gedaan aan de Kamer, waar ik zo op zal ingaan.

Allereerst de beantwoording door mevrouw Thieme. Ik ben haar zeer erkentelijk dat zij hier heeft gezegd dat er ook wat haar betreft wel degelijk sprake is van een inperking van de godsdienstvrijheid. Het is voor mijn fractie in ieder geval zeer belangrijk dat zij dat hier heeft gezegd. Mijn fractie deelt nog steeds het doel van mevrouw Thieme, namelijk dat de aantasting van het dierenwelzijn moet worden verbeterd. Wij steunen ook haar redenering dat er over het algemeen in de rituele onbedwelmde slacht meer aantasting is van dierenwelzijn dan in de bedwelmde slacht en dat er dus ook gronden zijn voor maatregelen om dat te gaan aanpakken. Wij vinden het doel absoluut legitiem.

Ik heb nog een aantal nadere inhoudelijke vragen aan mevrouw Thieme. Die zal ik kort stellen. Ik heb haar uitdrukkelijk gevraagd, ook al in de eerdere schriftelijke ronde, of zij heeft gekeken naar minder vergaande maatregelen dan dit verbod. Zij heeft daarop niet geantwoord. Ik vind dat wel jammer, want in feite heeft de staatssecretaris daarvoor nu interessante voorstellen gedaan. Ik vraag mevrouw Thieme nogmaals: hebt u daarnaar gekeken en wat vindt u daarvan?

Zij heeft eigenlijk ook niet echt antwoord gegeven op de vraag waarom zij niet uitvoerig het gesprek is aangegaan met verschillende religieuze gemeenschappen en ook niet op uitnodigingen is ingegaan, bijvoorbeeld om een rituele slacht bij te wonen. Dat vind ik toch jammer omdat zij met een voorstel bezig is dat natuurlijk wel degelijk inbreuk maakt op een gangbare praktijk die voor bepaalde groepen van groot belang is en zij zich wat ons betreft ook daarin zou moeten kunnen verdiepen om te bekijken of er minder verregaande maatregelen te treffen zijn die ook een eind in de richting komen. Ik zou de indienster daarom vragen: geef mij daar nog eens een antwoord op.

Dan heb ik echt nog een vraag rond het amendement. Wat ik toch merkwaardig vind, is dat ik in de letterlijke tekst niet lees wat de staatssecretaris zegt, namelijk dat de bewijslast bij de aanvrager moet liggen. De staatssecretaris doet dat op basis van algemene regelingen en de systematiek van de Algemene wet bestuursrecht, maar volgens mij biedt het amendement absoluut de ruimte, juist ook aan het kabinet, om hierin een

rol te spelen en is het als ik dit lees helemaal niet zo dat die aanvrager met de hele bewijslast op de rug als het ware moet aankloppen bij het loketje van de overheid. Dus ik bestrijd dit toch als ik het lees. Ik wil hierop een nadere toelichting, ook van de staatssecretaris.

Wat ik jammer vind is dat zowel de staatssecretaris als mevrouw Thieme eigenlijk weinig ruimte biedt voor een nadere interpretatie, want als ik deze tekst lees, heb ik de indruk dat daar wel degelijk wat meer ruimte in zit. Dus op dat punt zou ik nog graag iets van beiden horen.

Ten slotte kom ik bij de staatssecretaris, die inderdaad nu met een aantal maatregelen komt waarvan wij zeggen dat zij zeer goed klinken. Mijn vraag, die ik daarnet ook heb gesteld is: vanaf 1996 loopt al de discussie, waarom nu pas met deze voorstellen komen? Begrijp ik de staatssecretaris nu goed dat hij ook zegt dat het uiteindelijk moet gaan om een wettelijke verankering? Laat ik maar duidelijk zijn. Wat mijn fractie betreft, kan het nooit bij een convenant blijven. Hier moet sprake zijn van een wettelijke verankering van eisen, met sancties en het hele volwaardige repertoire. Uiteraard is een gesprek daarover met betrokken partijen wel van belang, maar wat ons betreft moet dit hard worden verankerd. Gaat de staatssecretaris ook maatregelen nemen om de gewone slacht te versterken?

Op dat punt heeft de staatssecretaris zelf aangegeven dat hij vindt dat in het hele leven van deze dieren het een en ander moet gebeuren. Daarover zal ik straks ook nog een motie indienen, maar ik ben benieuwd naar zijn maatregelen op dit punt.

Wat ik nog aan mevrouw Thieme wil vragen en waarop zij dan later terugkomt, is wat zij vindt van het pakket voorstellen van de staatssecretaris en van de beoordeling die hij nu geeft, dat hij een aantal grote problemen heeft met het wetsvoorstel, dat alternatieve maatregelen mogelijk zijn en dat hij een evidente spanning met de godsdienstvrijheid vaststelt.

Mijn fractie wacht op de brief van de staatssecretaris en op de nadere antwoorden van mevrouw Thieme voordat zij tot een eindoordeel komt, maar ik wil toch wel de volgende motie aan de Kamer voorleggen.

*M

De **voorzitter**: Door de leden Vos, Vliegenthart, Koffeman, De Lange en Nagel wordt de volgende motie voorgesteld:

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat het debat over het invoeren van een verplichte bedwelmeling bij de rituele slacht in een brede context staat van een maatschappelijke discussie over dierenwelzijn;

overwegende dat het dierenwelzijn van dieren in de periode voorafgaande aan de slacht dringend verbetering behoeft;

overwegende dat de huidige normen voor dierenwelzijn onvoldoende tegemoetkomen aan de gewenste verbetering;

verzoekt de regering, met voorstellen te komen voor extra regels met betrekking tot het houden van dieren, het transport en de leefruimte, en voor meer stringente handhaving,

en gaat over tot de orde van de dag.

Zij krijgt letter G (31571).

**

*N

De heer **Koffeman** (PvdD): Voorzitter. Ik moet zeggen dat ik getuige ben van een bijzondere gang van zaken. Er is een grote kloof tussen burger en politiek. De burger begrijpt de politiek in veel gevallen niet meer. Ik denk dat de bijeenkomst van vanavond, althans, het slot daarvan, daaraan een extra bijdrage levert. Bij het aannemen van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer is een amendement ingediend door de fracties van D66, GroenLinks, de VVD en de PvdA. Laten nu precies die partijen -- natuurlijk, zij zijn onafhankelijk, dat begrijp ik heel goed -- in dit huis moeite hebben met dat convenant. Dat is een bijzondere gang van zaken, die door velen niet of slecht begrepen zal worden.

Ook slecht te begrijpen, is dat de staatssecretaris na een lange periode waarin is gesproken over een vermindering van dierenleed bij met name de rituele slacht, uitgerend vanavond, aan het einde van het debat, de toezegging van een brief en voorstellen doet, terwijl in die toezegging eigenlijk niet geduid wordt wat wij daarvan mogen verwachten. De staatssecretaris geeft aan dat in de brief ongeveer hetzelfde zal staan als wat hij hier heeft gezegd. Dat lijkt mij een onbevredigende gang van zaken. In de brief zou ik graag willen lezen of de staatssecretaris hieraan een wettelijke verankering denkt te koppelen, welke eisen hij exact -- niet ongeveer, maar exact -- wil stellen en hoe de naleving van die eisen zich verhoudt tot de inperking van de vrijheid van godsdienst, waar een groot deel van dit debat over ging. Het is bijzonder dat zo veel fracties door deze toezegging zo opgelucht zijn, dat zij zeggen: laten wij het debat maar snel afronden, want de staatssecretaris zal een brief sturen en daar zijn wij heel gelukkig mee. Ik hoop dat wij daar heel gelukkig van kunnen worden, maar ik vrees met angst en beven dat de brief niet de duidelijkheid zal bieden die het maatschappelijk debat op dit moment vraagt. Heel veel burgers in het land zijn boos en ongelukkig met het feit dat er onaanvaardbaar groot dierenleed wordt veroorzaakt door de onverdoofde rituele slacht.

Vanavond is bekend geworden dat een oud-senator van de VVD zijn lidmaatschap van die partij

heeft opgezegd vanwege de houding van de VVD in dit debat. Ik denk dat dit meer burgers zal overkomen.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): Ik zou de heer Koffeman graag een vraag stellen. In het begin van zijn betoog zei hij iets wat ik absoluut niet kan plaatsen. Hij zei namelijk dat de partijen die in de Tweede Kamer het amendement hebben ingediend, nu voor een convenant pleiten. Dat was zijn tekst. Het laatste wat ik heb gedaan, is voor een convenant pleiten. Ik ben voor wettelijke maatregelen. Ik heb juist over het amendement gezegd dat er wat mij betreft nog meer invulling aan zou kunnen worden gegeven. Ik begrijp uw beoordeling dus helemaal niet.

De heer **Koffeman** (PvdD): Mijn beoordeling aan het begin van mijn betoog was de volgende. De partijgenoten van de partijen die in de Tweede kamer een amendement op het wetsvoorstel hebben ingediend om ruimte te bieden, hebben in de Eerste Kamer kritiek geuit op dat amendement. Dat heb ik gezegd.

De **voorzitter**: Het was een verspreking. U hebt "convenant" gezegd en dat had "amendement" moeten zijn.

**

De heer **Koffeman** (PvdD): Ja, dat is dan een verspreking geweest.

*N

Mevrouw **Faber-van de Klashorst** (PVV): Voorzitter. De staatssecretaris heeft met zijn reactie een alternatief geboden ten aanzien van de afweging over de proportionaliteit van de beperking van de vrijheid van godsdienst. Dit alternatief verdient een zorgvuldige afweging. Onze fractie is echter uiterst kritisch over dit alternatief, gezien de historie van het ritueel slachten in de afgelopen vijftien jaar. Het wetsvoorstel stelt een minimumnorm, die past bij de goede zeden van onze samenleving. Wij willen ons er graag door de staatssecretaris van laten overtuigen dat de onverdoofde rituele slacht door zijn convenant op termijn aan deze norm zal voldoen. Onze vraag aan de staatssecretaris is hoe lang hij in zijn aanpak de huidige praktijk wil gedogen. Wij vragen dit omdat het onderhavige wetsvoorstel deze minimumnorm, die past bij de huidige samenleving, onmiddellijk laat gelden. Elk jaar gedogen betekent immers onnodig leed voor 1,8 miljoen dieren.

*N

De heer **Terpstra** (CDA): Voorzitter. In de eerste plaats dank ik de indienster en de staatssecretaris voor de antwoorden die zij hebben gegeven op vragen van mij en andere woordvoerders. Een aantal partijen heeft gevraagd: ziet de staatssecretaris mogelijkheden voor verbetering van het dierenwelzijn in de diverse sectoren, inclusief de industriële slacht? Daarop heeft de

staatssecretaris naar ons oordeel een voortreffelijk antwoord gegeven. Dat het feit dat de staatssecretaris een vraag van een aantal fracties zeer goed beantwoordt, reden zou kunnen zijn om de behandeling van het wetsvoorstel te stoppen, kunnen wij dan ook niet helemaal volgen. Voor ons is een derde termijn volgende week echter geen enkel probleem. Wel zouden wij de moties en het wetsvoorstel willen afhandelen vanwege het belang van diverse groepen bij de vraag hoe de Kamer over dit fundamentele voorstel denkt.

Ten aanzien van de wetenschap heb ik mij tot nu toe gebaseerd op woorden van de heren Benedictus en Ormel. Ik ben graag bereid om de heer Bleker daaraan toe te voegen, waardoor ik een beetje opschuif in de positieve richting, om het zo maar te zeggen.

In antwoord op de vraag of dit wetsvoorstel de godsdienstvrijheid inperkt, heeft de indienster volgens mij nu voor het eerst heel duidelijk gezegd dat dit het geval is. Dat is voor haar aanvaardbaar. De staatssecretaris ging niet zo ver. Het CDA vindt dat het voorstel in strijd is met de godsdienstvrijheid. Dat is voortreffelijk verwoord in de motie-Schrijver c.s., die wij hebben medeondertekend.

Hoe verbeter je het welzijn van dieren in de diverse sectoren? Wij hebben de staatssecretaris zo begrepen, dat de instelling van een wettelijk verbod nu alleen de pogingen van alle betrokkenen om het welzijn van dieren op structurele wijze te verbeteren, zou verhinderen. Dat is voor ons de belangrijkste reden om het in de motie-Schrijver c.s. geboden alternatief te ondersteunen.

Los van de uitslag van volgende week, los van wat er met het wetsvoorstel gebeurt, heeft de indienster twee belangrijke dingen bereikt. In de eerste plaats heeft zij, ondanks het feit dat zij ten aanzien van de multireligieuze samenleving niet veel overlegactiviteiten heeft ontplooid, bereikt dat joden en moslims veel meer met elkaar zijn opgetrokken. Hoogstwaarschijnlijk heeft zij als indienster dus meer bereikt voor de samenwerking in onze multireligieuze maatschappij dan andere mensen in de jaren daarvoor. In de tweede plaats heeft zij hoogstwaarschijnlijk ook bereikt dat het uitgewerkte plan van de staatssecretaris nu versneld zal worden uitgevoerd. Zij heeft in ieder geval dus al twee dingen bereikt. Het derde punt zullen wij volgende week zien.

*N

De heer **Ester** (ChristenUnie): Voorzitter. Ik zal het kort houden. Ik dank mevrouw Thieme en de staatssecretaris voor de uitvoerige beantwoording van onze vragen. Mevrouw Thieme, ik heb alle respect voor wat u vanavond hebt gedaan; wij zijn er echt van onder de indruk. Het is een goed, grondig, respectvol en waardig debat geweest. Wij denken dat alle argumenten nu wel zijn gewisseld. Wij zijn blij met de opening die de staatssecretaris heeft geboden om een convenant te maken. Wij hebben dat zelf eerder ook geopperd. Wij vinden dat dit vele mogelijkheden biedt om dierenwelzijn te verknopen met godsdienstvrijheid. Het is voor

mijn partij een elementaire zaak dat ook in zo'n convenant het grondrecht van de godsdienstvrijheid recht overeind kan blijven. Het convenant is natuurlijk ook een uitgestoken hand naar de moslimgemeenschap en de joodse gemeenschap. Wij gaan ervan uit dat zij hun verantwoordelijkheid zullen nemen om na te gaan op welke punten de rituele slacht verder kan worden verbeterd. Daar hebben wij alle vertrouwen in, gegeven eerdere uitingen van de beide gemeenschappen.

Wij steunen de motie-Schrijver c.s. van harte. Wij zien uit naar het debat van volgende week over de brief van de staatssecretaris. Wij gaan er wel van uit dat alles volgende week dan ook wordt afgehandeld. Wij kunnen dit niet langer in de lucht laten hangen. Ik denk dat wij vanavond een heel goede stap hebben gezet. Nederland is de Rubicon niet overgestoken; dat is volgens mijn fractie een grote deugd.

*N

De heer **Vliegenthart** (SP): Voorzitter. Zo schrijven wij toch weer parlementaire geschiedenis op dit bijna middernachtelijk uur. Mijn complimenten aan de indienster. Wij nemen onze hoed voor haar af. Zij zou in menig kabinet niet hebben misstaan. Daarmee bedoel ik niets diskwalificerends ten opzichte van de staatssecretaris. De manier waarop zij vragen beantwoordt, verdient ons grote respect. Zij is in gesprek gegaan met de Kamer, zij heeft antwoorden nader gespecificeerd en toegespitst, zij heeft helderheid verschaft over de afweging waarvoor wij staan en heeft ons voor een groot deel naar zich toe weten te trekken. Ons past respect, voor zowel de inhoud als de vorm.

Staatsrechtelijk staat de indienster hier echter niet alleen. Als verdedigster van een initiatiefvoorstel vertegenwoordigt zij de Tweede Kamer. Alle kwalificaties die vandaag over het wetsvoorstel van de indienster zijn geuit, dat het de godsdienstvrijheid aantast, dat het een verkeerde aanpak is, dat het een niet-functionerende uitzonderingsgrond heeft, zijn diskwalificaties ten opzichte van de Tweede Kamer en niet ten opzichte van de indienster alleen. Het is belangrijk dat wij ons dat realiseren. Het staat ons huis vrij om die oordelen te vellen, maar wij vellen die niet slechts over de indienster, maar over de hele Tweede Kamer. Het is goed dat wij dat even noteren.

De partijen die vandaag in het amendement dat in de Tweede Kamer werd aangenomen, een reden hebben gezien om tegen het wetsvoorstel te stemmen, zijn dezelfde partijen die dat amendement hebben ingediend. Wat dat betreft, treft de indienster geen blaam. Ook dat is belangrijk om hier vast te stellen. De heer Backer zei dat de indienster het verkeerde probleem op de agenda heeft gezet, maar daarmee zei hij eigenlijk dat de Tweede Kamer het verkeerde probleem op de politieke agenda heeft gezet. De Tweede Kamer heeft dit wetsvoorstel immers hierheen gebracht. Dat is belangrijk om vast te stellen.

Dat brengt mij bij de brief van staatssecretaris Bleker. Hij heeft vandaag zijn best

gedaan. Hij werd heel concreet. Eerst klonk hij dreigend, maar daarna volgden de woorden: ik heb vanavond meer toegezegd dan in de Tweede Kamer; waarvan akte. Dat maakt ons wel bijzonder benieuwd naar de brief die hij zal sturen. Ik denk dat de brief iets meer zal moeten inhouden dan de netjes opgeschreven versie van hetgeen hij heeft gezegd. Wij willen graag weten met welke partners hij het convenant wil sluiten, wanneer het convenant moet plaatsgrijpen en welke beoordelingen uit het convenant tevoorschijn zullen komen. Ik neem aan dat de staatssecretaris, die dit plan goed heeft bedacht, hierover kan uitweiden in zijn brief.

Het glas is nooit helemaal leeg. Wij hebben vandaag geconstateerd dat alle politieke partijen in dit huis hebben gezegd dat er iets moet gebeuren aan het dierenwelzijn bij de slacht. Daarom dient mijn fractie de volgende motie in.

*M

De **voorzitter**: Door de leden Vliegenthart, De Lange, Nagel, Faber-van de Klashorst en Vos wordt de volgende motie voorgesteld:

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat er in de Kamer grote zorg bestaat over het onvoldoende oog hebben voor het dierenwelzijn in grootschalige industriële vleesproductie, met name bij de slacht van dieren;

verzoekt de regering, de Kamer voor 1 mei 2012 een notitie voor te leggen die meer inzicht verschaft in de huidige gang van zaken bij de grootschalige industriële vleesproductie en die maatregelen voorstelt om het dierenwelzijn voor en tijdens de slacht beter te beschermen,

en gaat over tot de orde van de dag.

Zij krijgt letter H (31571).

**

*N

De heer **Schaap** (VVD): Voorzitter. Ik dank mevrouw Thieme voor de heldere beantwoording van de vele vragen die wij aan haar hebben gesteld. Deze is het debat zeker ten goede gekomen. Er is meer duidelijk geworden over haar visie op haar eigen initiatiefwet en ook de verwerking van de ontheffing die daar nu bij betrokken is. Voor de ontheffing en de vereiste wetenschappelijke input bij de aanvraag daarvan denk ik dat zij een wetenschapsbeeld geëtaleerd heeft dat ongeveer terugreikt tot de tijd van René Descartes, toen men dacht dat de wetenschap heel heldere en eenduidige antwoorden kon geven en dat daarmee aan alle twijfel een einde kon worden gemaakt. De modernere inzichten in de wetenschap, mede vertolkt door de wetenschappers zelf, hebben die eenduidigheid allang niet meer op

het oog; die is niet vol te houden. Het gevolg van deze definitie is wel dat het verwerken van een ontheffingsaanvraag zo ongeveer een technocratie is geworden. Zoiets heeft de staatssecretaris ook al betoogd.

De bezwaren die wij tegen deze initiatiefwet hadden, zijn vandaag niet weggenomen; zij zijn eerder verscherpt, juist door de verheldering die mevrouw Thieme ons heeft geboden. Ook in de nadere toelichting was nog altijd sprake van onvoldoende weging van de belangen en een te grote aantasting van de grondrechten, waaronder de vrijheid van godsdienst. Wij blijven erbij dat dit wetsvoorstel niet effectief is.

Ik spreek ook mijn erkentelijkheid aan de staatssecretaris uit. Hij is heel helder geweest in de toezeggingen. Wij denken dat die wel het nodige evenwicht bieden en heel goed aansluiten bij de motie die wij met zes partijen hebben ingediend. Ik heb nog wel één verzoek aan de staatssecretaris. Hij heeft gesproken over het in overleg treden met de belangengroepen die te maken hebben met zowel de conventionele slacht als de rituele slacht. Ik denk dat een convenant, voortvloeiend uit dat overleg, een heel goede tussenfase kan zijn, zodat de overheid tot overeenstemming komt met de vertegenwoordigende groepen voor het maken van een regulering. Ik wil er ernstig op aandringen -- daarin val ik mevrouw Vos bij -- dat dit vervolgens neerslaat in een AMvB met bijbehorende vergunningsvoorwaarden, zodat eenieder precies weet waaraan voldaan moet worden. Daarmee wordt een rechtsgrond geboden voor toezicht en handhaving.

De staatssecretaris heeft gezegd dat hij in zijn brief zal samenvatten wat hij de Kamer vandaag heeft duidelijk gemaakt. De woordvoerder van de SP zei: er mag wel heel wat meer in die brief staan. De brief is toegezegd op verzoek van de SP. Ik denk dat de toezegging die de staatssecretaris heeft gedaan, voldoende is om volgende week in derde termijn het debat af te ronden.

Mevrouw **Vos** (GroenLinks): De heer Schaap sprak net over het wetenschapsbeeld van mevrouw Thieme. Het is toch zeer gebruikelijk dat er wetenschappelijke toetsingscommissies zijn? Mevrouw Thieme zei dat deze er voor dierproeven zijn, maar ze zijn er ook voor medicijnen en methodieken in de gezondheidszorg. In die zin is het toch heel normaal om een commissie van experts in te stellen die beoordeelt of een methode al dan niet voldoet aan hetgeen wij wettelijk willen?

De heer **Schaap** (VVD): Ja. Voor het voldoen aan wettelijke voorschriften krijgt het bestuur het wetenschappelijk advies in handen. In dit geval slaan wetenschappelijke opvattingen uiteindelijk neer in een bestuurlijk besluit. Daarbij vinden veel meer afwegingen plaats dan alleen het linea recta vertalen van wat wetenschappers soms te bieden hebben.

*N

De heer **De Lange** (OSF): Voorzitter. Ik dank mevrouw Thieme voor haar heldere en overtuigende beantwoording. Deze was van belang voor de discussie. Ik dank ook de staatssecretaris voor het ingaan op diverse zaken. Niettemin constateer ik dat er opeens een heel nieuwe situatie is ontstaan. Dat kan. Hoe wij die situatie in detail beoordelen, wil ik laten afhangen van de brief die wij zullen ontvangen. Aan de hand van de brief zal mijn fractie haar standpunt bepalen. Als met dit convenant wordt verdergegaan, moet het volstrekt duidelijk zijn -- dat lijkt mij buitengewoon belangrijk -- wat dit zal betekenen in termen van wetgeving, handhaafbaarheid en al die zaken die in het voorstel dat mevrouw Thieme naar voren heeft gebracht en verdedigd, uit-en-te-na bediscussieerd, besproken en van alle kanten belicht zijn.

Het gaat niet aan om nu met een convenant te komen dat even snel in elkaar wordt gesleuteld en waarover zonder alle normale en terechte procedures van hoor en wederhoor en memorie van antwoord even snel een beslissing wordt genomen. Het debat van vanavond heeft duidelijk gemaakt -- daar miszeg ik volgens mij helemaal niets mee; daar vertolk ik, denk ik, het gevoel van iedereen in deze Kamer mee -- dat het een problematiek is waarbij iedereen buitengewoon betrokken is en die in de maatschappij heel veel losmaakt. Als er een convenant komt, mag en moet daaraan de eis worden gesteld dat het met exact dezelfde mate van zorgvuldigheid, discussie en helderheid tot stand komt als het initiatiefwetsvoorstel van mevrouw Thieme.

De beraadslaging wordt geschorst.

De **voorzitter**: Zoals afgesproken, eindigt het debat hier voor vanavond. Wij zien de brief van de staatssecretaris gaarne op korte termijn tegemoet. Wij zullen nagaan hoe het antwoord in tweede termijn van mevrouw Thieme en de staatssecretaris volgende week in de agenda kan worden ingepast. Dat zal een hele klus worden. Ik verzoek de fractievoorzitters dan ook om straks nog even overleg te plegen over de agenda zoals deze nu is uitgeplust en over de vraag wat dit volgende week voor de dagbesteding betekent. Dit heeft nogal wat consequenties. Ik sluit de vergadering.
**

Sluiting 0.55 uur.

!Lijst van besluiten en ingekomen stukken!

*N

Lijst van besluiten:

De Voorzitter heeft na overleg met het College van Senioren besloten om:

a. de stemmingen over de volgende wetsvoorstellen en de volgende motie te doen plaatsvinden op 13 december 2011:

Wijziging van de Wet op de huurtoeslag (flexibeler maken kwaliteitskorting) (32694);

Motie van het lid Strik (GroenLinks) c.s. over het tegengaan van strafrechtelijke sancties van illegaal verblijf (32694, G);

Wijziging van de Vreemdelingenwet 2000 ter implementatie van de richtlijn nr. 2008/115/EG van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 over gemeenschappelijke normen en procedures in de lidstaten voor de terugkeer van onderdanen van derde landen die illegaal op hun grondgebied verblijven (PbEU L 348/98) (32420);

Geleidelijke afbouw van de dubbele heffingskorting in het referentieminimumloon tot een keer de algemene heffingskorting met uitzondering van het referentieminimumloon voor de Algemene Ouderdomswet (32777);

b. de plenaire behandeling van het volgende hamerstuk te doen plaatsvinden op 13 december 2011:

Wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs en de Wet voortgezet onderwijs BES in verband met het uitbreiden en verduidelijken van de mogelijkheden tot benoeming of tewerkstelling van leraren in het voortgezet onderwijs (32742);

c. de plenaire behandeling van het volgende hamerstuk te doen plaatsvinden op 20 december 2011:

Wijziging van de begrotingsstaten van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (XIII) voor het jaar 2011 (wijziging samenhangende met de incidentele suppletoire begrotingen) (32609-XIII);

d. de voortzetting van de plenaire behandeling van het volgende wetsvoorstel te doen plaatsvinden op 19/20 december 2011:

Regels inzake de volkshuisvesting, de ruimtelijke ordening en het milieubeheer in de openbare lichamen Bonaire, Sint-Eustatius en Saba (Wet volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer BES) (32473);

e. de plenaire behandeling van het volgende wetsvoorstel te doen plaatsvinden op 17 januari 2012 onder voorbehoud:

Wijziging van de Wet op het onderwijstoezicht en enige andere wetten in verband met de invoering van geïntegreerd toezicht en de gewijzigde rol van de Inspectie van het onderwijs bij het toezichtproces (32193);

f. de plenaire behandeling van het volgende wetsvoorstel te doen plaatsvinden op 24 januari of op 31 januari 2012:

Voorstel van wet van de leden Koser Kaya en Blok tot wijziging van de Pensioenwet met betrekking tot een evenwichtige samenstelling van en de medezeggenschap in pensioenfondsbesturen (31537).

Lijst van ingekomen stukken, met de door de Voorzitter ter zake gedane voorstellen:

1. de volgende door de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangenomen wetsvoorstellen:

Wijziging van onder meer de Wet op het voortgezet onderwijs in verband met onderwijskwaliteit, onderwijstijd en vakanties (32640);

Wijziging van de Wet informatie-uitwisseling ondergrondse netten in verband met een vrijstelling van de meldplicht voor ondiepe werkzaamheden (32874);

Regels inzake de normering van bezoldigingen van topfunctionarissen in de publieke en semipublieke sector (Wet normering bezoldiging topfunctionarissen publieke en semipublieke sector) (32600);

Aanpassing van een aantal wetten op het terrein van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie naar aanleiding van de departementale herindeling en het herstel van enkele wetstechnische gebreken en leemten (32871);

Wijziging van de Wet op de rechterlijke indeling, de Wet op de rechterlijke organisatie en diverse andere wetten in verband met de vermindering van het aantal arrondissementen en ressorten (Wet herziening gerechtelijke kaart) (32891).

Deze wetsvoorstellen zullen in handen worden gesteld van de desbetreffende commissies;

2. de volgende regeringsmissives:

een, van de minister-president, minister van Algemene Zaken, ten geleide van een afschrift van zijn brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal met betrekking tot de kabinetsreactie SCP-rapport "De sociale staat van Nederland 2011" (griffiennr. 149592.01);

een, van de minister en de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, ten geleide van de geannoteerde agenda van de Raad Buitenlandse Zaken van 1 december 2011 (griffiennr. 149664);

een, van alsvoren, ten geleide van de geannoteerde agenda van de Raad Algemene Zaken van 5 december 2011 (griffiennr. 149666);

een, van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, inzake AVI adviesaanvraag Europees Parlement (griffiennr. 149665);

een, van de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie, ten geleide van het jaarverslag van het College van Toezicht collectieve beheersorganisaties Auteurs- en naburige rechten over 2010 (griffiennr. 149661);

een, van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, inzake Curaçao (griffiennr. 149657);

een, van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, inzake Evaluatie Stimuleringsfonds voor de pers (griffiennr. 149695);

een, van de minister van Financiën, te geleide van het verslag van de Eurogroep van 29 november 2011 te Brussel (griffiennr. 149606.01);

een, van de minister van Infrastructuur en Milieu, inzake Wijziging van het Reglement rijbewijzen, het Besluit voertuigen en het RVV (griffiennr. 149654);

een, van de staatssecretaris van Infrastructuur en Milieu, inzake Besluit tot wijziging van het Besluit algemene regels voor inrichtingen milieubeheer en het Besluit omgevingsrecht in verband met de implementatie van richtlijn nr. 2009/126/EG (griffiennr. 149663);

een, van de minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, inzake voorhang Ontwerpbesluit houdende wijziging van het Besluit etikettering energiegebruik personenauto's (griffiennr. 149686);

een, van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, inzake evaluatie informatiebepalingen pensioenwetgeving (griffiennr. 149659);

een, van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, inzake ontwerpbesluit tot aanpassing van het Uitvoeringsbesluit Tijdelijke wet pilot loondispensatie en het Schattingsbesluit arbeidsongeschiktheidswetten in verband met technische wijzigingen (voorhangprocedure) (griffiennr. 149668);

een, van alsvoren, inzake Integrale Rapportage Handhaving 2010 (griffiennr. 149677).

De Voorzitter stelt voor, deze missives voor kennisgeving aan te nemen. De bijlagen zijn neergelegd op de afdeling inhoudelijke ondersteuning ter inzage voor de leden;

3. de volgende geschriften:

een, van R.M.B. te H., inzake rechters in Nederland die niet bewust mogen toetsen aan artikel 120 van de Grondwet (griffiennr. 149651);

een, van S.M., inzake oneerlijk proces van een oom die geestelijk niet in orde is (griffiennr. 149676).

Deze geschriften worden van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Veiligheid en Justitie;

een, van T.v.d.Z., inzake informatie in verband met WRP (32211) (griffiennr. 148330.16). Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissies voor Veiligheid en Justitie en voor Binnenlandse Zaken en de Hoge Colleges van Staat/Algemene Zaken en Huis der Koningin;

een, van N.V. te W., inzake een fraudebestendige, ontwikkelde identificatie-inrichting (griffiennr. 149693).

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken en de Hoge Colleges van Staat/Algemene Zaken en Huis der Koningin;

een, van A.U., inzake druk verwijderen op onderwijs (griffiennr. 149694).

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap;

een, van M.M.v.W., inzake wetsvoorstel expats eerste 30% geen belasting (griffiennr. 149674).

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Financiën;

een, van S.V., inzake ritueel slachten (31571) (griffiennr. 148165.36);

een, van T.M., inzake alsvoren (griffienr. 148165.39).

Deze geschriften worden van belang geacht voor de leden van de vaste commissies voor Economische Zaken, Landbouw en Innovatie en voor Binnenlandse Zaken en de Hoge Colleges van Staat/Algemene Zaken en Huis der Koningin;

een, van I.M. Hoek, inzake wetsvoorstel 32815 (Wijziging van de Wet werk en bijstand en samenvoeging van die wet met de Wet investeren in jongeren gericht op bevordering van deelname aan de arbeidsmarkt en vergroting van de eigen verantwoordelijkheid van uitkeringsgerechtigden) (griffienr. 149354.12);

een, van B.P.M.N., inzake wetsvoorstel 32777 (Algemene Ouderdomswet) (griffienr. 149405.04);

een, van M.G., inzake AOW (32846) (griffienr. 149371.11).

Deze geschriften worden van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid;

een, van H.F.M. te A., inzake wetsvoorstel 31571 (griffienr. 148165.35).

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissies voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport en voor Binnenlandse Zaken en de Hoge Colleges van Staat/Algemene Zaken en Huis der Koningin;

een, van A.M., inzake de nieuwe drank en horecawet (32022) (griffienr. 149127.05).

Dit geschrift wordt van belang geacht voor de leden van de vaste commissies voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport, voor Binnenlandse Zaken en de Hoge Colleges van Staat/Algemene Zaken en Huis der Koningin en voor Economische Zaken, Landbouw en Innovatie;

een, van JOT, inzake meer geld voor jeugdzorg (griffienr. 149684);

een, van S.D., inzake eigen bijdrage voor psychiatrische patiënten (griffienr. 149675).

Deze geschriften worden van belang geacht voor de leden van de vaste commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

De Voorzitter stelt voor, deze geschriften voor kennisgeving aan te nemen.